

З7(477)(09)(0758)

193 О. О. Любар, Д. Т. Федоренко

Історія педагогічної думки і освіти в Україні

Частина четверта:

Козацька республіка

Київ — 1999

1114
О.О. Любар, Д.Т. Федоренко. Історія педагогічної думки і освіти в Україні. — Частина четверта: Козацька республіка. — К., 1999

Рекомендовано Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів педагогічних закладів.

Посібник розроблено в Науково-дослідній лабораторії з проблем педагогіки національної школи Криворізького педуніверситету.

Науковий керівник — професор **О.О. Любар.**

Рукопис рецензували:

Шульженко О.М. — професор, кандидат філософських наук.

Кожухар О.І. — доцент, кандидат історичних наук.

Баратюк В.В. — директор Довгинцівської педагогічної гімназії м. Кривого Рогу.

Е
Кри
Ю.

585 091

нкому
олови

С

37(477)(09)(075.8)

Л93

О. О. Любар, Д. Т. Федоренко

Історія педагогічної
думки і освіти в Україні

Частина четверта:
Козацька республіка

Рекомендовано Міністерством освіти України як навчальний по-
сібник для студентів педагогічних закладів

Київ — 1999

Четверта частина дослідження "Історія педагогічної думки і освіти в Україні", що вперше у такому об'ємі і з таких позицій аналізує досі забуті документи, публікації, факти, події, постановку виховання молоді у найбільш невивчений період козаччини і гетьманщини.

По-новому розкрито досягнення українського шкільництва в Козацькій республіці, здобутки козацької педагогіки і виховні функції фольклору наших предків — лицарів честі, правди і звитяги.

Розрахована на студентів педагогічних навчальних закладів, аспірантів і викладачів, учителів і усіх, кого хвилюють проблеми історії культури, освіти і педагогіки України.

Видання перше.

Переднє слово

Четверта частина посібника "Історія педагогічної думки і освіти в Україні "Козацька республіка" присвячена надзвичайно важливому періоду вітчизняної історії, шкільництва і виховання підростаючого покоління, в якому остаточно ствердились риси етнічної ментальності і сформувались ознаки національної системи освіти і виховання учнівської молоді.

"Козацька республіка" створена на підставі документальних свідчень вітчизняних і зарубіжних вчених тих давніх часів, рідкісних публікацій неупереджених істориків, вчених ближнього і далекого зарубіжжя, які практично невідомі широким колам педагогічної громадськості.

В четвертій частині дослідження історії педагогічної думки і освіти в Україні теж концептуально новий, нетрадиційний підхід до висвітлення явищ, подій і стану, що побудований на неупередженому аналізі конкретних документів, архівних свідчень чи тенденцій розвитку і досягнень національного шкільництва, освіти і виховання підростаючого покоління.

В першому розділі з позицій об'єктивності проаналізовано народні школи епохи козаччини і гетьманщини, роль освітніх поглядів Г. С. Сковороди у розвитку педагогічної думки в Україні XVIII ст. на вплив українського шкільництва на європейський освітній процес.

В другому розділі "Козацька педагогіка" читач знайде об'ємний матеріал з народної енциклопедії національного виховання, широко репрезентовані документи про систему виховання в Козацькій республіці та відповіді на питання формування інтелектуальної духовності і тіловиховання.

Як і попередні, у третьому розділі у такому об'ємі і з таких позицій теж вперше в українській педагогічній історіографії досліджено педагогічну мудрість козацького фольклору, зокрема, його історичних пісень і дум, розповідних жанрів, включаючи топонімічні легенди і пареміографічні твори, потенціальні виховні можливості тощо.

Читачам запропоновано список рекомендованої літератури з проблеми, а в додатках вміщено методичні рекомендації до уроку позакласного читання в 3 класі "Кобзарі про запоріжців", сценарій виховного заходу "Козацькі забави" та розробку приймання молодших школярів у козачата — "Козацькому роду нема переводу".

На практично новому багатому фактичному матеріалі дослідження реалізувало такі завдання:

— показ закономірностей і особливостей розвитку українського шкільництва, педагогічної думки і виховання учнівської молоді в складну епоху козаччини й гетьманщини;

— формування концептуальних положень розвитку шкільництва, системи виховання і педагогічної думки в Україні XVIII ст.;

— виховання почуття глибокої поваги до героїчного минулого українського шкільництва, системи освіти і педагогіки, почуття національного патріотизму засобами сприйняття і продовження здобутків української етнопедагогіки, складовою і невід'ємною частиною якої є козацька педагогіка;

— підготовка навчального посібника, який фактичним матеріалом змісту, структурою, логікою суджень, висновків і неупередженим аналізом фактів, подій, ідей, стану був би чи не першим в українській педагогічній історіографії.

Важливо, щоб читачі — майбутні педагоги і всі, кого цікавлять проблеми минувшини рідного народу, усвідомили, що в епоху, коли українське козацтво із зброєю в руках воювало за суверенітет, політичну, економічну, культурну і освітянську незалежність Козацької республіки, в Україні функціювала найкраща в Європі і світі система шкільництва і виховання, а педагогічна теорія була добре розвиненою і прогресивною:

— в Україні грамотність населення, у тому числі і дівчат та жінок, була досить високою і посідала провідні місця серед інших держав і народів;

— безпосередньо в школах Запорізької Січі виникла і сформувалася найбільш прогресивна класно-урочна система, яка пережила століття і нині є провідною в шкільництві і освіті більшості країн світу;

— педагогічна теорія і практика дала світу провідних вчених, прогресивних діячів освіти і виховання майже для всіх слов'янських країн світу, позитивно вплинула на формування і розвиток інших національних систем шкільництва і освіти, на зародження традицій власних навчальних книг та підручників тощо.

То ж, українське шкільництво, освіта і педагогічна думка епохи Козацької республіки стали епіцентром європеїзму з проблем роз-

витку рівня педагогічної культури в кожній країні Європи та багатьох країн інших континентів.

Посібник написали: О. О. Любар — розділ I, Д. Т. Федоренко — розділ II, О. О. Любар, Д. Т. Федоренко — розділ III.

Розділ I. Шкільництво Козацької республіки

1.1. Народні школи козаччини

У попередніх розділах висвітлено процес становлення і розвитку Києво-Могилянської колегії, а пізніше — Академії, значні заслуги яких у поширенні ідей просвітництва, розвитку української культури, боротьби проти окатоличення та ополячення народу, за незалежність України і найголовніше у даному випадку, — в утвердженні нового шкільництва Козацької республіки.

За зразком Київської академії у ряді міст Гетьманської України відкриваються навчальні заклади, в яких учителями були колишні вихованці академії. Їхня діяльність розпочиналася в нових історичних умовах, викликаних посиленням окупаційного гніту Росії. Царський уряд намагався ліквідувати козацькі вольності, знищити самобутність українського народу. Велика роль у цій колоніальній політиці відводилась новим школам, які хоч і відкривалися за зразком Києво-Могилянської академії, проте мали здійснювати русифікацію, руйнувати давні традиції і спосіб життя українців. З 1700 р. у Чернігові починає працювати малоросійський колегіум. Створений він на базі Новгород-Сіверської слов'яно-латинської школи, яку було переведено до Чернігова. Засновником колегіуму був Іван Максимович. У цьому навчальному закладі вивчалися загальноосвітні предмети, і термін був шість років. Проте світською школою колегіум був недовго. У 1776 році він був реорганізований у духовну семінарію.

У 1727 році відкривається Харківський колегіум. Фундатором був єпископ Єліфаній Тихорський. У царській грамоті, яка давала право на відкриття колегіуму вказувалося, що в нім слід "учить всякого народа и звания детей православных не токмо пиитике, риторике, но и философии и богословию, словяно-греческим и латинским языкам". Клас богослов'я було відкрито у 1734 році, і з цього

часу колегіум набув права академії. З 1740 року його стали називати Тихоріанським або просто Харківською Академією.

Харківський колегіум стає культурно-освітнім центром Слобідської України, в ньому вчилися діти усіх верств суспільства. Станом на 1786 р., наприклад, у колегіумі було 287 учнів, із них дітей дворян 120, духовних осіб — 50 і 67 чоловік з сімей міщан і селян. У колегіумі постійно переглядається зміст освіти, вводяться нові предмети для задоволення потреб у знаннях українського дворянства. Так, з 1765 року вводиться вивчення французької та німецької мов, значно поглиблюється курс математики. Вивчається інженерна справа, геодезія тощо. За зразком Київської академії учні набувають різнобічної загальнокультурної і естетичної підготовки, чому сприяло вивчення літератури, музики, живопису, архітектури. Яскраву сторінку в історії Харківського колегіуму складає багатогранна діяльність Г. С. Сковороди. З 1762 по 1764 рік він викладає курс синтаксису, грецьку мову, музику тощо. У 1768 році Г. С. Сковороду запросили викладати нововведений предмет — катехізис, до якого він пише посібник "Вхідні двері до християнської доброчинності для молодого шляхетства Харківської губернії". У ставленні до цього предмету педагог показав себе громадянином, який виховує у молоді самостійність мислення, критичність до досі існуючого суспільства. Вже у першій лекції педагог намагався розбудити думку своїх учнів: "Увесь світ спить! Та ще не так спить, як сказано: коли впаде — не розіб'ється, спить глибоко, розкинувся, наче прибитий! А наставники!.. не тільки не будять, а ще й погладжують, примовляючи: спи, не бійся, місце хороше... чого боятися!" Зрозуміло, що такі речі аж ніяк не були до вподоби захисникам ідеології царизму, і Г. С. Сковороду за вільнодумство було звільнено з роботи.

У колегіумі вчилася багато здібних учнів, які потім плідно трудилися на ниві вітчизняної науки і культури. Серед них літератори М. Ковалинський, М. І. Гнедич, С. Ц. Мухій, фізіолог І. І. Базилевич та інші. Вихованці колегіуму були палкими патріотами свого краю, сприяли розвитку наукової і громадської думки. Їх діяльність підготувала ґрунт для заснування Харківського університету. З його відкриттям (1805 р.) колегіум втратив своє значення і пізніше почав функціонувати як духовна семінарія.

Слідом за Харківським колегіумом в 1738 році було відкрито

середню школу у м. Переяславі. Відкриття цієї школи переслідувалася мета підготовки православних священнослужителів до боротьби з наступом унії і католицизму на Правобережній Україні. Її фундатором був єпископ переяславський і бориспільський Арсеній Берло. Спочатку вона мала назви і латинської школи, і слов'яно-латинського училища, і переяславсько-малоросійської семінарії. У 1774 році в колегіумі було відкрито клас філософії, а в 1778 р. — клас богослов'я.

Навчальний процес у колегії був організований за зразком Київської академії. Учні навчалися шість років і набували богословську й загальноосвітню підготовку. Як і в інших середніх школах Лівобережної України, у Переяславському колегіумі навчалися діти священників, козацької старшини, міщан і селян. У 1739 році у ній навчалось 110 учнів; у 1797 — 237. До викладання у ньому у різні часи залучалися кращі педагоги — вихованці Київської академії і інших закладів. Серед них Я. Мемлевич, І. Козлович, І. Лаванда, А. Козачківський та інші. У 1753 році у колегіумі викладав Г. Скорода. У кінці XVIII ст. колегіум (з 80-х років зветься семінарією) втрачає характер загально-освітнянської школи і перетворюється у богословський учбовий заклад. Подібна семінарія була створена у Новгороді-Сіверському у 1785 році.

Добру пам'ять по собі в історії українського народу залишили мистецькі школи, зокрема співацька школа в Глухові. Вона була заснована у 1738 році за указом цариці Анни Іванівни у тодішній резиденції гетьманів Лівобережної України. Школа мала готувати обдарованих співаків для Петербурзької придворної капели. У ній щорічно навчалось 20 учнів. Школярі вивчали нотну грамоту, "Сладогласіє", велися хорові заняття, навчання гри на скрипці, гусях, бандурі. Одержавши початкову музичну освіту, щорічно 10 випускників школи направлялися до придворного хору, оркестру. У співацькій школі вчилися відомі українські композитори Максим Березовський, Дмитро Бортнянський та інші.

Проіснувала співацька школа близько 40 років і після остаточної (третьої) ліквідації на Лівобережній Україні Гетьманства перестала існувати.

Названі школи були офіційними навчальними закладами, які задовольняли інтереси українського дворянства і козацької старшини.

Для простого люду вони були малодоступними, тому звичайною школою і на Лівобережній залишалася приходська школа, та школа грамоти, яка веде свій початок ще з дохристиянських часів. Вся справа навчання у цих школах була у руках дяків. Дяками звалися грамотні люди. Здебільшого це були молоді люди, які після закінчення парафіяльних шкіл при них же продовжували навчатися, аби потім вчителювати. Керувались традицією тих часів, дяки часто переходили від школи до школи аби побачити світ, придивитися до науки і людського поводження. Така школа не мала свого приміщення, а містилася у пристосованій хаті, здебільшого при церкві, де стояли три довгих столи. С. Сірополко у своєму дослідженні освіти в Україні подає спогади Іллі Тимківського, що навчався у парафіяльній школі в кінці 70-х років XVIII ст.: "Столи ці були неначе кляси на буквар, часослов і псалтир; у двох останніх класах учили й письма. Учнями тут були хлопці, підлітки й дорослі. Писали спочатку розведеною крейдою на вощених та обпалених чорних полінійних дерев'яних дощечках, а ті, що вже навчилися писати, писали чорнилом на папері. З третьої кляси набирали охочих до ірмолосної кляси для церковного співу, що відбувався тричі на тиждень: узимку в хаті дяка, а по весні під повіткою. В школі був гамір від крику 30 або 40 голосів, де кожний на весь голос читає, а дехто й співає своє. На підмогу собі дяк визначав старших учнів для занять з меншими. Батьки за науку платили дякові по умові за кожну клясу натурою і грошима по таксі. Закінчення кляси школярем, хто коли доспіє, було святом для цілої школи. Учень приносив до школи великий горщик заправленої молоком каші, а поверх каші — полотняну хустку. Дяк за звичаєм хустку брав собі, кашу з'їдали школярі та йшли на майдан, де здалека розбивали палицями горщик на дрібне череп'я¹⁾.

Найпоширенішими в системі освіти і виховання були приходські або церковні початкові школи, що діяли в містах і містечках, слободах та інших населених пунктах.

В 1748 році тих шкіл було понад тисячу в десятиох полках Козацької України та приблизно 30000 учнів.

Вчили в тих школах священники, дяки парафіяльні або так звані "мандрівні дяки", школярі з вищих класів Києво-Могилянської Ака-

¹⁾ І. Сірополко С. Історія освіти на Україні. — Львів, 1937. кн. 2,3 — С. 97

демії та Колегії. Платили їм на рік грішми (4-5 рублів) і “натурою”, себто харчами.

Навчальний рік складався з трьох семестрів або “третій”: 1 “генварська третія” (вересень до січня); 2. “майська третія” (січень до травня) та 3. “октябрська третія” (травень до вересня). Навчання в початковій школі тривало три роки. Учні початкових класів вивчали читання, навчалися письму і церковному співу. За початковими класами навчальні предмети розподілялися так: навчання азбуки (за букварем) початки письма і лічби — перший клас; в другому класі читання і вивчення напам’ять часослова й псалтиря (“Учебная псалтырь”), за письмо правило переписування молитов; у третьому класі вивчали октоїха та церковний спів. У всіх початкових класах дітей навчали каліграфії і чистописанню засобами вправ на класній дошці і в зошитах.

Початкові школи створювалися й при монастирях, які звалися монастирськими. Такі школи існували при Михайлівському Золотоверхому монастирі, Києво-Печерській Лаврі, при Видубецькому монастирі та інших в Києві, Хрестовоздвиженському, Густинському (Полтавщина), Єлецьку, Ільїнському, Домницькому та ін. на Чернігівщині, в монастирях Катеринославщини і Олександрівщини, Слов’яно-Сербщини та інших місцевостях тогочасної Козацької Республіки.

Дослідники стверджують, що монастирські архіви переобтяжені матеріалами про господарську, церковну, релігійну та інші види церковної діяльності і обмаль свідчень про початкові монастирські школи¹.

Звичайно, монастирські школи готували своїх вихованців, як правило, до майбутньої церковної служби (навчання і виховання проводили здебільшого ченці).

Церковні приходські, школи мандруючих дяків (як і монастирські) та суто козацькі початкові школи здійснювали навчання і дівчаток. Про це повідомляє, наприклад, патріарх Макарій, який 1654 року подорожував Україною.

У своїх подорожніх нотатках він записав, що “по всій землі руській

¹ Див.: Митюров Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI — XVII вв. — К., 1968. — С. 38.

козацькій більшість їх включно з жінками і дочками вміють читати й знають порядок церковних служб.

І таких свідчень іноземці залишили немало, хоча в Україні документів про жіночу освіту збереглося обмаль. Так один звіт з Чернігова з 1780 року подає, що тут вчиться 121 учень у шістьох приходських школах, між ними 18 дівчат.

В середині XVIII ст. в Україні створюються державні школи. В Єлисаветграді (нині Кіровоград) 1746 року безпосередньо в фортеці відкрито казенну школу, в якій навчалось і виховувалось 60 дівчаток і 80 хлопчиків¹⁾. Це значне досягнення у вихованні і навчанні жіноцтва, традиції якого закладено ще в доолеговій Київській Україні-Русі.

В казенних (державних) школах учні вивчали закон божий, російську, німецьку, французьку (де-ін-де турецьку) мови, арифметику, малювання, співи, танці. В багатьох державних школах вивчали також польську і латинську мови, геометрію, історію, географію, алгебру, військову справу (дівчатка - домоводство), одержуючи різнобічне виховання, що задовольняло духовні потреби широких верств населення України Козацької Республіки.

У другій половині XVII і початок XVIII ст. розквітла діяльність полкових шкіл.

Історик освіти минувшини І. Ф. Павловський у незаслужено забутій праці "Происхождение школы в старой малороссии и причины их уничтожения" відзначає, що в 1740-1748 рр. у семи полках лише Лівобережної України, в яких налічувалося 35 містечок, 998 сіл і слобід, було 866 шкіл.²⁾

У цей же час за даними Дмитра Антоновича у Ніжинському полку на 202 поселення припадало 217 шкіл, у Любенському — на 247 поселень 172 школи; у Чернігівському — на 229 поселень 154 школи; у Переяславському — на 174 поселення 119 шкіл; у Полтавському — на 61 поселення 98 шкіл; у Прилуцькому — на 102 поселення 69 шкіл; у Миргородському — на 84 поселення 37 шкіл³⁾.

¹⁾ Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X — поч. XX ст.) — К., 1991. — С. 75.

²⁾ Киевская старина, 1904. — Т. IXXXIV. — С. 5.

³⁾ Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 1993. — С. 62 — 63.

І, головне, освіта в Україні не була становою, елітарною. Так у Києво-Могилянськiм колегiумi навчалися дiти рiзних станiв: “У неповному списку студентiв класу iнфими i граматики за 1736/37 учбовий рiк числилося: “синiв козацьких” — 16, “синiв мужичих” — 14, “синiв мiщанських” — 15, “синiв священникiв” — 15. З 166 студентiв класу поетики i риторики 34 були з селян, 22 — з козацької старшини, 14 — з козакiв, 9 — з мiщан; 1 — син економа, 1 — рабин, 2 — невідомого походження, решта з духовенства”¹⁾.

Полковi школи трималися довго, боронилися русифiкацiї, вони продовжували навчати українськiй мовi, читанню, письму, для чого козачата вивчали буквар, граматику, чесловець, псалтир, октоїх, iнколи латинську мову або якесь ремесло — “ремесла комяцького, шевського” тощо. Причому учнi вiком вiд 5 до 13 рокiв вивчали буквар або граматику, а старшi (вiд 9 до 18 рокiв) навчалися писати²⁾.

Старших школярiв, записаних до полкових шкiл, якi “неспособнi к обученiю грамоти” або будуть “в летах перерослими” навчали вiйськовiй справi.

Записи козацьких канцелярiй, офiцiйнi звiти i мемуарнi твори свiдчать про стан початкової освiти, з яких можна довiдатися, що, припустимо, в Чернiгiвськiм полку в 1748 році було 118 шкiл, а в 1788/70 роках тiльки 89 шкiл, в яких навчалося 461 учнiв з козацького стану, а про учнiв з iнших станiв вiдомостi вiдсутнi. Вiк цих учнiв був вiд 5 до 18 рокiв³⁾.

Цiкавi вiдомостi можна почерпнути з багатьох iсторичних документiв. Наприклад, залишився звiт сотенної канцелярiї понурницької сотнi чернiгiвського полку за 1768/70, який дає цiкавi вiдомостi про один клас в цiй школi та долю її учнiв. В 1768 році було 34 учнiв козацького стану, а в 1770 році залишилося тiльки 18. З останнiх 16 учнiв сiм закінчили школу успiшно (“действительно обучивших грамоту”), а дев'ять вiдпало (шiсть через хворобу, а троє пішли в церковнi послушники). З сiмох випускникiв двоє вступили

¹⁾ Хижняк З. И. Киево-Могилянская академия. — К., 1988. — С. 151.

²⁾ Панащенко В. В. Навчання козацьких дiтей грамотi та вiйськовiй справi на Лiвобережнiй Україні в XVIII ст. Український iсторичний журнал, 1972. — № 2 — С. 107.

³⁾ Див.: Гаецький Ю. Початкова школа в Гетьманщинi // Освiта, 1996. — 3. 04. — С. 14.

до Києво-Могилянської Академії, двоє до Чернігівської Колегії, один на службу до Чернігівської полкової канцелярії, один до Понурницької сотенної канцелярії, а останній залишився вдома. Отже, четверо козацьких учнів пішло на вищі студії з цієї сотні в однім році, а двоє, подібно старших віком, почали працювати в канцелярійних інституціях гетьманщини.

Обмежену кількість козацьких дітей виховували, вчили читати й писати сотенні канцеляристи. Такі школи в 1770 році були у Волинській, Слабинській, Білоруській та Городницькій сотнях Чернігівського полку. В них також учили військову вишколу.

Діти козацької верхівки початкове виховання і освіту здобували вдома. Батьки наймали приватних учителів, студентів Києво-Могилянської Академії, які вчили дітей читати, писати й приготувати їх до дальшого навчання в колегії чи Києво-Могилянській академії, виховуючи риси лицарської доблесті і шляхетності.

Взагалі слід пам'ятати, що Україна в XVII ст. була вже майже суцільної грамотності.

Архидиякон Павло Алепський, наприклад, мандруючи Україною в часи Хмельниччини, був вражений загальною грамотністю чоловіків і жінок, чого не знала тогочасна Європа. Він писав: "По всій козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже здивувала: всі вони, за незначними винятками, навіть здебільшого їх жінки та діти вмють читати і знають порядок богослужінь та церковний спів"¹⁾.

Такий рівень освіти Алепський пов'язував із станом суспільства, його демократизмом. Люди в козацькій Україні були приязні і ласкаві, поводитися з нами як із земляками. Проїжджаючи землями сусідньої держави, Алепський змальовує таку картину, зокрема, у людей «наче замки висіли на серці, думки були до краю придавлені, бо в московській землі ніхто не почуває себе вільним».²⁾ Отже цим порівнянням чужинець-мандрівник показав взаємозалежність стану держави і освіти: у демократичному суспільстві (а такою була Козацька республіка) розвивається і демократична школа та навпаки.

Оригінальна школа була виплекана козацьким Запоріжжям. За часів російської та радянської імперій всіляко замовчувалися її діяльність як і історія запорозького козацтва.

¹⁾ Січинський В. Чужинці про Україну. — К.: Довіра. 1992. — С. 82.

²⁾ Там само. — С. 92.

У “Антології педагогічної думки Української РСР”¹⁾, наприклад, розділ “Школа і педагогічна думка на Україні в XVI — XVIII ст. (С. 78-116) та в наступних розділах ні слова не сказано про школу і освіту Запорозької Січі. Але ж колыска духовності українського народу саме там, в козацтві, в Січі.

Запорізька Січ стала своєрідним джерелом всього того, що потім набуде рис справді українського, стане колыскою духовності волелюбного і працьовитого, співучого і гордого, незалежного і завжди широсердного народу.

Коріння того — в народній освіті, що існувала в Січі, в освіченості козацтва, про яке й нині дехто по своїй історичній малограмотності, на жаль, думає як про лобуряк, що більше дудлили сивуху, спотикача, ніж борознили кіньми степи у гонитві за непроханими зайдами... Справа, виявляється, в тім, що товариство запорозьких козаків — Земель Війська запорозького — на той час набуло найбільш освіченим суспільним об’єднанням, що не скорилося нікому, не поступилося високо розвинутою демократією, що мало високу духовну культуру, хоча ця проблема у наш час майже не досліджена. Скільки ж часу взагалі заборонялось по-людськи, по-доброму згадувати наших пращурів не як дикунів, а як духовно багатих, самобутніх, окриленних...

Школа на Січі існувала здавна, а перша з них була заснована на території нинішньої Дніпропетровської області неподалік сучасного Новомосковська. Влітку 1576 р. у фортеці на острові, оточеному з трьох боків річкою Самарою і її рукавом Самарчуком, козаки збудували свою церкву, а при ній — шпиталь і “загальну” школу, в якій могли навчатися всі бажаючі малолітні і дорослі.²⁾

...Нещодавно в Одеській науковій бібліотеці ім. Горького відшукано унікальний навчальний посібник — “Козацька читанка”, походженням аж із XVII століття. У дерев’яній обкладинці, обтягнутій жовтою шкірою із залишками золотавого тиснення на палітурці, масивна мідна зашібка. Цей фоліант має розділи, що відкриваються українським орнаментом. Деякі заголовки виведені в’яззю. “Козацька читанка” задовольняла читаюче козацтво і їх дітей з юридичних,

¹⁾ Див.: Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н. П. Калининско. — М.: Педагогика, 1988. — 640 с.

²⁾ Школи запорозьких козаків (Наука і суспільство, 1970. — № 5. — С. 25.)

історичних, географічних наук, багато містить літературних творів, реєстр “Переяславських статей 1659 року”, відомості про козацтво і гетьманів, а також уривки класики давнини “Оповіді про Вавілонського царя Валтасара”, “Дарственної книги про розміщення мови та інше”, фантастичні історії. “Козацька читанка” за визначенням сучасних вчених, є унікальною матеріальною і культурною пам’яткою”, яка свідчить, що у XVIII ст в Україні культура перебувала на досить високому рівні, козацтво було добре обізнане з набутками світової літератури та філософської думки.¹⁾

Традиції “Козацької читанки” знайшли потім продовження у виданнях українських букварів у Києві і Черкасах, Полтаві і Чернігові, Мелітополі і Кам’янці, Одесі і Павлограді, що видруковані протягом минулого і позаминулого століть.

Зазначимо, що у відповідності “Духовному регламенту” учні в часи козацтва повинні були бути годованими і навченими “туне” (тобто, даром, безкоштовно) і на готових книгах єпископських. Для чого монастирі відчисляли 20-у, а церкви — 80-у частину річного доходу.²⁾

Однак церковні діячі того часу зробили все, щоб звести такий порядок нанівець. Це вдалось їм на території Росії і Білорусії, але не в Україні, не в Січі, де школи “утримувалися, так би мовити, на державному бюджеті — “на кошти війська”. Одержуючи платню, провіант, різні прибутки, розподіляючи воєнну здобич, запоріжці за традицією віддавали на школу “звичаєм узагальнену” частку. Навіть, коли козак умирав, то знову-таки “за звичаєм” заповідав частину свого майна на школу.³⁾

Відомо, що навіть кошовий отаман П. Конашевич-Сагайдачний перед смертю (1622 р.) значну частину свого майна заповів Київській та Львівській школам. На могилі грози завойовників і щиросердного просвітителя було написано вірш (авторство приписується ректору Київської школи К. Саковичу), що в перекладі на сучасну українську мову звучить так: “1622 року похований у монастирі Київсь-

¹⁾ Оліпенко О. Ф. Козацька читанка // Рад. Школа, 1989. — № 4. — С. 23.

²⁾ Коновалова А. Документи о первых нижегородских школах // Сов. Архивы, 1971. — С. 92.

³⁾ Школи запорозьких козаків... — С. 25.

кого братства, на який пожертвував кілька тисяч, бажаючи, щоб так науку було засновано”¹⁾

Запорожці клопоталися про освіту, було 16 церковних та 16 парафіяльних шкіл. В трьох січових школах викладалися ще й спеціальні предмети.

Січова школа при церкві Св. Покрови, наприклад, складалася з двох відділів, у яких навчалася до 80 учнів. У одному з них вчилися молоді козаки, що готувалися на паламарів, дяків, диаконів тощо. А у другому вчилися сироти та інша січова молодь, з якої готувалися грамотні воїни, здатні виконувати обов'язки писарів та інших січових канцеляристів.

В Орловщині діяла музична школа.²⁾

В багатьох місцевих школах (Головна Січова, Глухівська, Нікопольсько-Самарського монастиря та ін.) відкривалися музичні школи, в яких готували музикантів і співаків, керівників хорів і капельмейстерів військових козацьких оркестрів та церковних хорів. Ці школи набули визнання в багатьох європейських країнах, при російському дворі.

Це із козацької музичної школи народні співаки, бандуристи і лірники понесли по Україні епічну пісню-баладу “Ой, Морозе, Морозенку” (оту, в якій за ним вся Україна плаче).

Ой як же завзято бились козаки, геть усі полягли, що “не повернувся Морозенко, голова завзята. — Замучили молодого вороги прокляті!”

Виявляється, серце Бонівура билося ще в грудях далекого за часом Морозенка...

Вони ж його не стріляли
Й на четі не рубали:
Тільки з його, молодого,
Живцем серце виривали.
Взяли його, поставили
На савур-могилу:
Дивись тепер, Морозенку,
На свою Вкраїну!³⁾

¹⁾ Хрестоматія української літератури /Упор. О. І. Білецький, П. К. Волинський. — К., 1956. — С. 45.

²⁾ Бойко Л. небайдужі до минувшини, до історії Запорозької Січі // Западний Донбас, 1989. — 29.08. — С. 2.

³⁾ Народні перлини: Українські народні пісні /Упор. М. Стельмах. — К., 1961. — С. II — 13.

А скільки історичних пісень і народних дум вивчили учні-козачата на уроках співів (вокалу) і музики, скільки їх залунало по світу. І кожною піснею передавалася частка душі козацької вольності, її духовної краси і багатства.

І школа Запорозької Січі плідно діяла протягом всіх століть існування цієї унікальної державності — земель Війська Запорозького. Козацька школа розвивалася у певній відповідності із станом суспільних взаємин, боротьби за політичну, економічну, релігійну незалежність українських земель і народу. Тому в Запорозькій Січі були “загальні” школи (для підлітків і дорослих, що діяли, як правило, при військових козацьких церквах), парафіяльні, що утворювалися безпосередньо релігійними громадами і організаціями і які діяли у центрах паланок (адміністративно-територіальних одиниць).

До сьогодні дійшли свідчення, що 1659 року на чортотинській січі збудували січову військову церкву і школу при ній, що вважалася центральною, головною.

Незабаром козацькі школи були відкриті по всіх Січах, на території всіх поселень землі Війська Запорозького. Крім того понад 15 років, починаючи від 1754, існувала школа, яка готувала полкову старшину, військових канцеляристів та інших фахівців для різних адміністративних посад у козацькому управлінні.

В наш час ці б школи назвали мережею профтехосвіти і середньої спеціальної освіти, які, правда, наслідували кращі традиції братських шкіл, Києво-Могилянської академії і зросли на них.

Як відзначає кандидат історичних наук О. М. Апанович, яка 45 літ досліджує феодальний період української історії XVI-XVIII століть, у II половині XVIII ст. в межах вольностей Війська Запорозького нараховувалось 44 церкви, 13 каплиць, 2 скити... у 53 поселеннях та урочищах.¹ Слід розуміти, що при кожному з цих утворень діяли козацькі школи, які, виходить, існували до останнього дня Січі.

Взагалі в Січовій школі навчання велось діловою мовою тогочасної України. Учні вивчали старослов'янську мову, письмо, лічбу, закон Божий, співи (вокал), музику (саме з них започатковане кобзарське мистецтво виконання українських історичних дум, можливо, й інших жанрів українського епосу, що не дійшли до нас), вивчали

¹ Апанович О. В якого бога вірила Січ // Людина і світ, 1990. — № 6. — С. 9.

латинську мову, піітику, риторику, геометрію, географію, астрономію... То ж випускники Січових шкіл, виходили обізнаними, освіченими, вихованими, духовно багатими громадянами "козацької республіки", морально чистими, які понад усе боронили честь, совість, добре ім'я, незалежність і свободу...

585091
Козацтво активно боролось за збереження національної культури, народного характеру школи, прищепляючи вихованцям Січових шкіл любов до українського народу, його мови, культури, історії, звичаїв, поваги до трудівників інших народів. Це досягалося цілеспрямовано педагогічною діяльністю в запорозьких школах. В них вивчалася історія народу, козацькі думи, здійснювалися походи в степ на козацькі могили тощо. "Церква з дзвіницею, з одного її боку шпиталь, а з другого — школа становили необхідні деталі кожної православної парафії запорізького краю"¹⁾. Це відповідало традиціям української народної педагогіки, давало можливість не лише здійснювати духовне виховання школярів але і забезпечувало постійне їх спілкування з перестарілими козаками, інвалідами, живими свідками боротьби за волю і незалежність України, слухати їх перекази про бойові подвиги козацтва, і, в свою чергу, проявляти до них милосердя, доброту, співчуття, що вносило радість в життя старих запорожців. Виховання патріотизму поєднувалося з формуванням вміння поважати людину за готовність і уміння боротися проти ворогів незалежно від їх національної приналежності.²⁾

На Запоріжжі високо шанувалися освічені люди, бо "вони святе письмо читають і темних людей добру навчають".³⁾ Тому до освіти і виховання ставились з великою повагою. Результатом цього була висока грамотність. Дослідник Запорожжя Яворницький Д. І. встановив, що в 1763 році на 13 неписьменних в одному курені було 15 письменних. В 1779 році з 69 чоловік, що складали присягу на вірність російському престолові, 37 виявилось освіченими, а 32 неосвіченими.⁴⁾

Варто відзначити і те, що Запорозька Січ відстоювала інтереси

¹⁾ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків, 1990. — Т. I. — С. 312.

²⁾ Ступарик Б. М. національна школа: Витоки, становлення. — Івано-Франківськ, 1992. — С. 15.

³⁾ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків, 1990. — Т. I. — С. 310.

⁴⁾ Там само. — С. 312.

шкільництва всієї України. Так, в Зборівській угоді Б. Хмельницького з Польщею (1649 р.) була окрема стаття, в якій підкреслювалося, що єзуїти не мають права перебувати в Києві і там, де є українські школи. Школи, котрі заведено здавна, повинні оставатись цілі”.

Проте аналіз розвитку шкільництва в XVI - XVIII ст. вказує на те, що поступово почали проявлятися негативні тенденції. Народне самоврядування майже знищено, міщанство пригноблено, козацтво не брало участі в управлінні, уряд намагався позбавити козаків козацького звання.

Школи і видавництва взято під московську цензуру. В 1720 році видано указ, щоб на Україні не друковано ніяких книг окрім церковних, і то лише із старих видань. Всі передруки мали бути виправлені на взірць великоросійських “даби никакой розни и особого наречия не было”. В 1769 році синод навіть не дав дозволу на друкування української граматики. По школах українських дбали головне про те, щоб навчити своїх учнів правильно писати слов'янською мовою, а “не журилися зовсім про мову народню; її чистоту і правильність”. Українські письменники XVII - XVIII ст. пишуться церковно-слов'янською, а до народної мови звертаються в ужиток буденнім, в листуванні, в записках, в віршах і жартах.¹⁾

Школи грамоти з мандруючими дяками, полкові, січові та багаточисельні церковні школи були доступними, задовольняли скромні потреби трудового люду в знаннях. Проте їхня діяльність була недостатньою для подальшого розвитку вітчизняної науки, культури.

Це добре розуміли визначні державні діячі України. Гетьман України І. С. Мазепа чимало доклав зусиль аби Києво-Могилянській колегії було надано титул Академії.

Відоме наставлення гетьмана П. Дорошенка послам війська запорозького до польського сейма 1770 року. В нім він наполягає на тому, що Київська академія була прирівняна у правах до Краківської. Крім неї для руського люду мала бути створена ще одна або в Могильові Білоруськім, або ж на Україні. Гетьман просить відкриття гімназій, в яких би вчили на латині, щоб розвивалася наука, діяли друкарні тощо.

Любенський полковник І. Кулябка розробив цілий проект діяльності козацьких шкіл, який був схвалений гетьманом і рекомендо-

¹⁾ Грушевський М. С. Історія України. — Київ-Львів, 1913. — С. 423 — 424.

ваний іншим полковникам “дабы искусного примеру следовали и ожидали за сие повышение от высшего правительства... похвалы и наград”, як говориться в циркулярі, що зберігається в центральному історичному архіві України.¹¹ У 1760 р. було розроблено проект університету у гетьманській столиці Батурині.

Спостерігаючи жалюгідне становище народної освіти серед українців, прогресивні діячі Польщі також ставали на захист української культури. Діяч Едукаційної комісії Коллонтай у “Листах аноніма до маршалка соймового С. Т. Малаховського” пропонує заснувати на Україні академії або університети із семінаріями, які б сприяли поширенню освіти, науки тощо.

Проте ці та багато інших побажань щодо поліпшення освіти в Україні залишилися нездійсненими. Російська імперія, шляхетська Польща, а пізніше Австро-Угорщина все робили, аби позбавити люд України освіти, культури і майбутнього.

З втратою автономії та зруйнуванням Січі в Україні перестала існувати національна школа. У 1786 році російський царизм, а у 1788 році австро-угорська монархія заборонили на українських землях українську школу.

З цією метою було здійснено перепис усіх церковних шкіл і вчителів при них. Церковним штатам 1786 р. встановлювалася певна кількість учительських посад при кожній церкві. За реформою 1786 року ці школи мандруючих дяків закривалися, або перетворювалися у парафіяльні.

Долю шкіл грамоти на Лівобережній Україні розділили і полкові та січові початкові школи.

Закриттям шкіл грамоти з мандруючими дяками, полкових та запорозьких шкіл — єдиного джерела, в якому жевріла рідна мова, культура, правда про історію свого краю, зберігалися і примножувалися народні звичаї, традиції тощо, український народ був приречений на духовне виродження.

Цьому сприяла і колонізаторська політика властей щодо української шляхти, яка засобами нової школи відверталась від свого народу.

Недостатність середніх і вищих шкіл змушувала заможною україн-

¹¹ Див.: ЦДІА УРСР, ф. 108, оп. 2, од. зб. 929.

нську шляхту віддавати своїх дітей на навчання до Петербургу, Москви, посилати за кордон, наймати вчителів-іноземців для домашнього навчання. Шляхта цуралася народної школи як такої, що не готувала до кар'єри державного чиновника. Відданість народним традиціям, звичаям, повага до рідного слова і культури свого народу, що лежало в основі діяльності народної школи, в умовах шовіністичної політики царизму було протиприродним українському панству. Воно стало на шлях співробітництва з царським урядом і, аби зберегти свої привілеї, намагалося довести свою відданість монарху, зрікаючись усього національного, стає байдужим до долі народу, і в першу чергу до його школи.

Народ, який у борні за свою незалежність створив демократичну школу, винайшов класно-урочну систему навчання, досяг суцільної грамотності, розвинув науки, волею колонізаторів був кинутий у пільму неучтва, а його здобутки привласнилися лихим сусідом.

Завдання

для самостійного студентського пошуку

Прочитайте уривки статті Юрія Руденка "З ім'ям Дайбога"¹⁾ і дайте відповідь на такі питання:

1. Як Гетьманська Україна ставилась до освіти?
2. Які типи шкіл існували в Козацькій республіці, і чим вони були характерні?
3. Назвіть найбільш відомих українських діячів, хто піклувався про шкільництво, освіту і педагогіку Запорозької Січі.

У козацьку добу (є факти, які свідчать, що козаки були ще в Київській Русі — Україні) створено багато національних пріоритетів. Козаки започаткували і зміцнювали такі форми української державності, як Запорозька Січ, що називалася ще Землі вольностей Війська Запорозького, котра мала кордони від Дніпра до Дону, і Гетьманщина (Гетьманська Україна) із столицями в Чигирині, Глухові. Передова Європа захоплювалася перемогами українського народу, козацьких полків під проводом гетьманів П. Сагайдачного, Б. Хмель-

¹⁾ Руденко Ю. З ім'ям Дайбога // Освіта, 1993. — 1.10. — С. 5.

ницького, доблестями І. Мазепи і розглядала ці історичні здобутки як продовження європейського визвольного руху. Українське козацтво було однією з наймогутніших прогресивних сил в епоху європейських доленосних національно-визвольних революцій і соціальних потрясінь в періоди Відродження, Реформації й Просвітництва.

За тих часів Україна мала густу мережу різних типів шкіл — січових, козацьких, братських, дяківських, церковних, монастирських, народних мистецтв і ремесел та інших. Вони були важливими осередками духовності.

Підвищену та вищу освіту діти козаків та інших прошарків населення одержували в колегіумах, Острозькій і Києво-Могилянській академіях, європейських університетах. Це був апогей української освіти, коли майже всі жителі, навіть дівчата і жінки “вміють читати та знають порядок богослужіння й церковний спів..., вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях” (П. Алепський, 1654 р.). Високопоставлені сановники Європи нерідко посилали своїх дітей для лицарського загартування в Запорозьку Січ — колыску фізичного, психофізичного і духовного виховання. Тоді утвердилася мудра традиція: при заснуванні нового поселення насамперед будували церкву, школу і шпиталь як центри духовності, освіти і виховання та здоров'я. Чужинці мали всі підстави йменувати Україну Козацькою країною, Славією, Роксоланою. Києво-Могилянську академію називали Українськими Афінами наук і мистецтв, Запорозьку Січ порівнювали зі Спартою, а історію козаків величали “запорозькою Іліадою”. Нашу столицю Київ прирівнювали до “степового Риму над Дніпром”.

Козаки — творці багатьох національних пріоритетів у галузях політичного, державного, культурного і громадського життя. Українські лицарі одними з перших оволоділи ракетною технікою, елементами підводного плавання з військовою метою і т. ін... Козацька духовність виконувала історичну державотворчу і народотворчу місію. Високим взірцем козацької державної законотворчості є Конституція українського гетьмана Пилипа Орлика (1710 рік), яка є першим у світі глибоко демократичним законом такого тилу.

Козаки постійно вдосконалювали свою духовність. Вони поглиблювали скарбницю народних знань, оволодівали високим мистецтвом психофізичного саморозвитку. Глибоко знали народну медици-

ну, були довгожителами планети. Так, останній кошовий отаман П. Калнишевський дожив до 112 років, сотник Київського полку С. Туптало — до 103-х.

Українська козацька духовність була багатокomпонентною, розмаїтою за своїм внутрішнім змістом і характером. Її складові — це козацькі філософія, ідеологія, світогляд, характер, мораль, правосвідомість, естетика. Козацька ідеологія, наприклад, захищала самостійну державність України, її політичний устрій, демократичний лад, творила українську націю, відстоювала соборність своїх земель.

1.2. Г. С. Сковорода і українська педагогічна думка XVIII ст.

Українська педагогічна думка набула нового розвою у звільненій від чужоземної неволі України. Діяльність демократичної школи стимулювала прогресивні ідеї освіти і виховання. Їхніми авторами були вчителі Києво-Могилянської академії, колегій, полкових і січових шкіл, мандруючих дяків тощо. Вони наслідували гуманістичні традиції братських шкіл “щоби молодіж наукам вільним навчєна була” на основі вітчизняного буття у поєднанні із кращими здобутками європейської освіти.

Ф. Прокопович, С. Яворський, М. Козачинський, С. Калиновський та інші своєю творчістю і педагогічною діяльністю утверджували і розвивали ідеї просвітництва, поширення освіти і грамотності серед української людності. Ними на новий рівень була піднята ідея людської рівності щодо навчання, роль освіти у розвитку особистості та суспільства. Освіта у творчості просвітителів XVIII ст. виступає рушійною силою поліпшення духовного світу людини, здатною привести суспільство до злагоди та гармонії.

Вірні традиціям українського гуманізму просвітителі козацької доби закладають гуманістичні основи освіти, навчання і виховання молодших поколінь.

Серед видатних діячів цього періоду, які збагатили вітчизняну педагогіку і шкільництво, духовну культуру України, чільне місце належить Григорію Савичу Сковороді (1722—1794).

Виразник ідей гуманізму і просвітництва, Г. С. Сковорода вважав освіту засобом моральної перебудови світу, створення справедливого суспільства. Його ідеалом була “істина”, справжня людина,

що знаходить своє покликання і щастя у “спорідненій” праці.

Основні твори педагогічної, літературно-художньої, філософської, публіцистичної та епістолярної спадщини Г. С. Сковороди довгий час поширювалися в Україні у численних рукописах і здобули визнання ще за життя автора, а деякі були навіть опублікованими. Так першим прижиттєвим оприлюдненням став трактат Г. С. Сковороди під його власним ім'ям “Начальная дверь ко християнському добронравію” (Харків, 1780 р.). Потім настане низка творів Г. С. Сковороди¹⁾. Починаючи з 1881 року вони стали регулярно з'являтися друком в Україні та інших слов'янських країнах. Відомі оприлюднені твори Г. С. Сковороди і у 70-ті роки ХХ століття²⁾.

Життєвий і творчий шлях, особливості педагогічної діяльності Г. С. Сковороди простежені перед усім у ґрунтовних передмовах до двотомників³⁾ та окремих дослідженнях останніх літ⁴⁾. Народився Г. Сковорода 3 грудня 1722 р. в родині малоземельних.

Педагогіка Сковороди формувалася на традиціях вітчизняного просвітництва та філософії XVII—XVIII ст. Навчаючись у Києво-Могилянській академії, жадібний до знань Сковорода, глибоко вивчав праці І. Гізеля, І. Галятовського, Д. Туптала, С. Яворського, С. Калиновського, С. Полоцького, Ф. Прокоповича, М. Казачинського, Г. Кониського та інших провідних діячів науки та освіти.

Ці вчені, діяльність яких проходила уже після закінчення національно-визвольної війни українського народу, відіграли значну роль у розвитку освіти на Україні. Праці Іонікія Галятовського “Наука, или способ сложения казания”, Стефана Яворського “Психология или трактат о душе”, Стефана Калиновського “Четыре книжки риторических наставлений для украинской молодежи”, “Философский

¹⁾ Три песни Сковороды // Телескоп, 1831. — № VI. — С. 578—582; Убогий Жаворонок: Притча Г. С. Сковороды. — М., 1836; Дружеский разговор о душевном мире Г. С. Сковороды. — М., 1837; Беседа двое Г. С. Сковороды. — М., 1831 і т. д.

²⁾ Основні з них: Сковорода Г. // Повне зібрання творів у двох томах. — К., 1973; Сковорода Г. // Сочинения в двух томах. — М., 1973; Сковорода Г. С. Вірші, пісні, байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. — К., 1983 та ін.

³⁾ Шинкарук В., Іванько В. Григорій Сковорода / У кн.: Повне зібр. Тв. — Т. I. — С. 5—57; цих же авторів: Философское наследие Григория Сковороды / В кн.: сочинение в двух томах. — Т. I. — С. 5—54.

⁴⁾ Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди / Відп. Ред. О. Г. Дзевєрін. — К., 1972; Попов П. М. Григорій Сковорода: Життя і творчість. — К., 1960.

курс" та інші сприяли становленню української гуманістичної педагогіки.

Від своїх попередників Сковорода перейняв ідею самопізнання, заклик до добродійності, осуд жадоби і розкішного життя, проповідь задоволення малим тощо.

Особливий вплив на діяльність філософа здійснила творчість Феофана Прокоповича. У своїх творах Прокопович виявився противником схоластики, висміює забобони, обскурантизм, невігластво, що імпонувало Сковороді і проти чого він боровся все своє життя.

Як і Прокопович, Сковорода стояв на засадах гуманістичної педагогіки, обстоював право кожної людини на здобуття освіти, яка мала стати доступною для усіх дітей, незалежно від їх майнового стану, походження тощо. Цьому принципу Сковорода був вірним все життя.

Значний вплив на Сковороду відіграла освітня діяльність та філософські погляди Михайла Козачинського, лекції якого слухав Сковорода в Києво-Могилянській академії.

Його висновок про те, що моральні якості не прищеплюються юнакові словесними настановами вихователя, а виробляються багаторазовими вправами, останні ж переростають у звички, Сковородою глибоко розроблені у байках "Орел і Черепаха", "Бджола і шершень", притчах "Вдячний Єродій", "Вбогий жайворонок" та ін. Сковорода, як і його вчитель М. Ковалинський, не протиставляє природу вихованню, а всіляко підкреслює, що виховання посилює розвиток природних можливостей, чим сприяє формуванню "істинної" людини.

Сковорода, наслідуючи Козачинського, був глибоко переконаний у тому, що з допомогою освіти можна поліпшити людей і суспільство.

Світогляд просвітителя тісно пов'язаний з народною мудрістю. У своїй творчості він використовує приказки та прислів'я, пісенні та казкові мотиви. Те, що Сковорода майже в кожному із своїх творів посилається на українські, російські, латинські прислів'я, свідчить не лише про його добре знання фольклору, а й про те, що своє вчення він прагне обґрунтувати з урахуванням здорового глузду народу, його високого рівня духовної культури.

Шляхом висловлення своїх філософських та педагогічних думок

Сковорода обрав педагогічні, поетичні та музичні твори, які є вершинним виявом козацької педагогіки другої половини XVIII ст.

Г. С. Сковорода перший в історії української педагогічної думки і освіти висуває ідею природного виховання. Він вважає, що формування людини має бути спорідненим із її природою. У байці “Собака та Кобила” педагог-мислитель висловлює думку про те, що природа має вплив на людину, яка не може мати успіху в житті, адже “без природи — як на манівцях: чим далі йдеш, тим більше заплутаєшся”.

Під природою людини філософ-просвітитель розуміє обдарування, нахили, одержані від народження.

Він стоїть на тому, щоб наділені природою особливості дитини добре знали батьки та вихователі і всебічно розвивали їх шляхом навчання. Г. С. Сковорода вважає, що успадковані можливості людини можуть розкритися безпосередньо у природному стані і діяльності.

Такі ж висновки робить і сучасник Сковороди французький просвітитель Жан-Жак Руссо. Але, якщо останній “лоно природи” розглядав як засіб ізоляції дітей від розтлінного суспільства, то Сковорода передбачав розвиток природних задатків шляхом самовдосконалення, боротьби внутрішньої натури людини з брутальними пристрастями та потворними соціальними цінностями. Отже, Сковорода обстоює незалежну, вільномислячу людину, яка б протистояла впливові “цивілізованого” суспільства, було б свідомим творцем власних ідеалів, вчинків.

Ідея спорідненості виховання з природою людини пронизує твори Г. С. Сковороди — байки, притчі, філософські трактати, афоризми тощо. У багатьох із них змальовані найвищі якості людини, якими вона наділена природою: людяність, сердечність, великодушність, доброчесність, справедливість, скромність, працьовитість, гідність тощо. Ними обдаровані всі люди від народження, але не всі пізнають їх у собі і наслідують “блаженій” натурі. Неробство, пихатість, жорстокість, самодурство, егоїзм, кар’єризм, чинопочитання, плазування перед модою є, на думку педагога, протиприродними, тобто набутими внаслідок неправильного виховання і умов життя (байка “Орел і Черепаха”, “Бджола і Шершень”, притча “Вдячний Єродій”, “Вбогий жайвонок” та ін.).

Таким чином, Г. С. Сковорода не протиставляє природу вихованню чи навпаки, а всіляко підкреслює, що виховання посилює розвиток природних можливостей, чим сприяє формуванню “істинної” людини”.

Великою заслугою Г. С. Сковороди є те, що він у своїх творах наголошує на необхідність раннього пізнання природи дитини і визначення виховання відповідно до природних обдарувань. У притчі “Вдячний Єродій” педагог стверджує цю думку: “Хто захоче чомусь навчитися, повинен до того зродитися”.

Новим словом в українській педагогіці прозвучало застереження батьків і вихователів про наслідки обраного без урахування природних можливостей навчання та життєвого шляху. У байці “Жайворонки” педагог стверджує, що “багато людей без природи починають великі справи та погано кінчають”, і, навпаки, того, хто правильно визначив свої сили, чекає удача: “Коли ти твердо йдеш шляхом, яким почав іти, то, на мою думку, ти щасливий”.

Педагогічні погляди Г. С. Сковороди охоплюють широкий спектр навчально-виховної діяльності у виховних закладах, в сім’ї та засобами самовдосконалення особистості. Світоглядні основи педагогіки Г. С. Сковороди увібрали досягнення вітчизняної літератури, школи, освіти, виховних ідеалів того часу, кращі здобутки діячів зарубіжної педагогіки і мали значний резонанс у формуванні плеяди наступних діячів української культури¹⁾.

Г. С. Сковорода робить висновок про те, що коли виховувати дітей відповідно їхнім природним можливостям, то цим визначається подальша доля людини (байка “Годинникові колеса”). Педагог-гуманіст наполягає на тому, щоб молоді люди після закінчення навчання влаштовувались у житті не за положенням у суспільстві, а за своїми здібностями та набутими знаннями.

У філософських творах “Вхідні двері християнської добродетності...”, “Кільце”, “Дружня розмова про душевний світ” Г. С. Сковорода стверджує право людини на щастя, яким її нагороджує природа. Але щастя не приходить саме собою, воно лежить через самопізнання і досягається шляхом неймовірної праці над собою, у пошуках істини.

¹⁾ Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди. — К., 1972. — С. 53—64; 64—78; 78—103 та ін.

Думки Г. С. Сковороди про роль природи у розвитку людини та спорідненість виховання дітей з їхньою природою мали позитивний педагогічний і соціальний зміст і значно вплинув на подальший розвиток педагогічної думки в Україні і інших слов'янських державах.

Г. С. Сковорода започаткував у вітчизняній педагогіці ідею народності виховання, основою якої є служіння простому трудовому народові. Своім подвижницьким життям Г. С. Сковорода подав приклад вірності народу, показав, яким має бути народний учитель.

Чимало спокус чекало Григорія Савича у житті: йому пропонували прийняти чернечий сан, аби зайняти потім керівну посаду у Харківському колегіумі; ченці Києво-Печерської лаври кликали до себе, де він мав стати стовпом церкви й оздобою обителі. Вільнолюбивий мститель на те відповів категоричною відмовою: "Я стовпотворіння собою умножувати не хочу. Досить і вас, стовпів неотесаних у храмі божому".

Без вагань відмовляється Сковорода і від кар'єри вельможі, заявивши що йому "сопілка і вівця дорожчі царського вінця". Він нехтує світом зла і насилля, який намагається відірвати його від людей, збити з шляху пізнання правди.

Високоосвічена людина свого часу — філософ, поет, педагог, гуманіст Г. С. Сковорода поділяє долю свого народу, намагається пробудити його до життя, де буде неминучість торжества правди і справедливості.

Рідкісний приклад безмежної відданості поневоленому простому народу дає право Сковороді в кінці життя з гідністю заявити: "Світ ловив мене, та не піймав". У "втечі" від світу проявилась велика сила духу Сковороди, слово і діло якого ніколи не перебували в конфліктах.

У другій половині XVIII століття в Російській імперії широкого розголосу набули просвітницькі ідеї. Вважалося, що наданням молоді освіти можна поліпшити людське існування і в першу чергу оновити духовний світ людини. Цю ідею відстоювали сучасники Сковороди — І. І. Бецький, А. І. Барсов, М. В. Ломоносов, Ф. І. Янковис та інші. Її палким прихильником був і Григорій Савич.

Г. С. Сковорода був глибоко переконаний у тому, що суспільство, позбавлене насильства над людиною, її духовної неволі, може виник-

нути шляхом поширення освіти. З її допомогою життя народу можна зробити пристойнішим, морально удосконалити людей: “Серце тоді насичується, коли освічується”. Для цього треба усіх дітей, незалежно від соціального стану батьків, вчити і виховувати з них Людину. Педагог велику надію у здійсненні своїх ідеалів покладає на школу: “Одне мені тільки близько... о школа, о книги!”. Він обстоює право усіх дітей вчитися у школі, яка має відкривати їм шлях до щастя: “Пізнаєш істину — ввійде тоді у кров твою сонце”.

Григорій Савич, як педагог-гуманіст, стоїть за народну школу, в якій би вихованці набували корисних для життя знань. Він засуджує систему виховання, якою замість всебічного розвитку людини прищеплюються молоді зовнішні манери та плазування перед іноземним (притча “Вдячний Єродій”). Їх навчання має бути поступовим і послідовним. Цей дидактичний принцип він обгрунтовує афоризмом: “Хто помірно, але постійно вивчає предмет, для нього навчання не труд, а втіха”.

Заслугують на увагу дидактичні принципи Сковороди, яких він дотримувався, працюючи в Переяславській семінарії, Харківському колегіумі, домашнім та мандрівну учителем життя. Він піддає реформі викладання поетики, пише курс цієї науки для учнів Переяславської семінарії. У Харківському колегіумі Сковорода викладає поетику, синтаксизму, грецьку мову, розробляє і читає курс доброчинності, в основу якого кладе власні погляди на мораль і призначення людини. Він засуджує схоластику, спонукає учнів не зазубрювати книжні істини, а думати, робити власні узагальнення, проявляти у навчанні старанність і ретельність. При цій умові істина доступна кожному — “ищите и обратете”.

Педагог вмів застосувати набуті знання на практиці, бо “наука та досвід — це одне і те ж, вона не в знанні самім живе, а в діянні” (байка “Дві курки”).

Особливо часто у своїх творах Сковорода порушує питання знання самостійності у навчанні. Він вважає, що успіхів у навчанні досягають ті учні, які працюють з книгою, здатні до роздумів, спостережень. На допомогу їм Сковорода дає поради до роботи над книгою. Зокрема, він радить робити три види виписок з прочитаних книг: короткі виписи, замітки, історичні виписи.

Не обходить осторонь педагог і проблем ставлення дітей до на-

вчення. Основою пізнання істини він вважає наявність інтересу, бажання пізнати нове. Цей інтерес вчитель має пробуджувати у дітей, бо "без бажання все важке, навіть найлегше".

Найперші дослідження життєвого і творчого шляху Г. С. Сковороди, його педагогічних поглядів припадають ще на ХІХ ст.¹

Викладницько-педагогічна діяльність Г. С. Сковороди здійснювалася в Переяславському і Харківському колегіумах, що уже досить докладно проаналізована у вітчизняній історії педагогіки², а також у приватних осіб — по поміщицьких маєтках, але всюди надзвичайно сумлінно ставився до виконання своїх обов'язків.

У лекціях з основ доброчинності педагог вчить молодь вільнолюбству і критичному ставленню до суспільства, церкви та релігії. Він засуджує інтелігенцію за те, що вона не підіймає народ до розуміння правди життя, недостатньо працює на ниві освіти і культури свого народу.

Ці ж звинувачення і сьогодні можна адресувати певній частині української інтелігенції, яка втратила національну самосвідомість, не проявляє активності у перебудовчих процесах, відзначається кар'єризмом, гонитвою за чинами та посадами.

Надзвичайно важливим фактором у формуванні світоглядної позиції Г. С. Сковороди і його педагогічних, освітянських та культурологічних поглядів було навчання в Київській академії (1738—1750 рр.). Саме Київська академія поглибила знання Г. С. Сковороди з проблем пітики, риторики, грецької, латинської та інших мов, філософії, а потім — закордонна подорож, що стала логічним завершенням формування поглядів філософа, новатора, учителя, одного із найбільш виразних педагогів України³.

Поруч з лекціями Сковорода високо цінував і розповіді, бесіди,

¹ Срезневський І. І. Майорь, Майорь // Московський наблюдатель. 1836. — № VI. — С. 205—236; Гесь-де-Кальва. Г. С. Сковорода — український філософ // Український Вестник (Харків), 1817. — VI. — С. 106—131; Варсва Г. Сковорода: Историко-критический очерк // Телескоп, 1835, — Ч. XXVI. — № 5, 6 — С. 3—42; 151—178 та ін.

² Ніженець А. М. Діяльність Г. С. Сковороди в Переяславському і Харківському колегіумах (У кн.: Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди. — К., 1972. — С. 185—212.

³ Докладніше див.: Хижняк З. І. Г. С. Сковорода і Київська академія / У кн.: Педагогічні погляди Г. С. Сковороди. — К., 1972. — С. 170—184.

розмови з учнями, за допомогою яких розкривав свої ідеали, моральні принципи. Він вважав навчання важкою працею, що вимагає великої сили волі і покликане гартувати людину до життя і боротьби із світом зла. Добре вихована людина, на думку педагога, завжди буде дбати про “тіло і душу”, буде жити в гармонії, матиме щастя.

Тому він рішуче засуджує неучтво, яке вважає найбільшим злом. Людина має природне бажання вчитися, пізнавати світ, а ті, хто уникає освіти, чинять протиприродно, їх проймає жадоба наживи, властолюбність, вони є “жебраками, що до скарбів земних пожадливо горнутья”.

Г. С. Сковорода виявив себе неперевершеним майстром індивідуальної роботи з учнями. Його стосунки з вихованцями були ширими, чистими, сердечними. Ставлення педагога до Михайла Ковалинського є яскравим прикладом цього. “Найжадніший друже”, “мій скарбе”, “найблагородніший”, “моя радість”, “найдорожча моя істота” — так звертається учитель до свого учня. Безмежна любов скріплювалася великою вимогливістю до учня, вірою в його сили і можливості. Педагог залучує юнака до роздумів про призначення людини, дає поради про те, як варто поводитися в тих, чи інших ситуаціях, розкриває шляхи морального самовдосконалення, аби зберегти “бога в людині”. Між вчителем і учнем встановлювалася взаємна любов, першоосновою якої була любов педагога. Про це йдеться мова в листі до М. І. Ковалинського (липень-серпень 1765 р.) “...любов породжується любов'ю, і, бажаючи бути любимим, я сам першим люблю”. Ці слова можуть бути заповітом сучасному поколінню учителів і мають стати серцевиною педагогіки співробітництва.

Моральне удосконалення людини, на думку Г. С. Сковороди, лежить через працю. У суспільстві не повинно бути трутнів, утриманців, всі мають знаходити своє щастя у праці. Неробство педагог вважає найбільшим злом і у байці “Змія і Буфон” робить висновки: “Хто труда не докладе, той до добра не прийде”.

Педагог-філософ гостро критикує соціальну нерівність, паразитизм пануючих класів, звеличує працю трудового народу (“Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті”, 1773—1774; “Розмова, що зветься алфавітом, або буквою миру”, 1775; “Ікона Алквіадська”, 1776 та ін.).

У притчі “Вбогий жайворонок” Сковорода критикує позицію

Салакона та йому подібних, які вважають, що праця є “не всякому добру батько”. На прикладі Салакона Сковорода показує, що неробство приводить до падіння моралі, трагедії, праця ж є джерелом радості.

Великий вітчизняний педагог К. Д. Ушинський у дослідженні “Праця в її психічному і виховному значенні” приходиться до аналогічного висновку: “Неробство — мати всіх вад”. Ці висновки обох педагогів базуються на багатолітньому досвіді виховання і є аксіомою. Проте, неробство і сьогодні є суттю багатьох юних громадян.

На думку педагога, “немає нічого солодшого, як спільна для нас усіх робота. Вона є голова, світло і сіль будь-якого окремого заняття... щасливий той, хто поєднав любе собі заняття із загальним. Воно є справжнє життя”.

Педагогічні погляди Г. С. Сковороди зросли на традиціях національної етнопедагогіки, яка своїм корінням сягає у сиву давнину, коли лише формувалася українська людність¹.

У душі народної мудрості Г. С. Сковорода пропонує виховувати у дітей помірність бажань, вважаючи, що “надмірність породжує пересиченість, пересиченість — нудьгу, нудьга ж — душевний смуток, а хто хворіє на це, того не можна назвати здоровим (з листа до М. І. Ковалінського, 9 липня 1762 року). Ця проблема особливо актуальна у наші дні, коли в окремих сім'ях не дбають про виховання здорових потреб у дітей, задовольняють всі їх примхи, потурають бездіяльності.

Першими вихователями і наставниками молоді Г. С. Сковорода називає батьків. Юне покоління він повчає: “Перш за все батька й матір шануй і служи їм. Вони ж бо видимі портрети тієї невидимої сили, якій ти стільки зобов'язаний”. Діти повинні зростати в атмосфері глибокої поваги і любові до батьків, педагог ставить питання про культ Батька і Матері, називаючи їх іконами божими для дітей. Одноразово він засуджує батьків, які не вчать дітей життєвій мудрості, наставляють їх до неробства, чваньковитості і егоїзму, блюзнірству. Таким батькам протиставляється образ Немеса, який виховує у дітей скромність, розсудливість, працьовитість, безпосередність тощо (притча “Вбогий жайворонок”).

¹ Див.: Науменко Ф. І., Приступа Є. І. Традиції народної педагогіки в творчості Г. Сковороди / У кн.: Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди. — К., 1972. — С. 146—157.

Висміює педагог і тих батьків, які відходили від народних звичаїв і традицій. Особливо обурювався Сковорода українським панством, яке, одержавши від царизму привілеї, намагалося зрівняти в усьому з російськими поміщиками. Вірнопідданість монархії стверджувалась зріканням своєї мови, культури, нехтуванням історії свого народу. Становище ускладнювалось ще й тим, що в тогочасній Росії мало місце явище галломанії — схилення перед усім французьким. Українське панство намагалося не відставати від моди і таким чином, зрадивши свій народ, зразу погналося за двома зайцями — треба було оволодіти російськими та французькими світськими манерами. Сковорода в'їдливо висміює такого "малоросійського тетервака", який плазує перед чужою модою і звичаями.

Багато часу минуло з тих пір. Але відречення від рідної мови, національний нігілізм і безпам'ятство мають місце і сьогодні. І в процесі перебудовчої практики, у боротьбі за відновлення престижу української мови, національної культури, школи і педагогіки Г. С. Сковорода виступає разом з нами.

Г. С. Сковорода досить широко користується традиційними народними засобами передачі педагогічної мудрості, коли остання вкладається в уста героїв казок, легенд, байок, притч, оповідей. Цим засобом педагог веде щирю розмову з молоддю, залучає її до роздумів, сприйняття здорової моралі.

Періодична преса України час від часу знайомить своїх читачів із популярними викладами основних педагогічних ідей і освітянської діяльності Г. С. Сковороди. Однак варто відзначити, що обнародувані матеріали, припустимо, в 70-і, наступні, у тому числі і в 90-і роки, розкривають найсуттєвіше, що несе нам спадщина визначного гуманіста, мислителя, педагога і освітянського діяча¹⁾.

Багато педагогічних думок Г. С. Сковороди стверджується висновками, близькими до перлин народної мудрості. Так, важлива роль спадковості у розвитку людини підкреслюється висловлюванням "Дерево по плодах пізнається" (байка "Ворона і Чиж), а необхідність

¹⁾ Степанович Е. Мислитель, поет-гумніст // Молодь України, 1972. — 2.XII; Жуланин С. "Сонце світові відкриває лице красно": До 270-річчя з дня народження Григорія Сковороди // Новини Закарпаття, 1992. — 3.XII. — С. 7; Майданська С. Що дає основу... Педагогічні погляди Григорія Сковороди і проблеми сучасності // Українська культура, 1992. — № 12. — С. 16—18; та інші.

поступовості і цілеспрямованості у навчанні афоризмом — «Добрий намір і кінець — всякій справі вінець» (байка «Жайворонки»).

Успіх Сковороди як вчителя йшов від його знань, благородстві, любові до своєї справи, вихованців. Вони разом з однодумцями філософа-педагога несли настанови свого вчителя через все своє життя, склали те середовище, яке помітно вплинуло на розвиток освіти в Україні, що вилилось у відкритті Харківського університету.

Поезія Г. С. Сковороди, філософські трактати, епістолярні твори, які вийшли з-під пера українського педагога енциклопедиста, свідчать про високий літературний захист, обдарованість і талановитість їх автора, і які прямо чи опосередковано беруть участь у вихованні читача, у формуванні кращих його рис.

Тривалість і неупередженість багатолітнього досвіду дають підстави доказово твердити:

— твори різних поетичних жанрів, філософські трактати, листи, промови та інші твори із спадщини Великого Українця мають пряме і опосередковане значення у виховному процесі, беруть участь у формуванні особистості;

— погляди Г. С. Сковороди, його світоглядна позиція і переконання сформувалися на рідному фольклорі, педагогічному українознавстві, на народній психології, національній етнопедагогіці і народній філософії, що робить нероздільним з ним;

— увібравши народну мудрість, найкращі здобутки національної етнопедагогіки, Г. С. Сковорода відшліфував їх на гранях свого таланту і повернув народові його духовні скарби.

Звичайно, вже існуючі на той час народно-педагогічні уявлення українців про світ, Бога, людину, про сімейне і громадське виховання, про віру і вірування не могли залишитись осторонь і не знайти своєї ретрансляції в педагогічній, літературній і філософській творчості Г. Сковороди.

Так, можна стверджувати, що педагогічні погляди Г. С. Сковороди об'єктивно стали втіленням, уособленням і концентрацією багатовікового етнопедагогічного досвіду українського народу.

Як своєрідний результат практичного впливу національної етнопедагогіки на конкретну особу, можна розглядати народнопедагогічні погляди Григорія Савича, які збагатившись мудрістю його, повернулися в народ як його природна скарбниця. Весь період діяльності

українського генія, як народного учителя, мандрівника, поета і філософа став для національної культури новою сходинкою до вершин світового рівня.

Літературна (поетична) творчість Г. С. Сковороди заклала підмурівок для появи у майбутньому класичних творів І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка та ін., бо в той час українська поезія вже досягла силабо-тонічного ужинку.

Г. С. Сковорода стояв у центрі духовного життя народу, мав значний вплив на формування національної класичної літератури, на розвиток окремих жанрів народно-поетичної творчості (пісні, байки, пареміографічні твори), на формування офіційної педагогіки і етнопедагогічних уявлень населення, на вдосконалення системи філософських поглядів на світ, суспільство, людину і її духовність, на розвиток культури слов'янських країн і народів.

Узагальнюючи, можна засвідчити: подвиг Г. С. Сковороди полягає в тому, що він пропустив через свій розум і серце, як через призму, величезні здобутки національної народно-педагогічної скарбниці, сприйняв, осмислив, оцінив і відобразив її у тому вигляді в своїх літературних і педагогічних творах, в якому її могли розуміти більшість високо культурних, малописемних і зовсім неосвічених верств тодішньої української людності.

Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди знайшли свій подальший розвиток у творах Т. Г. Шевченка, О. В. Духновича, І. Я. Франка, К. Д. Ушинського, Б. Д. Грінченка, А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського та інших видатних педагогів минулого і сучасності.

Тому не випадковим є інтерес зарубіжних, і у першу чергу з української діаспори, вчених до педагогічних ідей славетного сина України Г. С. Сковороди. Так відомий професор філології Володимир Шаян (Канада) довгий час вивчав творчу спадщину Г. С. Сковороди, в результаті чого з'явилися оригінальні праці про естетичні, педагогічні і соціологічні погляди цього лицаря святої борні¹⁾.

"Сковорода є втіленням моральної сили, потрібної на те, щоб розпочалося відродження України.

¹⁾ Див.: Шаян В. Сковорода й духовне обличчя України у XVIII сторіччі / У кн.: Віра предків наших. — Канада, Гамільтон, 1987. — С. 478—495; його ж: Етичні, соціологічні погляди Г. С. Сковороди. — Там само. — С. 496—524; його ж: Григорій Сковорода — лицар святої борні. — Канада, Гамільтон, 1984.

Саме тому тверджу рішуче, що відродження України починається від Сковороди"¹⁾, — так заявив В. Шаян в одній з останніх своїх праць про значимість життя і діяльність першого будителя українців від сплячки.

Говорити про значення поетичної, педагогічної, філософської, епістолярної спадщини Григорія Савича Сковороди, при різних точках підходу, при врахуванні різноманітних недоліків, все ж доцільно не у масштабі України, а більшості слов'янських країн, бо то — неординарне явище у темряві віку, то блискавка людської думки, то сяйво українського генія, то предтеча педагогічної думки, національного шкільництва і освіти незалежної України.

Завдання

для самостійного студентського пошуку

Прочитайте уривки статті академіка НАН України, проф. М. Г. Стельмаховича "Григорій Сковорода і народна педагогіка"²⁾ і дайте відповідь на такі питання:

1. Як Г. С. Сковорода ставився до етнопедагогіки? Мотивуйте свої судження.
2. У чому і як проявлялося єднання творчості Г. С. Сковороди і народної педагогіки? Наведіть приклади.
3. Як Г. С. Сковорода трактував народну педагогіку? Чому склалося таке враження?

Григорій Сковорода і народна педагогіка

Українська народна педагогіка посіла вагоме місце в ідейному зростанні, педагогічній діяльності й творчій спадщині Григорія Сковороди. З нею він був нерозривно й кровно пов'язаний упродовж усього життя. Філософ широко захоплювався педагогічною мудрістю народу. На формування світогляду, виховного ідеалу й педагогічної позиції видатного мислителя вона мала колосальний вплив. Фундамент його був закладений родинним вихованням.

¹⁾ Шаян В. Григорій Сковорода — лицар святої борні. — Канада, Гамільтон, 1984. — С. 100.

²⁾ Стельмахович М. Г. Григорій Сковорода і народна педагогіка // Початкова школа, 1996. — № 1. — С. 47—50.

Таким чином, від народження і впродовж усього свого життя Г. Сковорода перебував в атмосфері української народної педагогіки найдосконалішого гатунку. Адже козацька педагогіка — невід'ємний компонент української народної у вершинному її вияві. Вона формувала в підростаючих українців синівську й дочірню вірність рідній землі, Україні. Це народна мудрість, що своєю провідною метою ставила виховання в сім'ї, школі й громадському житті козака-лицаря, стійкого громадянина з яскраво вираженою українською національною свідомістю й самосвідомістю.

Варто відзначити, що козацька педагогіка, на яку широко спирався Г. Сковорода в своїй творчості, належить до унікальних явищ не лише східнослов'янської, а й світової педагогічної культури. Це феномен українського народного виховного духу.

Те, що Сковорода майже в кожному своєму творі посилається на народну педагогіку, свідчить не лише про його знання її, а й про те, що своє педагогічне вчення він прагне обґрунтувати з урахуванням здорового глузду народу, його величезного духовно-практичного досвіду.

Наше етнопедагогічне прочитання творів Г. Сковороди, а також численних публікацій про нього, зокрема, праці Д. Баглая "Український мандрований філософ Григорій Сковорода" (К., 1992, 472 С.), переконали нас у тому, що великий мислитель презентував виховну мудрість нашого народу, як народну педагогіку — вироблені й застосовувані в народному середовищі знання, засоби і досвід виховання та навчання дітей і молоді, так і етнопедагогіку — науку про народну педагогіку. Це можна побачити при зіставленні численних ідейних аналогів, висловлених в афоризмах української народної педагогіки та положеннях Г. Сковороди.

У народній педагогіці. Дивись, не забудь: Людиною будь! Не ті батьки, що породили, а ті, що виховали й навчили.

У Сковороди. Не будь ні вельможею, ні лихварем, ні алкидом, ні пігмеєм. Будь тільки людиною — чуєш? Людиною — і знайдеш благо. Два головні батьківські обов'язки: благо народити і благо навчити. Коли ж хтось ні одну з цих заповідей не виконав, ні благо народив, ні благо навчив, не є батьком дитини, а винуватець вічної погібелі. А якщо ж благо породив, але не навчив, то таки й є півбатьком...

Навчально-виховна мудрість нашого народу йде від діда-прадіда, родини, батьківської й материнської мови, землі-годувальниці, від ясного неба і світлого сонця, матінки-природи, від чистого серця й щирої душі, глибоких людських почуттів і переживань, кришталевої чесності, людяності, й милосердя, щедрої духовності, сердечної любові до дітей, духу матері-України.

Г. Сковорода добре знав й високо цінував провідні навчально-виховні засоби української народної педагогіки — рідну мову, український фольклор, традиційну практику родинного виховання дітей, національні звичаї, традиції, свята, обряди, символи, багатюще розмаїття народного мистецтва, народні дитячі й молодіжні ігри та іграшки, ремесла та промисли. Він був педагогом народним у найглибшому розумінні цього слова, бо вчив народ і вчився в народу. Вся його педагогічна теорія пройнята духом народності, народними ідеалами, відображає найкращі здобутки народної навчально-виховної мудрості.

Українську народну педагогіку Г. Сковорода відносив до невід'ємного компонента українознавства феномена українства й могутнього фактора українотворення, тобто формування власного українського Я на основі пізнання свого народу й самого себе. Він осуджував верхівку суспільства, яка третирувала своє рідне, українське, національне, зневажливо ставилась до свого народу, його мови й звичаїв. Нехтування своїм, національним йому уявляється диким.

“Кожний повинен знати свій народ, — говорив Сковорода, — а в народі пізнати себе. Якщо ти українець, то будь ним. Чи француз? Будь французом. Чи татарин? Будь татарином. Все добре на своєму місці і в своїй мірі, і все прекрасно, що чисте, природне, тобто не фальшиве”.

Г. Сковорода не тільки славив українську народну педагогіку, а й творчо застосовував її у своїй педагогічній праці на посаді викладача поетики в Переяславському, а також Харківському колегіумах, де згодом вів також курс катехізису, та на посаді домашнього вчителя в сім'ї українського аристократа Степана Томари. Будучи наставником його сина Василя, Сковорода найперше почав працювати над вихованням серця свого учня і, виявляючи його природні здібності, допомагав їхньому зростові легко, ніжно, нечутно. І вихованець щиро, усією душею полюбив учителя.

Завдяки опорі на українську етнопедагогіку й нові науково-педагогічні відкриття, здійснюваний Г. Сковородою навчально-виховний

процес, як і розроблені ним педагогічні концепції, відзначені високою ефективністю й неординарністю. Вони нерідко не збігалися з тодішніми офіційними канонами, а то й суперечили їм, виключаючи нерозуміння й протест з боку можновладців. Сковороду звільнили з посади, і, починаючи з 1769 р. й до кінця свого життя (9.XI.1794), впродовж останніх 25 років, він мандрував, проповідуючи свої філософсько-педагогічні погляди серед народу.

Своєрідність проповідей ідей народної педагогіки Сковородою полягає у підкріпленні її наукою. Належачи до найосвіченіших людей свого часу, він трактує українську етнопедагогіку, як це личить робити синові української європейської нації, стоячи на позиціях європеїзму.

Отже, в трактуванні Сковородою народної педагогіки наявне поєднання елементів національно-українських і західних. Але видатний український мислитель, сприймаючи досягнення західно-європейської педагогічної культури, міцно стояв на ґрунті українських виховних традицій. Тому його погляди на українську народну педагогіку, з одного боку, стоять на дуже високому європейському рівні, а з іншого — відзначаються великою оригінальністю.

Свої педагогічні проповіді, як це й прийнято в народній педагогіці, Г. Сковорода підсилює відповідним емоційним фоном. І тут його вірними супутниками та надійними помічниками стають сопілка й українська народна пісня. Крім того, він мав надзвичайно приємний голос, прекрасну теоретичну підготовку з музики, особливо церковної, грав так майстерно, що міг сопілкою передати голоси співочих пташок. Григорій Савич був не лише гарний співець та музикант, а й композитор.

Думки про те, що виховання “впливає з природи”, що природа є найкращою вчителькою, яка потребує тільки того, щоб не заважати їй виявитись, і що вихователь та вихованець мають іти їй назустріч, — визначають домінанту педагогічних міркувань Г. Сковороди.

Йдучи за народною педагогікою, Г. Сковорода в центрі педагогічної системи поставив працю. Він обстоює ідею, що щастя людини полягає у праці, відповідній до її природних нахилів. Звідтоді піднята з глибини народної виховної мудрості думка про визначальну роль “спорідненої” праці у формуванні довершеної особистості назавжди увійшла в золотий фонд класичної педагогіки й прогресивної педа-

гогічної практики підготовки дітей та молоді до життя. Шлях до розбудови справді гуманної й демократичної педагогіки лежить через пізнання "природи" дитини.

У неухильному дотриманні, пошануванні й подальшому розвитку виховних традицій українського народу Г. С. Сковорода вбачав надійний заслін бездуховності, невігластву й національному нігілізмові, одну з твердих запорук успішного економічного й культурного прогресу України. З ними він пов'язував ефективну реалізацію усіх провідних компонентів українського національного виховання — громадського, тілесного, розумового, морально-етичного, господарсько-трудового, естетичного. На них видатний український мислитель покладав надію в збагаченні природної гармонії національного і вселюдського.

Вперше в історії розвитку педагогічної думки в Україні Г. Сковорода правдиво висвітлив суть релігійного виховання за народними традиціями. Ідею Бога він подав з позиції народної педагогіки як символ єдності українського народу, української нації, України, вселюдської взаємопошани й вершину життєвої досконалості. А Біблію розглядав як наймудрішу й найпотрібнішу книгу з усіх книг про Бога, Світ і Людину. Якщо дотримуватися народних традицій, то Біблію повинна мати й знати кожна українська родина.

Молитва Сковороди не була молитвою у звичайному формальному розумінні цього слова. Це було богомислення, тобто морально-етичні думки про Бога, вічність й невинну потребу самовдосконалення, щира подяка Всевишньому за те, що "потрібне зробив неважким, а важке непотрібним".

Варто зазначити, що Г. Сковорода не тільки проповідував, по своєму оригінально трактуючи культивовані українською етнопедагогікою народні чесноти й норми християнської моралі, а й неухильно дотримувався їх, подаючи взірцевий приклад поведінки для інших. Поштивий до кожного стану людей, відвідував хворих, заспокоював сумних, ділив останнє з убогими, вибирав і любив друзів по серцю їхньому, був благочестивий без забобонів, учений без пихи, мав поводження без облесливості. Жив життям простим і скромним. Прагнув краще виконати заповіт любові до ближнього, в пошуках хвали Божої, а не слави людської. В нім гармонійно поєднувалися слова і вчинок, проповідь і життя.

Через люті заборони з боку російського царизму всього українського, в Україні не було можливості писати українською мовою й видавати твори української літератури. Тому все написане Сковородою за його життя не було видане, а поширювалось у рукописній формі. Та все воно пройняте щедрим народним духом і глибокою мудрістю, соковитими висловами з багатющого арсеналу живої української народної мови.

Здійснене нещодавно академічне видання творів Григорія Сковороди в перекладі українською мовою стало видатною історичною подією на останній і науково-педагогічній ниві України й у всьому цивілізованому світі. Цим ще раз переконливо заманіфестовано, що українська етнопедагогіка, злеліяна творчим злетом великого генія, житиме вічно в пам'яті й діянні народному вдома, в родинному колі, в школі й громаді незалежної Української держави.

1.3. Вплив українського шкільництва на європейський освітній процес

Неупереджений аналіз розвитку шкільництва і педагогічної думки в слов'янських та інших країнах Європи свідчить про значний вплив на них українського шкільництва, освіти і педагогічної думки. Цьому сприяло кілька важливих факторів, а саме:

- високий рівень розвитку українського шкільництва з позицій світових вимог;
- розробка в українському шкільництві передових тоді педагогічних технологій, дидактичних засад, форм навчання;
- центрально-європейське розташування країни передового педагогічного досвіду, досконалої тогочасної системи освіти;
- сталі традиції підготовки висококваліфікованих учителів, викладачів і вихователів (гувернантів, домашніх учителів);
- близькість мови навчання (української) до більшості мов оточуючих країн розуміння її учнями (студентами) з інших слов'янських країн та ряд інших.

Не дивлячись на такі спільні закономірності, вплив українського шкільництва на освітній процес в кожній з європейських країн був неоднаковим.

«Освіта пішла з України в Московщину. З Києва викликали учених в Москву, а в Київ посилали молодих людей учитися. Київські

учені принесли в Москву початки європейської «латинської» науки, якої раніш у Москві боялися. Ці ж учені почали зводити у Москві школи, театр, писати для театру твори та усякі вірші... Київські учені помагали у Москві виправляти книги церковні, бо вони вміли мови грецької та латинської. Так сталося, що Україна, або Київська Русь, знов постачала освіту для Русі північної, як це вже було у давніші часи, за київських князів Володимира і Ярослава».¹⁾

Професор Казанського університету К. Харлампович у свій час відзначав великий вплив українців на розвиток російської культури і науки: «кількість малоросів, які зайняли педагогічні посади в Московській академії в 1721-1762 рр., доходила до 50, а в ході всього періоду до 92. А також, 52 роки російську академію наук очолював український гетьман К. Розумовський. Причина відома: « в половині 17-го віку, — писав О. Пипін, — врешті зрозуміли, що для кожної справи потрібно справжніх учених людей: в себе вдома таких людей не було; їх почали викликати з Києва». Ті люди були як наукової, так і духовної сфер діяльності: в московських єпархіях до 1770 р. працювало 107 митрополитів, архи та єпископів з України.»²⁾

Зокрема, Стефан Яворський став митрополитом Рязанським, місцеблюстителем патріаршого престолу і Президентом Святійшого Синоду; ректор Київської академії Фелфан Прокопович — заступником президента Святійшого Синоду і автором «Духовного регламенту» — трактату, що узаконив владу царя над церквою. Він був також автором й іншого трактату — «Правда воли монаршей», який став своєрідним статутом російського самодержавства.

До речі, багато керівних посад у Синоді обіймали саме українці (1721 року з 11 його членів — п'ятеро, у тому числі президент і віцепрезидент; 1746-го з 8 членів — шестеро; 1751-го з 10 членів — дев'ятеро). Був час, коли всі єпископські кафедри займали винятково вони, водночас широ сприяючи поширенню освіти в росії, заснувши повсюдно семінарії та школи.

Наприклад, Гаврило Бужанський був префектом Слов'яно-греко-латинської в Москві (ректорами 1757 року та префектами до 1753-го тут були виключно українці), сільвестр Головацький — ректором Казанської колегії; Варлаам Ієницький заснував семінарії в

¹⁾ Аркас М.- історія України — Русі. К., 1990 — С. 230-231.

²⁾ Кононенко П. П. Українознавство. — К., 1992. — 301 с.

Суздали, Пскові, коломні, Астрахані; Вельямін Пуцек-Григорович та Іларіон Рогалевський заклали підвалини Казанської Духовної академії. Амвросій Юшкевич, майбутній президент Синоду, заснував Новгородську семінарію, Гедеон Вишневський — Слов'янолатинську школу в Смоленську і школи в Дорогобужі, Рильську, Білій, Вязьмі, Лаврентій Горка — семінарію у Вятці, Герман Концевич — Слов'яно-латинську школу в Холмогорах, Арсеній Мацієвич — семінарію в Ярославлі, Серапіон Латушевич — у Владимирі, Кирило Флоринський — у Троїцько-Сергієвому посаді, єпископ Іркутський Іннокентій Кульчинський — три школи для монголів, інший єпископ Іркутський — Іннокентій Нерунович — наvertsав на православ'я тунгузів, Філофей Лещинський був місіонером серед камчадалів...

За даними дореволюційного дослідника К. Харламповича, із 127 архієреїв, які в 1700 — 1762 роках обіймали кафедри на території Росії, 70 були українцями, 47 — великоросами, троє — греками, троє — румунами, двоє — сербами і двоє — грузинами. В 1758 році на 10 незайнятих кафедр призначали 9 українців і одного росіянина. В цей же період 5 українців були митрополитами; Дмитрій Ростовський, Іосаф Білгородський та Іннокентій Іркутський згодом були канонізовані як святі.

До речі, за словами російського історика Олександра Брюкнера, ось ця просвітницька діяльність українців європеїзувала Москву. Також не зайвим буде згадати, що саме в цей період очолив російську Академію наук український гетьман Кирило Розумовський. На цій посаді він перебував кілька десятків років, сприяючи розвитку наукових досліджень багатьох учених Російської імперії, в тому числі й Михайла Ломоносова.

Так, європеїзуючи Росію, видатні уми України русифіковували численні етноси від Балтики до камчатки й водночас втрачали свою національну душу. Переважна кількість їх увійде в історію «великими рускими ученими, писателями, композиторами, художниками...»¹⁾

У другій половині XVII — XVIII ст. серед професорів Київської академії та її випускників з'явилися вчені, які прагнули усвідомити попередній досвід навчання, осмислити мету виховання та шляхи її втілення. Педагогічні ідеї П. Русина, Ю. Дрогобича, І. Вишенського, З. Копистенецького, П. Беренди набувають розвитку у працях І. Га-

¹⁾ Сергійчук В. Світова слава України // Рідна школа, 1996. — № 3.

лятовського, Д. Туптала (Ростовського), С. Яворського, с. Калиновського, Ф. Прокоповича, М. Козачинського, Г. Сковороди та багатьох інших.

Ці педагоги, діяльність яких проходила уже після закінчення національно-визвольної війни українського народу і приєднання України до Росії, відіграли значну роль у розвитку освіти в Україні, сприяли становленню української гуманістичної педагогіки.

Києво-Могилянська академія перетворилася у провідний центр наукових кадрів для європейських країн і в першу чергу для Росії, яка буквально відбирала для своїх потреб кращих вчених з України. Прикладом тому була доля Феофана Прокоповича (1681 — 1736), зрослого в Києві до визначного вченого, літератора, педагога і забраного до царського двору всемогутньої Російської імперії. Така ж доля і у Варлаама Лашевського, який після закінчення академії викладав грецьку мову і філософію, з 1746 р. — профект академії.

В. Лашевського синод російської церкви наказово викликає до Москви виправляти слов'янські видання Біблії відповідно до грецьких видань де залишає його викладачем Московської академії, в якій з 1752 р. очолює її як ректор.¹¹

Вихованці київської академії були організаторами і викладачами більшості шкіл та семінарій Росії першої половини XVIII ст., зокрема в Смоленську, Казані, Вятці, Рязані, Пскові, Устюгу, Костромі, Суздалі, Переяславі, Ростові, Владимирі, Твері, Астрахані, Коломні, Вологді, Холмогорах, Архангельську, Иркутську, Тобольську.²¹

Ще з другої половини XVII ст. вихованці Київської академії Є. Славинецький, А. Сатановський, С. Полоцький та інші працювали в різних галузях культурного життя Росії. «Саме київські вчені реорганізували й повністю укомплектували Елліногрецьку академію в Москві, завдяки чому вона почала діяти на засадах першого загальноосвітнього вищого учбового закладу Росії під новою назвою Слов'яно-греко-латинська академія».³¹

¹¹ Аскоченський В. Киев с его древнейшим училищем — академией. — Ч. II. — К., 1856. — С. 127.

²¹ Петров Н. И. Значение Киевской академии в развитии духовных школ в России до половины XVIII века. — К., 1904. — с. 8-11.

³¹ Цит. За: Хижняк З. І. Київська академія — перший вищий учбовий заклад на Україні // Укр. Істор. журнал. 1971. — № 1. — С. 52.

Важко навіть уявити, скільком вихованцям Київської академії, інших навчальних (світських і релігійних) закладів довелося кинути батьківщину і працювати на розвій російського шкільництва, освіти, культури і науки!

Вихованці Київської академії В. Капніст, В. Рубан, І. Туманський, Г. Козинський, Я. Козельський, М. Бантиш-Каменський, І. Хмельницький та інші стали російськими поетами, прикрасою поетичного небосхилу другої половини XVIII ст.

Викладачі київської академії С. Косов, Й. Кононович-Горбацький, Л. Баранович, В. Ясинський, І. Кроковський, І. Гізель, Ф. Прокопович, С. Тодорський, В. Лашевський, К. Крижанівський, Д. Нащинский, І. Фальковський, А. Ставицький та інші продовжували своє навчання і вдосконалювали професійну майстерність по наукових центрах Німеччини, Франції, Англії, Італії, Польщі, множачи славу науки російської імперії, що привласнила здобутки української гуманістичної школи.

Немало вчених Київської академії листувалися і підтримували тісні контакти із світилами зарубіжної науки. Так один з перших професорів Київської колегії, її ректор Сафроній Почаський листувався з константинопольським вченим дидаскалом Феофілом Коридалом, Інокентій Гізель — з відомим німецьким просвітителем Іоаном Гербінієм і Готфрідом Лейбніцем; С. Тодорський — з професором Гальського університету Генріхом Міхаелісом та ін.¹⁾

На зміну рукописних підручників (здебільшого то були збірники рукописних лекцій), що склалися викладачами академії, прийшли друковані навчальні книги. Найпершими були праці професора Іоанкія Галятовського «Наука або спосіб сложений казаний» та цикл проповідей «Ключ разумения» (— К., 1659).

Чудове знання іноземних мов дозволили професорові Давиду Нащинському перекласти російською німецьку граматику Лангія, латинською — наукову працю Ф. Прокоповича «О неудобноносимом иге», що була видана в Лейпцігу 1782 року.

Перекладами навчальної літератури займалися інші провідні професори, викладачі і навіть студенти. Вихованці німецьких і французьких класів запрошувалися на роботу до Петербурзької академії наук, до посольств, до колегії іноземних справ, викладачами учитель-

¹⁾ Хижняк З. І. Київська академія — перший вищий учбовий заклад на Україні // Україн. істор. журнал, 1971. — № 1. — с. 52.

ських і релігійних семінарій. Образно кажучи, на випускниках Київської академії, мов Земля на трьох китах, трималися в Росії Освіта (із шкільництвом і педагогікою), культура (з літературою і мистецтвом) і наука (з вищою школою і академічними закладами).

Робота українських вчених, практичних працівників різних галузей народного господарства за межами України — в Росії природно підвищили інтерес до вивчення російської мови. Але запекла боротьба імператриці Катерини II проти всього українського, загострення політики русифікації шкільництва і науки в Україні позбавляє державу автономних прав, Київська академія повністю переводиться на викладення російською мовою. Правда, це робилося під виглядом виправленням існуючої в академії «нелітературної говірки». «Провідником цієї політики в 60-х рр. XVIII ст. був проректор академії митрополит Г. Кременецький, а пізніше — його наступник Самуїл Миславський. З 1783 р. за розпорядженням останнього всі викладачі мусили читати свої предмети тільки «с наглядением виговора, который наблюдается в Великороссии», а також дотримуватись «русского правописания» під страхом «если кто з учителей в упущение сей должности примечен будет, об отрешение такого от учительской должности немедленно доноситъ его превосходительству».¹¹

І багато викладачів поплатилося посади, і змушені були студенти забувати рідну українську і звичну вимову... в угоду русифікаторської політики царизму щодо України.

До сказаного слід додати, що в Україні часів козаччини за прикладом діяльності братських шкіл склалася і добре розвинулася перша в Європі класно-урочна система шкільництва. Як найбільш прогресивна і результативна класно-урочна система перетнула освітянські кордони Росії і швидко підкорила її шкільництво, потім набула поширення в Європі.

Щось аналогічне сталося і з лекційними та семінарсько-практичними заняттями у вищих навчальних закладах України, звідки вдосконалюючись і видозмінюючись вони посіли провідне місце у вищій школі Росії.

Таким чином, освітні взаємозв'язки в російській імперії мали

¹¹ Хижняк З. І. Назв. праця — С. 50.

оригінальний імперський характер. З України до Москви і Петербургу виїздили кращі освітні діячі, які повсюдно в Росії відкривали нові навчальні заклади, очолювали Московську Слов'яно-греко-латинську Академію, університети, Академію наук, розвивали науку, літературу, мистецтво. Москва ж на знак вдячності своєму вчителю в Україні закривала національні школи, забороняла вчити дітей рідною мовою переслідувала українську культуру та діячів.

Царизмом все робилося аби зробити народ темною масою без національної пам'яті і гідності, який би вірно служив імперській «народності, православію і самодержавству». Народ великої культури, у якого забрали рідну школу, мав згинутися, перетворитися у малороса-кріпака, що гне спину «на нашій, не своїй землі».

Нині Києво-Могилянська академія відсвяткувала 380-ліття. Має тепер назву: Національний університет «Києво-Могилянська академія».

За станом на 1995 р. академія — це чотири факультети: природничих, гуманітарних і суспільних наук, а також юридичний; планується відкриття медико-екологічного факультету. Навчальна база має 16 кафедр і 8 науково-дослідних підрозділів. 1200 студентів освоюють науки у згаданих напрямках.

При академії створено мережу колегіумів різних рівнів. На Рівненщині працює Острозький як вищий навчальний заклад, є й середні: Києво-Могилянський колегіум у Києві, Запорізький Січовий, «Берегиня» в Черкасах і Феодосійський колегіум у Криму. Їхні навчальні програми узгоджено з академією.

Нині академія — унікальний в Україні заклад, в якому сповідують принцип вільного творчого навчання.¹⁾

Досягнення українського шкільництва і педагогічної думки часів козацької республіки у порівнянні з іншими слов'янськими і багатьма європейськими країнами були настільки разючими, що природно передові ідеї швидко перетнули кордони сусідських держав і поширилися в Болгарії, Сербії, Словенії, Македонії, Чехії, Словаччині та інших.

І хоча, припустимо, Болгарія мала власні давні позитивні традиції і досить значні досягнення в системі слов'янської писемності, шкільництва, освіти, педагогічної науки і культури, українсько-козацька класно-

¹⁾ Віват академіє // Зоря, 1995. — 16.XII.

урочна система прийшла до братньої країни ще задовго до визволення її від отаманського ярма і утворення автономії Східна Румунія, що перебувала під турецьким протекторатом з 1879 по 1885 рр.

Визначні болгарські просвітителі Паїсій Хілендарський (1722 — 1788), Сафроній Врачанський (1739 — 1815), Неофій Рильський (1793 — 1881) та значний ряд інших ніколи не припиняли релігійних, освітянських і культурологічних зв'язків із основними центрами православ'я в Україні зокрема Києво-Печерським монастирем (лаврою), з Почаївською лаврою і поширювали ідеї українських просвітителів у себе на батьківщині.

Визначний історик педагогіки Болгарії професор Найден Чакиров, який довгий час в Софійському національному університеті ім. Климента Охридського крім викладання основної дисципліни читав спецкурси з педагогічних ідей К. Д. Ушинського, А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського і порівняльної педагогіки слов'янських країн,¹⁾ залишив надзвичайно багату за змістом і об'ємну за наробком спадщину.

Найбільш значима в спадщині доктора педагогічних наук Найдена Чакирова є «Історія педагогіки» (частина перша), в якій приділяється значна увага українському шкільництву XVIII ст. та його впливу на становлення болгарської школи.

Поряд з розглядом педагогічних ідей в Росії XVIII ст., освітянських особливостей, педагогічних поглядів І. І. Бецького, Ф. І. Янковича, М. І. Новикова, А. Н. Радищева та ін., проф. Найден Чакиров чи не вперше в ряді зарубіжних підручників і посібників з історії педагогіки вводить підрозділ «Освіта і школа в Україні і Білорусії».²⁾

Н. Чакиров досліджує освіту і шкільництво в Україні XVI — XVII ст., епохи розквіту козацтва і гетьманщини, коли Україна була Козацькою республікою. Болгарський автор «Історії педагогіки» Н. Чакиров докладно зупиняється на боротьбі проти іноземної окупації і виникненні братств, братських шкіл. У тому підрозділі докладно розкрито структуру братських, організацію їх діяльності і міжнародне значення тих навчально-виховних закладів, що працювали за класно-урочною системою; зупиняється на особливостях діяльності

¹⁾ З рукописної автобіографії вченого.

²⁾ Чацьков Н. История на педагогиката. Част първа. — София: СУ «Климент Охридски», 1982. — С. 336 — 338.

Києво-Могилянської академії; більш докладно описує перші друковані навчальні книги українського походження. Правда, Н. Чакиров автора книги «Гражданство обычаев детских» Єпіфана Славинецького чомусь називає росіянином, проте значимість того твору визнає також високо, як і працю Яна-Амоса Коменського «Правила поведінки юнацтва», яка є оригінальним, самостійним твором.¹⁾

В більш ранній своїй праці «Історія болгарської освіти» (У співавторстві з проф. Жечо Атанасовим) Найден Чакиров відводить великий розділ «Російський вплив на розвиток болгарської навчальної справи»,²⁾ в якому докладно висвітлені старі болгарські школи IX ст., культурні взаємозв'язки Росії і Болгарії в наступні історичні епохи, суперечку двох орієнтаційних напрямків болгарського шкільництва і освіти-елінського і російського тощо.

Найден Чакиров і Жечо Атанасов досить аргументовано, але не досить докладно, зупиняються на подвигу вихованця української педагогіки Василя Априлова (1789-1847), який в Болгарії вів гостру боротьбу проти елінофільської течії в освіті (Райно Попович) і русиноманів (Петир Салунов), перемігши їх відкриттям в м. Габрово Априльської гімназії (існує й нині), чим було визначено творчу орієнтацію болгарського шкільництва з урахуванням місцевих національних особливостей. Априловська гімназія — майже копія українського навчального закладу кінця XVIII ст., тому в офіціальних документах звалося російським (за назвою імперії).

Природним є те, що буквально сотні, коли не тисячі, болгарських юнаків одержали середню і вищу освіту на півдні Російської імперії — в Україні.

Після повернення на батьківщину майже всі вихованці українських навчальних закладів ставали учителями, чим відкривали для «болгарського шкільництва і освіти новий етап розвитку і освітнього руху». Вони створювали перші класи (основних, середніх і вищих шкіл) в країні.

Перші вихованці, які повернулися на батьківщину, були Іван Н.

¹⁾ Там само. — С. 338.

²⁾ Чакърров Н., Атанасов Ж. История на болгарското образование: Учебник за учителските институти. — София: Народна просвета, 1970. — С. 36 — 39.

Момчилев, Ботьо Петков¹⁾, Никифор П. Константинов, Найдено Геров, Никола Михайловський, Добри Чинтулов та інші.²⁾

Навчаючись в українських середніх і вищих навчальних закладах, ті «болгарські юнаки-ентузіасти вкусили плоду вищої культури. Вони стали викладати болгарським дітям «високі науки», що фігурували в програмах взаємних шкіл, .. які діяли на російський (український — автори) зразок».³⁾

Болгарська школа XVI — XVII і початку XVIII ст. сформувала власну методіку викладання основних дисциплін (природничі і гуманітарні науки) на російський (український) манер, із врахуванням і творчим осмисленням досягнень навчальних закладів, які давали болгарським юнакам педагогічну освіту.

Як і в XVIII ст. так і пізніше з України до Болгарії прийшла методика навчання письму, читанню, лічбі; вихованцем українських закладів став перший в братській країні викладач педагогіки Йосиф Ковачев; автори — укладачі перших навчальних книг і посібників Д. В. Манчов, Нікола В. Саранов та інші, а філософські та педагогічні ідеї визначного українця Григорія Сковороди володіли розумом багатьох прогресивних болгарських просвітителів XIX — XX ст.

В інших фундаментальних працях професор Найдено Чакиров тою чи іншою мірою завдячує українській (російській) педагогіці, освіті, науці і культурі за підготовку національних кадрів, надихання ідеями, прогресивними напрямками розвитку шкільництва, освіти, педагогічної думки і культури.⁴⁾

Отже, напрошуються узагальнення про те, що козацьке шкільництво, педагогічна думка, освіта і наука епохи Козацької республіки благотворно вплинули на становлення прогресивної системи освіти

¹⁾ Ботьо Петков — батько національного героя Христо Ботева.

²⁾ Чакъров Н., Атанасов Ж. История на българското образование. — София, 1970. — С. 37.

³⁾ Там само. — С. 37 — 38.

⁴⁾ Основні з них: Чакиров Н. Педагогика като наука: Методологическо изследване. — София, 1971; його ж: Педагогика и диалектика, 1966; його ж: Съвременната буржоазна педагогика: Критика на главните й течения, 1964; його ж: Съвременната буржоазна идеология и възпитанието: Мирогледни въпроси на нашата епоха, 1968; його ж: Образование, идеологическа борба, мирно съвместно съществуване, 1975; його ж: Въпроси на сравнителна педагогика, 1969, та ін.

і виховання в братській Болгарії, на творче осмислення і сприйняття кращих здобутків української етнопедагогіки, навчально-виховних закладів і педагогічної теорії.

Неупереджені дослідження свідчать велику роль українського шкільництва, педагогічної думки і прогресивного учительства на розквіт сербської культури, писемності, освіти і шкільництва.

«Прибулі з Росії учителі стали провідниками російського і українського мовного впливу. Цьому сприяло також те, що з Росії привозились книги, а багато сербських юнаків відправлялося туди учитися, частіше всього до Київської академії».¹⁾

У статті Є. В. Поварової «О русско-сербских культурных связях в XVIII в.» дається досить низька оцінка шкільництва сербів кінця XVII — початку XVIII ст. Авторка вважає, що шкіл майже не було, грамотність навіть серед духовництва була надзвичайно низькою. Більша частина його ледь уміла читати. Де-не-де при монастирях велось примітивне навчання, деякі громади заключали договір з «даскалом», який роками навчав дітей читанню.²⁾

Важливу роль у розвитку сербського шкільництва на Балканах відіграли перші сербські вчителі, які здобули освіту в Київській академії. Це перш за все Стефан Станіславов і Арсеній Стойков, які 1731 року прибули до Києва.³⁾

Були випадки, коли до Києва на навчання в Києво-Могилянській академії надсилалося по 26 сербських юнаків щороку.

Відрадно, що навчальними книгами для шкіл в Сербії були українські видання Феофана Прокоповича (1681 — 1736) «Первое учение отрокам...»⁴⁾

Відомо, що Феофан Прокопович був автором кількох підручників для світських українських і російських шкіл, які мали значний вплив на розвиток шкільної справи і педагогіки багатьох слов'янсь-

¹⁾ История Югославии. — М.: АН СССР, 1963. — С. 299.

²⁾ Поварова Е. В. О русско-сербских связях в XVIII в. // Советская педагогика, 1971. — № 11. — С. 107 — 108.

³⁾ Петров Н. И. Воспитанники Киевской академии из сербов с начала синодального периода и до царствования Екатерины II. — СПб, 1905. — С. 19.

⁴⁾ Повна назва навчальної книги Ф. Прокоповича «Первое учение строкам, в нем же буквы и слоги. То же: краткое толкование Законного Десятисловия Молитвы Господней. Символа Веры и девяти Блаженств».

ких країн. Це перш за все «апостольська географія», «Краткая книга для учения отрокам»; твори канонічного звучання, які несли значний виховний заряд, і явно побутові, суспільні праці «Правда волі монаршою», «Про правильне розлучення чоловіка з дружиною», «Про продерзателів, які нерозумно на муки дерзаючих», «Про поливальне хрещення», «Морський регламент» (вступна частина) та інші.¹⁾ Добра слава здобули в Сербії і Славонії, Герцоговині, Чорногорії та особливо в Македонії (усіх її частинах) українські початкові книги М. Смотрицького, П. Беринди, Ф. Прокоповича, всіх інших вчених і педагогів.

Особливо слід зупинитися на долі вихованців Києво-Могилянської академії, які 1737 року надіслані до Сербії, організували там школу по типу українських, школи, на зразок навчальних закладів Запорозької Січі, і віддали своє життя відродженню писемності, грамотності і культури сербського народу, і там, на землі братнього слов'янського народу знайшли вічний спокій Іван Минацький, Тимофій Левандовський, Петро Казуновський, Трохим Климовський, Георгій Шумлян, чий імена не можуть бути забутими в історії українського шкільництва, освіти і педагогічної думки.

Є всі підстави стверджувати, що безпосередньо українські педагоги і вчені, українське шкільництво, освіта і педагогіка надихали багатьох сербів – вихованців українських навчальних закладів, — до створення підручників рідною мовою, навчальних книг, методичних розробок і вказівок. Наприклад, 1793 року в Сербії виходить друком «Руководство к словенстей грамматице» С. Вулкаковського, яке створено на зразок «Граматики» великого українця Мелетія Смотрицького. Цікаво, що національний герой сербського і болгарського народів Вук Караджич склав «Перший сербський буквар», що довгий час був єдиним букварем для сербських дітей.

Визначний український славіст, академік НАН Олександр Романович Мазуркевич виступив на X Міжнародному з'їзді славістів з доповіддю на тему: «Заради життя, правди і єдності народів: із розшуків про Вука Караджича», в якій сказав:

«Вук Караджич приїздив на Україну, побував у Києві, Львові, Чер-

¹⁾ Волнянский Н. Архиепископ Феофан Прокопович и его время Журнал Московской патриархии, 1946. — № 4. — С. 61 — 72

нівцях, Харкові, зустрічався з діячами освіти, вченими, письменними...»¹⁾

Взагалі, про життя, педагогічну, культурну, наукову, політичну діяльність Вука Стефановича Караджича писали українські вчені І. К. Білодід, Є. П. Кирилюк²⁾ та інші.

Наукові заслуги Вука Караджича були високо оцінені — довгий час був членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук.

Життя, творчість і науковий подвиг Вука Караджича повно і всебічно досліджено в Югославії. Досить сказати, що лише один Іво Андрич (класик сербської літератури, академік, Герой праці Югославії, Лауреат Нобелівської премії) створив про Вука Караджича прекрасні дослідження «Про Вука як письменника», «Вук реформатор», «Вуків приклад», «Вук і іноземство», «Три картини з життя Вука Караджича» та ряд інших.

Вук Караджич сміло і відкрито стверджував «чистоту і слади рідної мови», все життя — без недостатків, без ноги, без офіційного визнання казенних кручкотворів, постійно відстоював українсько-сербські, сербо-українські і взагалі міжслов'янські освітні, культурні, літературні, мовні зв'язки. В. С. Караджич — яскравий приклад результативності впливу українського шкільництва, педагогічної думки і освіти, української науки на формування національних кадрів інших слов'янських народів Європи у різні історичні часи їх розвитку.

До провідних істориків педагогіки Югославії належить і автор багатьох праць Іван Леко, який в сучасних умовах простежує становлення шкільництва і освіти в одній з балканських країн під впливом українсько-козацької школи, педагогіки, культури і науки.

У першому розділі фундаментального дослідження «Нові шкільні системи», що зветься «Основні шкільні системи», Іван Леко³⁾ докладно розглядає досягнення російського шкільництва, правда, окремо не

¹⁾ Мазуркевич А. Р. Вук Караджич в научном и литературном наследии русского, украинского и болгарского народов. — К., 1987. — С. 4.

²⁾ Білодід І. К. Вук Караджич в історії українсько-сербських наукових зв'язків. — К., 1965; Кирилюк Є. П. Вук Караджич і українська культура. — К., 1978.

³⁾ Іван Леко відомий в республіках Югославії і за її межами фундаментальними дослідженнями (сербохорватською мовою) «Громадське управління в освіті і шкільництві». — Загреб, 1958; «Місце і роль просвітньо-педагогічної служби: Погляди і пошуки реформи школи». — Загреб, 1961; «Школа і життя». — Загреб, 1962; «Основна школа: Виховна і освітня структура». — Загреб, 1960 (у співтворстві) та ряду інших, в яких робить посилання на досягнення російської і радянської системи освіти, які окремо українське шкільництво не підкреслювали.

посилаючись на досягнення української школи і педагогіки, але ж в умовах імперського тоталітаризму хто звертав увагу на це?¹⁾

В інших розділах («Громадське управління», «Шкільні і виховно-освітні установи», «Дошкільні установи», «Основна школа», «Гімназія», «Середня школа і технічна освіта» та ін., на 243 сторінках книги великого формату) Іван Лєко залучає до аналізу, цитує праці українських педагогів К. Д. Ушинського, А. С. Макаренка, І. Г. Коваленка, В. В. Гомонная, С. С. Коваленка чи посилається на них.

Українсько-козацьке шкільництво, освіта, педагогіка, культура і наука мали значний вплив на Чехію і Словачію, Польщу і навіть Австрійську імперію.

Чехія XIV — XVII сторіч дала світові таких славетних реформаторів і мислителів та великих мужів науки, як Ян Гус, Петр Хельчинський, Ян Амос Коменський. З цієї безсмертної трійки Ян Амос Коменський (1592 — 1670), як учений залишив, мабуть, найглибший слід у європейській культурі.

Життєпис його багатий на факти і пригоди, часто трагічні. Йому, як переслідуваному протестантові, духовникові, одному із Громади Чеських братів, тричі доводилося рятуватися від фізичної розправи, двічі вогонь нищив його бібліотеку, рукописи і архів, проте найтрагічнішим для нього було довге вигнання. Майже п'ятдесят років провів він на чужині: Польщі, Трансільванії, Англії, Швеції, Голландії, болюче відчуваючи безвихідь свого становища, спричиненого чеською національною трагедією 1620 року, наслідки якої І. Франко визначив так: «Катастрофа, яка постигла чехів на Білій Горі і була потім довершена жорстокою католицькою реакцією, у великій мірі знищила давніші культурні надбання чехів, придушила національне життя, спинила просвіту, підрізала літературу».²⁾

Вельми цікава творча спадщина Я.-А. Коменського багато в чому перегукується з основними догматами козацької педагогіки, її гуманізму і широсердя, доброти і поваги особистості. Точніше було б вести мову про взаємозв'язки великого чеха і українського козацтва, його шкільництва і педагогічної думки.

¹⁾ Leko I. Novi skolski sistem — Sarajevo. — 1963. — С 7 — 21.

²⁾ Див.: Лозинський І. Інтелект та серце великого чеха, відкриті для козацької України // Українське слово, 1992. — 23.04. — С. 9.

Ім'я Яна-Амоса Коменського і частково його педагогічна система віддавна були відомі в Україні.

Глибокі зацікавлення чеського патріота козацькою Україною і Трансільванією зумовлені і тісно пов'язані з пошуками союзників у боротьбі Громади Чеських братів за зміцнення протестанського і антигабсбурського таборів у Європі (та підтримкою узалежненого цим повернення переслідуваних чеських протестантів на батьківщину).¹⁾

У чомусь спорідненість визвольної боротьби, тотожність освітянських проблем зумовили майже конгруетне ставлення Я.-А. Коменського і козацької педагогіки до проблем методики первісного навчання грамоти, читання, методики вивчення іноземної мови і рідної історії.

Перша письмова згадка Коменського про Україну знаходиться у його листуванні за 1650 рік. Коменський, як видно, був достатньо обізнаний з основними справами, з якими прибували до Трансільванського князя послі від козацького війська. Він був у курсі переговорів, які вів у цей час через послів Богдан Хмельницький з князем Дердєм II Ракоці і шведським королем Карлом Густавом X.²⁾

Ян-Амос Коменський вірив у щастя свого народу, на козацьку Україну покладав великі надії як на визволительку себе і інших поневолених народів від іноземного ярма, а школи бачив як «фабрики людяності і мудрості».

Значний науковий інтерес являють для українських дослідників не тільки дипломатичні зацікавлення Коменського-політика визвольною війною українського народу 1648 — 1654 років, а й певні типологічні сходження між його педагогічною системою і теоретичними засадами в галузі шкільництва Львівської братської школи.

Чимало тверджень у «Законах добре організованої школи» Коменського близькі за змістом, а навіть за формуванням до тієї чи іншої статті «порядку шкільного», розробленого першим ректором Арсенієм 1586 року як Статут Львівської братської школи. Львівським науковцем Ф. І. Науменком подані докази, які підтверджують достовірність творчого взаємоперегуку між двома програмними документами шкільництва. Висловлюємо гіпотезу, що до рук

¹⁾ Там само. — С. 9.

²⁾ Там само. — С. 9.

Смотрицького про систематичність і послідовність навчання. А ще (чи не найголовніше!) в класно-урочній системі братських шкіл Я.-А. Коменський побачив майбуття, тому теоритично обгрунтував її і практично розробив її в конкретних деталях.¹⁾

Багато спільного, — стверджував О. Р. Мазуркевич, — між Коменським і українськими педагогами того часу у визначенні ролі виховання і спадковості у формуванні особистості людини. Український вчений бачить у «Великій дидактиці» Коменського і в передмові до «Апостола», виданого у Львові в 1666 р. співпадання висловлювань про вроджені ідеї... Спільність поглядів Я.-А. Коменського про вирішальність виховання, які співпадають із висловлюваннями К. Ставровецького, С. Полоцького та ін.²⁾

Стверджена Я.-А. Коменським у «Великій дидактиці» така побудова шкільництва, яка забезпечувала б:

I. Освіту повинні одержати все юнацтво, за винятком хіба тих, кому Бог відмовив у розумі.

II. Юнацтво навчалось би всьому тому, що може людину зробити мудрою, широсердною, благочинною.

III. Як підготовка до життя, ця освіта повинна бути закінченою ще до того, як наступить зрілість.

IV. Ця освіта повинна відбуватися вісьма легко і м'яко, як би само собою — без биття і суворості або якого іншого приниження.

V. Юнацтво повинно одержувати освіту не удавану, а істинну, не поверхову, а ґрунтовну...

VI. Ця освіта не повинна вимагати великих зусиль, а повинна бути надзвичайно легкою.³⁾

Хіба ж ці положення «Великої дидактики» у чомусь заперечують чи протистоять вимогам козацької педагогіки? Ні, вони ніби «списані» з неї, як прекрасне полотно художника, що зафіксувало назавжди чарівний педагогічний пейзаж козацької республіки.

¹⁾ Мазуркевич А. Р. Ян-Амос Коменский и прогрессивные педагоги Украины // Сов. Педагогика, 1970. — № 11. — С. 105.

²⁾ Так само. — С. III.

³⁾ Коменський Я.-А. Великая дидактика. XII. — 2.

Завдання для самостійного студентського пошуку

Прочитайте уривок із посібника для учителів українознавства Миколи Олійника "Духовність України в російській культурі"¹⁾ і дайте відповіді на питання:

1. Яку роль відіграли українські вчені, діячі освіти на поширення знань у Російській державі?

2. Чим викликаний рішучий наступ російської влади на здобутки українського шкільництва і науки?

3. Чи можна прославляти царя, який видав "указание"... "вновь книг никаких не печатать" українською мовою, реформатором-просвітителем, як це робила радянська історіографія?

4. Як Ви пояснюєте "живучість" української духовності та її вплив на російську культуру?

В академії вивчалися близько двадцяти дисциплін, слухачами її окрім українців були вихідці із усіх європейських держав. Лавра, академія, друкарня об'єднували найпрогресивніші сили науки й освіти, що визначали напрями її розвитку. Досить назвати імена І. Борецького, С. Полоцького, Є. Славинецького, Ф. Прокоповича, І. Галятовського, аби зрозуміти рівень і широту діяльності київської наукової школи. Тут створено один з перших словників української мови "Лексікон славенороскій" П. Беринди (7000 слів!), що на довгий час став джерелом вивчення лексики української мови, праматір історичної літератури знаменитий "Синопис" І. Гизеля (витримав близько 30 видань), відома у всьому слов'янському світі "Грамматика словенська..." М. Смотрицького (видрукувана у Вільні, двічі перевидана в Москві), якою понад століття користувалися в Україні та Росії, ряд інших визначних праць.

Як результативне свідчення цього подвижництва наведу (нехай уже й такі, що стали похvatними) слова високої похвали людини майже сторонньої — сина антиохського (турецького) патріарха Макарія архідіякона П. Алепського, який разом з батьком відвідав Росію (суть Україну). Захоплення щире, мандрівників не звинува-

¹⁾ Олійник М. Духовність України в російській культурі // Рідна школа, 1995. — № 4.

тити в заграванні перед українцями. “По всій козацькій землі (на Україні це вже була доба Запорозької Січі — М.О.), — читаємо в нотатках, — дивний та гарний факт спостерігали ми: всі вони, за винятком, грамотні, навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати й знають порядок служб церковних та церковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками по вулицях”. “А дітей у них більше, ніж трави, і всі діти вміють читати, навіть сироти”, “А в Києві єсть сила дуже гарних козацьких малярів...”

У той же час... Нехай простить мене сучасний росіянин за неприємне нагадування, але з пісні слова не викинеш. А пісня та: “Задерикуваті ж руські й нестримні є, люті й кровожадні люди... Рабський народ рабськи змиряється, і жорстокою владою утримуватися в покорі любить, і як усі ігри, в боях і ранах у них відбуваються, так бичів і канчуків у них честь є вживання”. Автор — вчений, німець Пуфендорф. Більш як через століття цю ж думку розвине І. Бунін у своїх “Окаянних днях”. Він з гіркотою напише: “А все ж справа полягає більше всього в “зłodійському вештанні”, так улюбленім Руссю з незапам’ятних часів, в охоті до розбійницького, вільного життя, яким знову охоплені тепер сотні тисяч всіляко розбещених людей, що відбилися од домівки, од роботи”. Навряд чи знав класик російської літератури вислів свого попередника, але висновку дійшов тотожного.

Москва, як свідчить акад. О. Пипін, авторитет російської науки незаперечний, “...довго не хотіла зазнаватися в недостачі своїх освітніх засобів”. Зарозумілість, сліпе поклоніння перед канонами (“До нас покладено, лежи воно так во віки вічні”; або: “Незабувати й кріпко пам’ятати, як Господь судив книжників та фарисеїв, що любили прозивати себе вчителями”) стримували розвиток її шкільництва. Про це зазнають, зокрема, грецький митрополит Феофан, який відвідав Росію 1645 р., та пізніший його посланець до Московії архимандрит Венедикт.

Зрештою, про це щиро писали й самі росіяни. Проф. О. Архангельський, наприклад: “...Не тільки в XIV, але і в XV ст.ст., у відношенні літературному Москва незрівнянно нижче Києва XII ст.”

Однак життя вимагало зрушень, самодержці не могли на це не зважати. “Священники у нас грамоті не вміють, — писав у по-

сланні патріархові сам Петро I. I додавав. — Якщо б їх... у навчання послали в Київ у школи". Ще (варіація думки): "Священники в нас... грамоти мало тямлять... і для того на навчання хоч би послали 10 чоловік в Київ у школи". Зізнання, тим паче коли зважити на обізнаність царя з постановкою освітньої справи в Західній Європі, більш ніж одверте. Воно звучало докором церковникам, котрі нещодавно гнітили найменше поростя нового. I ті поступаються: з "юго-запада" "звуть киян для наукової роботи..." З половини XVII ст. розпочинається масове місіонерство українських "книжників" до Московщини. Процес набрав досить широкого розмаху, вихідців із Києва, інших освітніх центрів України охоче зустрічали, створювали для них гарні умови, призначали на доволі високі посади. Серед вчених, які прославились в "московських странах", такі визначені діячі, як відомий письменник і здатний "рассудитель", "вельми вчений і мудрий" Є. Славинецький (автор "Лексикону греко-слов'янського"), С. Полоцький, С. Яворський та багато інших, без чийх імен неможлива історія нашої культури. Добре знаний у європейських наукових та релігійних колах, виучених Київської академії та Римського університету, поет і педагог Ф. Прокопович, котрий прибув до Петербурга з ініціативи Петра I й активно підтримував його великодержавництво, по суті, очолив російське православ'я. Помітний слід у становленні культури Московії залишив Д. Ростовський (Данило Туптало), випускник тієї ж Київської академії, згодом ростовський митрополит, автор знаменитих чотиритомних "Четтів-Міней" (Житій святих), "Руна орошенного", відкривач шкіл, провідник ідей патріотизму. Це тільки мужи української культури, що діяли поза її межами, несли сусідньому народові світоч знань, духовного прозріння. Одночасно плавом пливла туди література — церковна, житійна (світська), художня. Україні було чим ділитися і вона щедро обдаровувала "страждущих і нужденних". Джерелом її духовних багатств були насамперед численні літописи (найвідоміші: Самовидця, Густинський, Величка, Суправльський, Граб" — Янки, Лизогуба, С. Лукомського), ці невичерпні скарбниці історичних, духовних, побутових знань. На їх основі, а також на основі спостережень умілих людей за щоденним життям різних прошарків творилися як історико-документальна, так і житійна, педагогічна, філософська література. В Україні була сила-силенна підручників з найрізноманітніших галузей,

починаючи з букварів, граматів Г. Сковороди. Все це айсбергом сунуло на Росію, поза волею царів, духовенство творило свою благородну справу. В державному будівництві, політиці, дипломатії, економіці, культурі, навіть побуті. Дійшло до того, що, як зазначає проф. П. Безсонов (1871 р.), “малороси зайняли тут (в Великоросії) найвидніші і найвпливовіші місця... Все майже піддалося їхній реформі, укрαι невідпорному впливу: богословське вчення, виправлення священного богословського текстів, друкування, справи розколу, церковна адміністрація, проповідь, храмовий, загальний і домашній спів, ноти, зовнішність архієрейських будинків, спосіб їх життя, екіпажі та зброя, одяг службовців... предмети і спосіб навчання, зміст бібліотек, правопис, вимова... громадські ігри й видовища і т. д. і т. п. “Що вже можна передбачати під” і т. д.), невідомо, бо ж українством пройнялися усі сфери, всі пори суспільного життя. Взяти хоча б державний устрій: “Уложенія” та “Корчма” (1649— 1650 р. р.), за якими правив цар Олексій Михайлович, в основі своїй мали правні настанови “Руської Правиди” (XI—XII ст. ст.).

Першим забило тривогу щодо небезпеки “українізації” духовенство. Раніше поступившись своїми принципами “не пушать”, воно перейшло тепер у рішучий наступ. Остракізму піддався насамперед К. Ставровецький. Його “Учительное евангеліє” 1627 р. було визнано як таке, що містить “многие ереси и супротивства”. Це тоді, як у всьому слов’янському світі книга користалася величезним авторитетом, була настільною для педагогів, наставників, просто освічених людей. Шкідлива — і все. Без доказів, аргументації, — церква стояла нарівні з державною владою. А бувало й вище.

Наступним актом було судження церковним синодом вже цілого ряду популярних праць П. Могили, С. Полоцького, Л. Барановича, І. Галятовського, А. Радивиловського, інших, хто стояв біля витоків російської культури, уклав у її розвій неабиякий інтелект. Їм проголошувалися “прокляття й анафема, не точію сугубо й трегубо, но и многубо”, тобто всезагально. Ще далі пішли самодержець Федір Олексійович та патріарх Московський і всія Русі Філарет, височайше повелівши “собрати и на пожарах ожечь (книги — М. О.), чтоб та ересь и смута в мире не была”. Ось так. А ми дивуємося варварам ХХ ст., які на велелюдних майданах масово спалювали “крамольну” літературу. Правителі, державні й духовні, ставши на ноги, доклада-

ли зусиль, аби умалити благодійність сусіда, висітвитися перед світом людьми ні од кого і ні од чого не залежними, вельми грамотними й високо культурними. Прозірливість архієпископа. Ну, а щоб уже зовсім одгородитися, — “впредь подобных книг не покупать”. Завісу поставлено. Надійно. Нічого бентежити народ якось там іншою мовою (хоч вона й одного кореня), багатством новин, незвичайним змістом. “До нас покладено — лежи воно так во віки віків”.

Але ж zostавалися джерела тієї духовності, її творці. Сама присутність їх вселяла неспокій. Надто авторитетними були їхнє слово і чин. Можна, звичайно, повисилати “за межі” (з деким так безпардонно і повелися), але то означало б свідомо зоставити на миру свідків беззаконня, які неодмінно вдалися б до викриття неблаговидних дій. То ж... у каземати їх, розумників, у кам’яні мішки, нехай там любомудрствують досхочу. Саме так і вчинили з Максимом Греком, європейськи відомим публіцистом, письменником, перекладачем книг із грецької. Церковник мав велику на той час освіту, слухав проповіді самого Савонароли. Приїхавши на запрошення до Московії, Грек набув тут значного авторитету. Та варто було йому виступити проти непомірного збагачення монархів, духовенства в цілому, зійтися на цій основі з “пестяжателями” (опозиційна течія), як опинився в еретиках, затим був ув’язнений, ким і помер. Розправа у стилі середньовіччя. Російського. Безпардонного навіть щодо іноземців.

Така ж доля спіткала й українця Якова (Ісаію) Кам’янчанина, чернець-проповідника, також запрошеного, а потім підданого “бесчестію, и злостраданію, и озлобленію, и наруганію”. Кінець один: заслання, ув’язнення (20 років!). Чим не пролог до страдництва останнього кошового гетьмана Калнишевського?!

Не обійшла сія чаша (правда, без ув’язнення) і славнозвісного Лаврина Зизанія. Його звинуватили в поширенні астрології, а “...книга Астрология взята от волхвов еллинских и от идолослужителей и с правовернем нашим не сходна”.

Все просто як Божий день: не вкладається в статутні рами — не має права на існування, жени його геть. Зверхність невігластва над здоровим глуздом проникла у всі сфери державного життя. “мироправителі темряви віку свого” (Л. Толстой), мов дідько лада-ну, остерігалися свіжого подуву, який міг би бодай похитнути їхні

устої. Прогресивну літературу — на вогнища, завезення нової — під категоричну заборону. Протистояти цьому невігластву Україна не могла.

Не забував Петро I і про “культурний прогрес” братнього народу. Йому, як і попередникам, дошкуляло, що Україна, Київ усе ще зостаються значними освітянськими центрами. Що на високому рівні там шкільництво, книгодрукування й читання і що тяжіють до України (а вона до них) розвинені сусідні держави. Тож 6 жовтня 1720 р. і видає він “указание”, а також схвалює постанову найсвятішого Синоду мати за книгодрукуванням “найкрепчайшее смотрение”. А незадовго до того було забрано й передано московському патріарху чернігівську друкарню (за те, бачте, що випустила “Тріод”, книгу, “не во всем с великороссийским сходною”). Либонь, це повеління і слід вважати початком розгулу великодержавної цензури в Україні, чорним днем (а не прогресом) її культури.

Ну, а “Вторая”, себто Катерина, “доконала вдову сиротину”. Ця взяла ще крутіше. Жінка, котра хвалилася освіченістю, листувалася з Руссо, сама “сочиняла”, у ставленні до Малоросії (України) нашкодила чи не за всіх царів та імператорів, які знеобачки чогось може й недоруйнували. Руїну, викликану іноземними навалами, Катерина поглибила внутрішньою. Насамперед — 3 серпня 1775 р., запам’ятаймо цю дату, дату остаточного поневолення! — спеціальним маніфестом скасувала — Запорозьку Січ. Нищення здійснювалося кількома заходами, в міру її відродження, остаточно ж сплюндрував її суворовський генерал Текелій, напавши підступно, уночі. Січові будівлі поглинув вогонь, политу козацьким потом і кров’ю землю розорано. Правителька святкувала перемогу, на її честь творилися оди й пісні, під акомпонемент яких тисячі вчорашніх козаків — за височайшим маніфестом — ставали залежними од панів-землевласників, не мали права міняти місце свого проживання. Атрибути козацької влади (клейноди, грамоти, знамена) опинилися в північній столиці, надовго канули у вічність чи й зовсім зникли зі світу. Аби “ссилатся... в вольностях» їм, українцям, не було на шо. Розрахунок справді гідний історії. Крок, що досі зловісно відлунує в наших душах. Нагально зник зі світу й останній кошовий гетьман Петро Калнишевський — з наказу цариці його, понадвісімдесятилітнього, вивезли до Соловецького (аж на Білому морі!) монастиря, кинули в кам’яницю,

де пробував він двадцять п'ять років! На великі празники його, правда, випускали, в'язень зустрічався з прочанами з України, розпитувався про її життя-буття, і знову зачинялися за ним важкі ковані двері, тільки невеличке вічко з'єднувало могутнього колись чоловіка зі світом. Світ той був уже не для нього. Сира, просмерділа кам'яниця, стала для нього обителлю, стала домовиною. Звільнений, він не побажав повертатися в Україну... Замшіла сіра надмогильна плита — останній свідок про козака-мученика. (Життєву трагедію Калнишевського описав львівський прозаїк Р. Іваничук в романі "Журавлиний крик").

Так з волі Катерини II виникло в Україні кріпацтво, так сталося остаточне поневолення колись могутньої держави її найближчим сусідом й спільником.

На диво, навіть за цих умов, Україна, власне, Малоросія не втратила свого духовного пріоритету, зберегла свій вплив на —назовемо так — метрополію в науці, мистецтві, літературі, шкільництві. Широкого резонансу набула, приміром, просвітницька і громадська діяльність В. Каразіна, вченого-політолога, економіста, винахідника, агронома і кліматолога, людини універсальних зацікавлень і знань. З його ініціативи засновується університет у Харкові, там же — філотехнічне товариство, що ставило за мету пропаганду та впровадження науково-технічних знань і досягнень у промисловості й сільському господарстві. Каразін передав у спадкове володіння селянам власну землю, позбавив кріпаків од різних податків, впровадив сільську думу, здійснив ряд інших демократичних заходів (чи не за те, бува, Олександр I "винагородив" його шестимісячним ув'язненням у Шліссельбургській фортеці?). Значної слави зажив, щоправда, серед військовиків, О. Засядько, винахідник бойових ракет та пускового пристрою до них. М. Остроградський та В. Буянківський уславили математичну науку (протягом кількох десятиліть визначили математичне життя Росії, УРЕ), Г. Сковорода дивував світ філософськими трактатами, І. Срезневський, М. Максимович, Д. Бантиш-Коменський, О. Потебня — працями з історії, філології мовознавства, кріпак С. Ковнір та І. Григорович-Барський — зодчеством й архітектурою, І. Мечников (пізніше Нобелівський лауреат) — здобутками в біології, М. Миклуха-Маклай, Ю. Лисянський — в етнографії та географії. Навіть бортник, П. Прокопович, і той зумів показати себе: рамковий вулик

винайшов, досить, мовляв, дерти мед із дуплянок. Чарувала гра актора М. Щепкіна, музика М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя. Художні полотна Л. Боровиковського, Д. Левицького, І. Мартоса, М. Ге, дещо пізніше І. Рєпіна були окрасою престижних виставок та салонів...¹⁾

Ряд можна подовжити, невзабарі він подовжиться свіжими іменами, новими відкриттями, винаходами, творами. Чимало з названих і не названих осіб успішно працювали в університетах Петербурга й Москви, рухали російську науку, здійснювали там велику просвітницьку роботу. Щоправда, траплялися й непокірні: М. Драгоманова, видатного вченого і громадського діяча, за відмову перейти в один з "північних університетів" (спосіб денационалізації) було виано за межі імперії.

Незважаючи на офіційну заборону, російська лектура продовжувала користуватися книгами й підручниками українських авторів.

РОЗДІЛ 2. Козацька педагогіка

2.1. Енциклопедія національного виховання

Українська козацька педагогіка — невід'ємна складова частина вітчизняної етнопедагогіки, "яка в умовах чужоземної загрози виховувала в підростаючих поколіннях синівську любов до України, готовність захищати її свободу і незалежність. Своєю головною метою вона ставила виховання в сім'ї, школі і громадському житті козака-лицаря, вільного і мужнього громадянина з яскраво вираженою українською національною свідомістю".²⁾

Така педагогіка протягом тривалого часу задовольняла потреби Козацької Республіки У навчанні і вихованні підростаючого покоління, а фактично підтримувала життєдайність національної ідеї протягом багатьох століть до встановлення в Україні власної державності і після її втрати.

Відаючи українському козацтву шану як надзвичайному культурно-історичному феномену, як свідчить один з перших теоретиків козацької педагогіки Ю.Д. Руденко, зарубіжні дослідники (П. Алепсь-

¹⁾ Олійник М. Духовність України в російській культурі // Рідна школа, 1995. — № 4.

²⁾ Руденко Ю. Козацька педагогіка // Освіта, 1992. — 9.06.

кий, Ф. Боденштадт, Г. Боплан, К. Делямер, П. Меріме та ін.) захоплювалися глибокою духовністю, мужністю, подвижництвом, всебічною загартованістю козаків.¹⁾

“Творчий підхід до історико-педагогічної спадщини нашого народу дозволяє стверджувати, що чільне місце в ній належить могутньому освітньо-виховному потенціалу, який найдоцільніше назвати українською козацькою педагогікою, — стверджується авторами концепції. — Щоб розкрити її основні ознаки, необхідно насамперед з’ясувати, що таке українське козацтво як культурно-історичний феномен”.²⁾

Не вщухають наукові суперечки навколо походження козацтва та встановлення бодай приблизної дати його зародження. Пропонується немало версій про виникнення славного лицарства. Вивчаються літописи козаків та свідчення іноземців за останні півтисячоліття. Але жоден із цих документів не дав точної відповіді.

Причиною відсутності історичних документів про стародавні часи козаків можна вважати введення християнства, котре спричинило винищення “поганської” літератури. Тому шукати витoki потрібно у побічних давніх свідченнях. І таких свідчень збереглося у достатній кількості.

Різні тлумачення до походження слова “козак”.

Автор унікальної “Мага Віра” відомий історик України, етнолог, шумеролог і знавець санскриту Лев Силенко етимологію слова “козак” виводить ще від традицій скитів (саків) і гиттів.

“Звичай носити косу (чуб) виник в Оріані (давня назва України) більше, як чотири тисячі років тому. Коса — символ належності до касты воєначальників. Князь Святослав-Завойовник мав на голові косу, і таким правом користувалися також воеводи. Військове звання “косак” значить той, хто вдостоєний права носити косу. Коса — своєрідна ознака благородства, духовної волі, ратної відваги. Звичайні хлібороби не були косаками. Зі скитського (санскритського) слова “коса” чи “косака” постало через мову невпорядкованість слово “козака”, а потім — “козак”.

¹⁾ Руденко Ю.Д. Українська козацька педагогіка: Відродження, пошуки, перспективи // Рідна школа, 1994. — № 5. — С. 13.

²⁾ Українська козацька педагогіка // У кн.: Основи національного виховання. — К., 1993. — С. 60.

Літера “з”, яка замінила літеру “с”, створила слово “козак” загадковим: це дало привід етимологам доводити, що слово “козак” не українське.

Оріяни (українці) перші приручили коней. І це дало можливість оріянським племенам переселятися на далекі відстані від своєї Батьківщини. Геттїти (оріянське плем'я), перейшовши Босфор (коров'ячу стежку), заснували на території сучасної Туреччини Гїтїтю. На єгипетських монументах й сьогодні можна бачити зображення гїтїтів, яких єгиптяни взяли в полон. Є загальні твердження істориків, що 3700 років тому єгипетські фараони в оріян (трипільців-українців) запозичили коня, колісницю, звичай носити косу”.¹⁾

Слово “Гет Ман” “гетьман” постало з слів “гет” чи “гат” (нині ми кажемо “гатити”) та “ман”. Наші предки під словом “гат” розуміли “наступ”, “могутній” рух вперед”, вони були “гїтїтами”. Слово “гетман” означає “Наступаючий Розум”, “Проявляючий Мудрість”.²⁾

Відомий історик професор Д. Дорошенко твердить, що “козак” у перекладі з тюркської означає воїн, охоронець, а ще — вільна людина, поява яких відома ще з часів Київської Русі.³⁾

Існують і інші тлумачення етимології слова “козак” (“козаччина”).

Загально визнано, що Запорозька Січ і козацтво в історії України, Росії, в долі європейських і азійських народів відіграли особливу роль, а в соціальній пам'яті українського народу залишили глибокий слід.

Козацтво заявило про себе як активна державотворча і військова сила уже в XVI с. і аж до зруйнування Запорозької Січі Катериною II було авангардом у виборюванні незалежності, відстоюванні цілості рідних земель, формуванню українського народу як нації, побудови оригінальної системи виховання, навчання і освіти, побудови сімейного виховання на національних традиціях.

То ж козацтво-центральне явище історії України XVI—XVIII ст., є тим явищем, “яке в наступні періоди владно жило в народній пам'яті й привертало посилену увагу національної інтелігенції, ста-

¹⁾ Силенко Л. Мага Віра. — Нью Йорк, 1979. — С. 210.

²⁾ Там само. — С. 1011—1012.

³⁾ Дорошенко Д. Історія України: З малюнками: Для школи й родини. — К., 1993. — С. 76.

вало предметом вивчення і роздумів, рефлексій і художніх відображень"¹⁾, а значить, і рушійною силою та невичерпним джерелом національної етнопедагогіки.

Певно, не випадково кращі педагоги України усіх часів (Г. Сковорода, К. Ушинський, О. Духнович, С. Русова, В. Сорока-Росинський²⁾, Г. Ващенко, А. Макаренко, В. Сухомлинський та інші (в козацькій педагогіці черпали натхнення, наснагу і одержували благословіння народної мудрості на видатні здобутки, на подвиг на освітянській ниві.

"Епоха козацтва створила багатогранну, глибоку духовність, що стала гордістю і окрасою української національної культури. Її освітньо-виховний, емоційно-естетичний потенціал покладено в основу не лише козацької, а й усієї української національної системи виховання. Козацтво було, в кращому розумінні цих понять, аристократією національного духу, високоморальною елітою своєї нації. Палкий український патріотизм козаків був могутнім стимулом до державотворчого і незалежного життя".³⁾

Козацька педагогіка була, так би мовити, моральним підмурівком виховання в кожній українській оселі, в кожній родині, бо саме вона відповідала задоволенню національних потреб, формуванню національної самосвідомості, була рушійною силою збереження українського етносу.

Козацька педагогіка основну мету виховання реалізувала різними засобами. Найбільш характерними були уклад побуту життя в сім'ях українців, особливо тих, хто якимось чином був причетним до козацтва, або мешкав у козацькому краї, чи діти відвідували козацькі навчальні заклади, в яких набували духовного і фізичного розвитку.

Другим дієвим засобом був козацький фольклор, різні жанри якого несли собою народну виховну мудрість, мораль і моральність, "зодягнуті" у високо художні народні пісні, думи, балади, прислів'я і приказки, легенди, перекази, казки, замовляння і закликання, голосін-

¹⁾ Наливайко Д. Козацька християнська республіка. — К., 1992. — С. 5.

²⁾ Сорока—Росинський В.М. закінчив Новгород-Сіверську гімназію, в якій свого часу навчався К.Д. Ушинський.

³⁾ Українська козацька педагогіка "У кн.: Основи національного виховання. — К., 1993. — С. 61.

ня і ворожіння, міфологію і демонологію, народні звичаї і обряди, традиції і ритуали тощо.

Скільки ж історичних пісень запорозького козацтва збереглось донині в публікаціях давнини, в рукописах наукових праць визначних вчених минувшини, що ще й досі не бачили світу, а розсипані по різних архівах, а яка сила народних дум про козацьку добу, збереглась донині. Історичні українські думи і козацькі пісні — невичерпне джерело вивчення витоків, морально-етичних засад, естетичних смаків, світоглядів позиції і навіть тілового виховання дітей, підлітків і юнаків українського народу часів Козацької республіки.

А це свідчить про невичерпність джерельної бази козацької мудрості, яка у всі часи існування національної школи з певних причин використовувалась недостатньо в педагогічному процесі навчальних закладів і в сімейному вихованні.

З позицій часу можна визначити основну мету козацької педагогіки, яка була покликана вирішити ряд глобальних проблем, а саме:

— Зберегти основні риси українського етносу. Незалежність, непримиренність до ворогів і разом з тим — великодушність і щиросердна доброта до людей інших народів. А ще викривальний, ущіпливий і разом з тим м'який гумор, уміння сміятися над власними недоліками і недоліками друзів.

(Однак, сказати про натуру запорозьких козаків тільки це, значить, не сказати нічого, бо українське козацтво — то цілий світ, товщезелений прошарок національної педагогічної культури...)

— Поширити кращі основні ідеї козацької педагогіки по всіх населених пунктах Козацької республіки, дійти до кожного навчального закладу, до кожної родини, щоб мудрість і майстерність виховання дітей, підлітків, українців стало надбанням нації.

— Непохитно і невтомно вдосконалювати сутність й особливості національного характеру українців, які були відомими іншим народам своєю працьовитістю і миролюбивим норовом (за всю історію від античних часів до сьогодення українці ні разу ні на кого не нападали першими)...

— Підтримувати у майбутньому високий рівень морального (шляхетного, лицарського) виховання молоді, яка будь-якої хвилини була б готова захистити свою незалежну Україну, рідну матір, сестру, дру-

жину, наречену, свою сім'ю і священну Землю колишнього Війська Запорозького...

Геопланетарною метою козацької педагогіки слід вважати утвердження на прикладі виховання дітей, підлітків, юнаків і дорослих українців добра і прекрасного, світлого і людяного, широсердного та викоринення усього негативного, спотвореного у людських взаєминах, характерах і побуті.

Козацька педагогіка — то невичерпні за кількістю чарівні легенди і міфи, перекази і народні оповідання, казки і народні драми, то думи, пісні, народні усмішки, особливо про козацьке життя.

Аналіз цих перлин козацької творчості дає можливість встановити основні завдання козацької педагогіки, які конкретизують мету виховання. Ними є:

— готувати фізично-загартованих, з міцним здоров'ям, мужніх воїнів-захисників рідного народу від чужоземного поневолення; виховувати в підростаючих поколіннях український національний характер і світогляд, національні і загальнолюдські цінності; формувати високі лицарські якості, пошану до старих людей, прагнення до милосердя¹⁾.

Складовою частиною Козацької педагогіки правомірно вважати: українську козацьку духовність, козацьку філософію, козацький світогляд, козацький характер, козацьку естетику, козацьку правосвідомість та козацьку ідеологію.²⁾

Багатостолітній досвід козацької педагогіки підтверджує її ефективність і результативність, адже це на її засадах зросли славнозвісні в історії України лицарі, герої, "начальники усіх козаків та перші гетьмани", як називає їх професор Дм. Дорошенко, канівський та черкаський староста Остап Дашкович, черкаський староста Семен Полозович, хмельницький староста (на Поділлі) Прядсла Ланцкоронський та ін.³⁾

А національні герої України Семен Палій, Северин Наливайко, Іван Богун, Іван Сірко, Богдан Хмельницький, Максим Кривоніс, їх

¹⁾ Українська козацька педагогіка /У кн.: Основні національного виховання. — К., 1993. — С. 62.

²⁾ Руденко Ю. Руденко В. Виховання в учнів лицарської духовності // Рідна школа, 1996. — № 7. — С. 51—64.

³⁾ Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 77.

послідовники Устим Кармалюк, Лук'ян Кобилиця, Олекса Довбуш та сотні, тисячі інших славетних теж виколисані і зрошені в мудрості козацької педагогіки, загартовані в походах і битвах, зміцнені любов'ю близьких і рідних, облагороджені добротою і плодючістю землі, випещені благодатним сонцем, благословенні зорями Чумацького шляху...

Це про них, про тисячі безім'яних козацьких богатирів-звитяжців, талановитий українських народ склав безсмертні думи, билиці, пісні, легенди, перекази, казки, приказки і прислів'я та твори інших жанрів фольклору, на яких виховувалося не одне покоління нащадків незборимих запорожців.

Козацька педагогіка черпає свою наснагу в козацькій мудрості — прислів'ях, приказках, афористичних висловах, пісенних та розповідних творах моралізаторського спрямування.

— Що Бог не дасть, те ніхто не візьме.

— Козак лише брагу поставив, а Сатана уже циберку підставив.

— На Різдво Христове гуляй, та про зброю не забувай (будь готовим до відсічі ворожої навали).

— На Різдво гуляй, та про реманент не забувай (завжди будь готовим до польових робіт).

— Хто добром платить, тому Бог відплатить.

— Козак і Богу помолиться, і бусурману не скориться.

— Колядувати колядуй, та отця з матір'ю пильнуй (доглядай).

Тому цілком виправданим є визначення козацької педагогіки як енциклопедії національного виховання, до якого все більше схиляється вітчизняних і зарубіжних вчених, викладачів педагогічних навчальних закладів, ліцеїв і гімназій учителів загальноосвітніх шкіл усіх рівнів і типів.

Завдання для самостійного студентського пошуку

Прочитайте уривок статті Ю. Руденка, О. Губка і О. Ковальчука "Козацька педагогіка"¹ і дайте відповіді на такі питання:

Виразником якого навчально-виховного потенціалу є козацька педагогіка?

¹ Руденко Ю., Губко О., Ковальчук О. Козацька педагогіка // Гарт, 1992 — 16.05. — С. 6.

2. Що спільного у визначенні “Козацька республіка”, “козацька культура”, “козацька педагогіка”?

3. Виходячи з матеріалу розділу “Енциклопедія національного виховання” і уривку статті “Козацька педагогіка” дайте стисле визначення мети і завдань козацької педагогіки як складової частини української національної етнопедагогіки. Занотуйте свої визначення.

1. Українське козацтво як культурно-історичний феномен

Національна ідея є провідною, об'єднуючою в історичному бутті кожного народу, нації (етносу). Українська національна ідея проймає всю культуру, в тому числі педагогічну спадщину рідного народу. В усі часи Україна була щедра на народні педагогічні таланти. Вона дала світові таких велетів педагогічної думки, як Ф. Прокопович, Г. Сковорода, К. Ушинський, Х. Алчевська, С. Русова, П. Блонський, В. Сорока-Росинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський та інші. Ці педагоги черпали виховну мудрість із джерел народної духовності, етнопедагогіки.

Важливою частиною української народної педагогіки є той навчально-виховний потенціал, який найдоцільніше назвати козацька педагогіка. Вона функціонувала кілька століть. У тому, що ми, українці, сьогодні є народом, нацією і будуємо самостійну державу, провідна роль належить українському козацтву, яке ширилося по всій Україні. Недарма іноземці часто називали Україну “козацькою республікою”, “Країною козаків”, а українську націю — “козацькою нацією”.

Українське козацтво — джерело багатьох національних пріоритетів, визнаних у всьому світі. Козацькі Збройні Сили тривалий час вважалися однією з найкраще вишколених армій Європи. Козацький республіканський лад, державний устрій за своїм демократизмом і гуманізмом набагато випередив інші народи і держави. Конституція гетьмана Пилипа Орлика (1710 р.) — високий взірець народовладдя, захисту прав свободи як кожного громадянина, так і народу, держави в цілому.

В епоху козацького руху, що часто набирив всеукраїнського ха-

рактеру, зародився і сягнув небачених раніше висот Український Ренесанс у галузі культури, мистецтва, освіти, друкарства та ін. Високого розвитку досягли українська національна система виховання, педагогічна думка.

Творче відродження козацьких виховних традицій є однією з необхідних граней зміцнення незалежності України.

2. Сутність і особливості козацької педагогіки

Педагогічна мудрість козаків сприяла зміцненню національної системи виховання, яка в козацьку добу досягла апогею свого розвитку. Виникли перші українські академії (Острозька — 1576 р., Києво-Могилянська — 1615 р.), що стали визначними центрами розвитку освіти, науки і культури України, усіх східнослов'янських земель.

Під могутнім захистом козацьких Збройних Сил на Україні поряд з академіями, братськими, дяківськими, церковними, монастирськими школами, а також школами народних мистецтв і ремесел (кобзарства, гончарства тощо) існували і січові, козацькі школи. Діяли також колегіуми, що давали своїм вихованцям ґрунтовну освіту. Все це різні типи української національної системи виховання, основу яких складали козацькі виховні ідеї, традиції.

Як окремий напрям національного виховання, розвивалося фольклорне виховання, серцевиною якого були пісні, думи, легенди, балади, прислів'я та приказки про козаків, їхню героїчну боротьбу проти чужоземних загарбників — татар, турків, польської шляхти і російського самодержавства. У навчально-виховних закладах України, як і сусідній Білорусії, у цей час вперше в світі зароджувалась класно-урочна система навчання.

Козацька система навчання і виховання була глибоко самобутнім явищем. Вона мала свої ступені. Перший ступінь — дошкільне родинне виховання, серцевиною якого були батьківська і материнська козацька етнопедагогіка. Уже на цьому ступені батько систематично і цілеспрямовано загартовував дітей фізично, психологічно і морально, готуючи їх до випробувань у майбутньому. Далі відбувалося поєднання родинного і шкільного козацького виховання (в козацьких, братських, дяківських та інших школах, за винятком січових). Потім козацька молодь отримувала підвищену і вищу освіту у вітчизняних колегіумах, академіях або зарубіжних університетах. У січо-

вих школах, школах джур, в козацьких формуваннях, об'єднаннях молодь отримувала систематичне фізичне, психофізичне загартування, військово-патріотичний лицарський вишкіл.

Козацька педагогіка дає своєрідне трактування статусу і ролі батька в навчанні та вихованні дітей. Батько — це насамперед захисник сім'ї, роду, творець історії, рідної державності. У козацькому фольклорі, педагогіці батько символізує для дитини високий і незаперечний взірць стійкості, мужності і відваги, непорушний авторитет у ставленні до громадських справ, потреб рідного народу.

Сімейні виховні традиції батька продовжували досвідчені козаки щодо хлопців-джур. У козаків-наставників джури вчилися жити і перемагати в екстремальних умовах, опановували військове мистецтво. Разом із своїми наставниками джури жили в куренях і одночасно обов'язково одержували систематичні загальноосвітні знання в січовій школі.

Вельми повчальним для нашого сьогодення є те, що козацька педагогіка діяла не лише в родинному вихованні і навчально-виховних закладах. Її принципи, ідеї, традиції впливали на формування громадської думки, діяли в різних громадських об'єднаннях людей, всього народу. Козацька соціальна педагогіка, педагогіка цього середовища ідейно і морально зміцнювала козацькі сотні полки, різноманітні громади людей, множила ряди борців за свободу і незалежність України.

2.2. Система виховання в Козацькій республіці

Виховання в Україні в XVII—XVIII ст. мало чітко виражену мету, завдання, сформовану систему, будувалося на національному фактичному матеріалі, в основу якого покладено ідеал козака, шляхетного лицаря, духовно багатого і фізично досконалого, доброго сина, чуйного батька, вірного чоловіка, мудрого вихователя підростаючого покоління.

Козацтво було тією матеріальною і духовною силою, що давала наснагу розвою національної культури, мистецтва, освіти. Провідні ідеї козацького руху (свобода і незалежність України, народовладдя, непорушність прав людини, суверенність особистості та ін.) були найважливішими в національній системі освіти і виховання, яка в цей час досягла одного з апогеїв свого розвитку. Виникли перші

вітчизняні академії (Острозька, Києво-Могилянська), що стали визначними центрами розвитку вищої освіти, науки і культури України. Чимало козацьких лідерів (гетьманів, полковників, сотників та ін.) мали вищу освіту, вивчали українську народну і світову філософію, володіли латинською, грецькою, польською та іншими мовами.¹⁾

Автори концепції української козацької педагогіки В.Г. Кузь, Ю.Д. Руденко та З.О. Сергійчук вважають, система виховання майбутніх козаків мала декілька ступенів. Першим з них є дошкільне родинне виховання, яке утверджувало високий статус батьківської і материнської народної козацької педагогіки. Вже в цей період специфічною була роль батька; він цілеспрямовано займався загартуванням своїх дітей, формував у них лицарську честь, гідність, готував їх до подолання життєвих труднощів, до захисту рідної землі, вільного життя.

Другий ступінь козацького виховання найдоцільніше назвати родинно-шкільним. У козацьких, братських та інших типах шкіл найвищий статус мали родинні, духовні і матеріальні цінності, які переростали в загальнонаціональні (заповіді волелюбних батьків і дідів, традиції, звичаї обряди тощо) і включали в себе релігійно-моральні цінності. Потім молодь, яка прагнула знань, училася у вітчизняних колегіумах і академіях, у відомих університетах Європи, отримувала підвищену і вищу освіту (третій ступінь). Такі молоді люди, освічені і виховані на європейському рівні часто очолювали, як правило, національно-визвольний рух, брали активну участь у розбудові освіти, науки і культури України та інших, зокрема, слов'янських держав. На четвертому ступені по закінченні вищих навчальних закладів молодь одержувала (в сотнях, полках, військових таборах, в Запорозькій Січі) систематичне фізичне, психофізичне, моральне, естетичне і трудове загартування, національно-патріотичну підготовку, спортивно-військовий вишкіл.²⁾

Основою козацького виховання була родина, що прищеплювала дітям людяність, правдивість, глибоку повагу до особистості кожної людини-трудівника, любов до рідної землі, батьківщини.

¹⁾ Ковальчук О., Руденко Ю. Козацька педагогіка // Освіта, 1991. — 18.06. — С.3

²⁾ Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Сергійчук З.О. Основи національного виховання. Концептуальні положення. Умань, 1993. — С. 46—47.

В енциклопедії за змістом у козацькій педагогіці зібрано поради і застереження щодо поведінки людей в певних життєвих ситуаціях, повчання гідності, працелюбству, добру, вірності рідній землі, Україні. Прикладом життєвої мудрості народу є погляди козаків на родину, як найважливіший суспільний осередок виховання. Родина була для дітей школою людяності, духовної спільності поколінь, трудового співробітництва між ними, громадянського зростання. Закономірно, що в системі поглядів народу на родинне виховання велика увага приділяється створенню в ній належних умов для виховання дітей та юнацтва.

Народна педагогічна мудрість наголошує на тому, що найпершою умовою успішного виховання дітей є міцна, дружна трудова сім'я. В ній має панувати згода і повага між батьками, взаєморозуміння з дітьми («Міцна сім'я — горе плаче», «Де згода існує, там щастя панує», «Де згода, там і вигода»).

Така зворушлива атмосфера досягалася тоді, коли сім'я справді трудова, тобто утримувалася власною працею, а діти всіляко допомагали батькам. Зростаюче покоління мало постійні обов'язки, спільно з батьками виконувало господарські роботи, залучалося до ведення різноманітних побутових справ — всі ці реалії побуту сім'ї виховували відповідальність, сімейність і працьовитість.

Мудрість народу підносить роль батька, матері, як творців нового життя, возвеличує їхнє подвижництво, незамінність у зростанні людини. Духовний світ батьків, їхній авторитет, особистий приклад були тим життєдайним джерелом, з якого діти починали сприймати духовні цінності, неперехідні багатства свого народу, людства («Не ті батьки, що на світ привели, а ті, що в люди вивели», «У добрих батьків добрі діти»).

Із благоговінням оспівати у фольклорі Батько і Мати («Добре тому, хто має батька, бо в батька найтепліша хатка», «На сонці тепло, а біля матері добре», «Нема у світі цвіту яскравішого над маківочки, нема ж і роду ріднішого над матіночки»). Засобами пісні, оповідей, легенд, приказок і прислів'їв у народі створюється культ Матері, який влучно у поетичній формі передав Т.Г. Шевченко:

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая

З своїм дитяточком малим...

...І перед нею помолюся,

Мов перед образом святим...

Неодмінною умовою кожної козацької родини була глибока любов, повага до жінки. Виявлялася вона по-різному: рівноправність у розв'язанні усіх родинних справ, у догляді й вихованні дітей, веденні господарства тощо («Жінка чоловікові подруга, а не прислуга», «Жінка для совіту, теща для привіту, а матінка рідна лучче всякого світу»). Спільна господарська діяльність членів сім'ї, розкріпачувала жінку, робила її рівною з чоловіком, можновладною газдинею, відданою дружиною.

Про те, що козачки були нарівні з козаками при вирішенні всіх питань родинного та громадського життя нас переконує ставлення Одарки до Івана Карася із опери С.Г. Артемовського «Запорожець за Дунаєм».

Особлива відповідальність у вихованні дітей покладалася на батька. Своїм ставленням до родинних, громадських і державних справ він подавав дітям приклад для наслідування. Сини під орудою батька набували мужності, засвоювали лицарські чесноти, набували трудового гарту, засвоювали козацьку військову науку.

В часи національно-визвольних змагань слово і позиція батька — це поклик століть, голос совісті предків, від яких естафета вільного життя передається його синам і онукам. Козацька педагогіка так виховує дітей, що вони в словах, справах і вчинках батька відчують і сприймають святу «золоту нитку історії», переривати яку — найтяжчий злочин, гріх. Численні засоби козацької педагогіки, що відображають історичні факти і згустки духовності народу, настільки розвивають ідеальну сферу особистості (відчуття, сприймання, уяву, інтуїцію, підсвідомість та інші резерви пізнавального апарату людини), що вона завжди відчуває, бачить перед собою образ Батька як символ предків, як символ свого життя і совісті. Така специфічна особливість духовного життя козаків зафіксована в історичних фактах, народній мудрості, художній літературі.¹¹

Успіх родинного виховання значною мірою залежав від складу сім'ї, її чисельності. У козацьких сім'ях було дітей як у того Омель-

¹¹ Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Сергійчук З.О. «Основи національного виховання. — Умань, 1993. — С. 47.

ка: «У нашого Омелька невеличка сімейка: тільки він та вона, та старий та стара, тільки Сидір та Нестірко, та діток шестірко, та батько та мати, та їхні три брати».

Звісно, що в часи, коли сім'я вела натуральне господарство, діти рано залучалися до продуктивної праці, і родини були за рідким винятком багатодітні. Чим більше було дітей, тим більше робочих рук — господарські відносини у сім'ях трудівників переважали над іншими. («Де одинець — хоззяйству кінець, де сім — щастя всім», «Один син — не син, два сини — півсина, три сина — ото тільки син»).

Найщирішими і найкращими для батьків були побажання мати якомога більше дітей («Скільки в лісі пеньків, щоб у тебе було стільки синів!», «Скільки в стелі дощок, щоб у тебе було стільки дочок!»).

Поряд з господарськими функціями багатодітна сім'я успішно виконувала й виховну. Практика виховання у багатодітних сім'ях свідчить, що діти в них зростали працювотими, морально красивими, щасливими. Старші турбуються про менших, доглядали і навчали їх, менші набували досвіду від старших братів і сестер. У таких сім'ях не було причин для виникнення егоїзму, зарозумілості, черствості.

Козацька родина поєднувала представників трьох поколінь: дітей, їхніх батьків та батьків батьків, що забезпечувало наступність і живучість вікових традицій, звичаїв, духовних надбань народу. У такій родині діти не залишалися бездоглядними, їх було кому нагодувати, доглянути, розказати казку тощо. Отже, приказка про Омелька діяла, бо «старий та стара» в міру своїх сил і можливостей — незамінні вихователі онуків.

Оповіді про бувалі битви, походи, перемоги славних полководців та козаків-звитяжців онуки слухали від своїх дідусів, з бабусиних казок пізнавали світ, знайомилися із добром і злом, захоплювалися добродійністю і засуджували лихі вчинки, та їх носіїв.

У козацькому фольклорі широко відображено стосунки між батьками і дітьми.

Вони були ширими, побудованими на глибокій повазі, взаєморозумінні. Звернення до батьків та старших на “ви”, було виявом любові і поваги до них.

Козацька педагогіка засуджує сліпу батьківську любов, що спотворює духовний світ дітей, призводить до моральної розбещеності,

споживацтва, безчестя. (“Ой, мамо, мамо, не пести так сина, бо бідная на світі пещена дитина”, “Хто дітям потаچه, той сам плаче”, “Потурай малому, то як виросте, буде тебе на старість бити”).

Однією з перепон морального спустошення молодого покоління було виховання у дітей розумних потреб, поміркованості у своїх бажаннях, узгодження їх з реальними можливостіми (“Живи не як хочеться, а як можеється”, “По своєму ліжку простягай ніжки”, “Так кравець крає, як йому матері стає”).

У козацькій родині слухними є висновки суворого дотримання батьками і старшими членами сім’ї єдиних вимог до дітей. Дорослі були одностайними у ставленні до дітей, розвитку їхніх інтересів і потреб, у заохоченнях і покараннях тощо (“Коли батько каже “так”, а мати — “сяк”, росте дитина як будяк”, “Біда тому дворові, де курка кричить, а півень мовчить”, “Де багато няньок, там дитя каліка”).

Гуманізм козацької педагогіки особливо чітко проявляється у повазі до особистості дитини. Хоч в українському фольклорі трапляються прислів’я та приказки, якими схвалюється фізичне покарання дітей (“Наука не бува без дрюка”, “Не дубцем, так лозиною”, “Одного скарання — десятьом покаяння”), та вони поодинокі і не відіграють особливої ролі в оцінці ставлення до дітей. З давніх давен і до наших днів батьківська мудрість виявляється у великодушності, чуйності, увазі, довірі і тактовності до юних — “Не вчи дитину штурханцями, а хорошими слівцями”, “Учи дітей не страшкою, а ласкою”, “Не кричи, а ліпше навчи”.

Суттю родинного виховання було своєчасне і цілеспрямоване залучення дітей до засвоєння моральної культури свого народу. Народна мудрість твердить, що пускати справу на самоплив, сподіваючись, що діти підростуть і все зрозуміють, — показник невігластва (“Коли дитину не навчиш у пелюшках, то не навчиш у подушках”, “Вчи дитину не тоді, коли вона лежить уподовж лави, а коли впоперек”, “Нагинай дерево поки молоде, учи дітей поки малі”). В народі засуджувалася батьківська неспроможність, елементарна неграмотність, які калічать дітей, нівечать і їхню власну долю (“Добрі діти — батькам вінець, а злі діти — кінець”, “Добрі діти на ноги поставлять, а лихі з ніг зваллять!”, “Вразливе слово від дітей гірше болячки — не заживає”).

Окрім родини та школи козацькі діти піддавалися впливу церкви,

релігійних та родинно-побутових традицій, звичаїв, обрядів, ритуалів, свят, ярмаркових театрів, міфології, демонології, хліборобського календаря, різних жанрів фольклору, режиму фізичних вправ та змагань, господарювання та інших розмаїтостей козацького життя.

Особливо сприйнятними були діти козаків до традицій української православної церкви.

Взагалі для козацтва (військових об'єднань, поселень, населення інших місць проживання) характерною рисою була глибока віра в Бога. Найбільш шанованою була ікона Матері Божої (Богоматері) Запорозької Покрови. Хоругви із зображенням Богоматері Запорозької Покрови були майже в кожному козацькому загоні; у майже всіх полкових населеннях існували храми Богоматері Покрови, хоча були й Спаса Миколи Преображенського, Чудотворця та ін.

В кожній сім'ї влаштовувався хатній іконостас з кількох ікон, лампадки, убраних вишиваними рушниками. У всякому разі не існувало оселі, де не було б бодай одної ікони. Хорошим тоном вихованості вважалось знання основних молитов і дотримання всіх свят церковного і трудового сільськогосподарського календарів.

Діти, підлітки, юнаки навчалися в сім'ях, церкві, релігійній етиці, нормам поведінки в храмах, школі, на вулиці, вдома, навчалися молитвами тощо.

Після служби в козацьких церквах, храмах і монастирях діти, підлітки і юнаки (по вікових групах) залишалися для церковних читань на яких у доступній формі знайомилися з книгою книг Біблією, в основному за текстами, прилаштованими для дитячого сприйняття, і за євангеліями-апрокос (своєрідні хрестоматійні збірки з основних євангелій у тій послідовності церковних читань, яку вимагала літургія). Одною з перших в Україні таких книг було Остромирове Євангеліє-апракос (1056—1057).

Кожна родина чітко дотримувалася народних звичаїв, (традицій) вшанування загиблих і померлих, уславлених воїнів, людей похилого віку; пишно проводила свята народження і хрестин дітей; оглядин, заручин, вінчання в церкві та весілля молодих інші побутові обряди і ритуали, що в Україні були не лише красивими, змістовними, але й пісненими, веселими, з певною шіпоткою українського гумору.

Важливе місце в системі виховання в часи козаччини посідали свята зміни пір року — Різдва Христового, Великодня, Купальські (зелені) свята тощо, в яких діти, підлітки і молодь брали найактив-

нішу участь, розучуючи (а то й складаючи за аналогією нові) колядки і шедрівки, купальські, жартівливі, ліричні пісні, рухливі народні ігри і козацькі забави, проведення яких теж супроводжувалося виконанням українських пісень. Все це мало безпосередній вплив на формування почуття національної самосвідомості і гордості, почуття відповідальності за збереження роду, честі, моралі, звитяги, лицарської шляхетності.

В Козацькій республіці до виховання дітей, підлітків і молоді завжди ставились поважно і відповідально, цінуючи людину над усе. Тому епоха козаччини залишила значну кількість афористичних творів про виховання і навчання майбутньої зміни.

— Як серед поросят одне завжди гірше, так і серед козачат різні діти бувають.

— Плоди солодких роздумів над власними дітьми не завжди є такими, інколи бувають і гіркими.

— У справжнього козака син зросте козаком.

— Кожного козака народжувала мати, не смій про це забувати!

— Є матері прекрасні, є чарівні, та своя найкраща.

— Навчаючи, говори про помилки і вказуй на недоліки, але ніколи не називай бовдурем чи дурнем, бо виховаєш опудало.

— Молодший в домі козак завжди є малюком.

— В хаті без батька для молодого козака сонце не світить.

— В козацькій хаті без батьків і у сонячний день дітям пасмурно.

І якою не була б козацька мудрість про систему виховання, вона неодмінно повертатиметься до сім'ї, до оселі, до того порогу, біля якого малюк зробить перший крок і від якого піде шлях і на Запорізьку Січ, і у життя...

Сім'я, керуючись християнською мораллю, виховувала в обстановці шанування дівочої цнотливості, вірності у шлюбі, вірності родині, своєму народові, батьківщині. Звідси і шановливе ставлення до батьків і престарілих, увага до сиріт — Козацька республіка майже не мала сирітських домів (за дітьми-сиротами доглядали хрещені батьки), практично не існували приюти для престарілих і бездомних, а існуючі при монастирях так звані богодільні (приюти пансіонарно-лікарняного типу) функціювали лише для психічно хворих, зрідка — для одиноких і немочних старців.

Система виховання в Козацькій Республіці увібрала в себе український театр, драматургію, народний вертеп.

Православне духовенство на противагу католицькому, яке запровадило з агітаційною метою релігійні сценічні вистави, само взялося писати драматичні твори. Це були так звані шкільні драми. Зародження і розвиток шкільної драми тісно пов'язані з розвитком поезії. Початковою формою драматичної літератури в Україні стали віршовані діалоги, що з'явилися у перші десятиріччя XVII ст. Авторами їх були вчителі, виконавцями — спудеї (студенти) братських шкіл, — відзначив Василь Ткачук у статті “Феномен Козацької республіки”¹⁾.

У середині XVII ст. Київський колегіум вже мав більш розроблені драматичні твори, які оформляв у шкільні вистави. До них додалися інтермедії, побутові гумористичні сценки, що виконувалися в антрактах. Це славнозвісні хрестоматійні українські інтермедії (Інтермедії до драми Якуба Гаватовича, Інтермедії з Дернівського збірника, Інтерлюдії до драми Митрофана Довгалевського “Коміческе действие”, Інтерлюдії до драми Митрофана Довгалевського “Властотворний образ” та інші),²⁾ які залишили вагомий слід у вихованні української молоді в дусі критичного ставлення до недоліків життя, дотримання сталих народних норм моралі, української етнопедагогіки і етнопсихології.

Інтермедії і інтерлюдії є не лише пам'ятками сатирично-гумористичної літератури, а й усними та писемними пам'ятками національної козацької педагогіки, які були своєрідними драматичними діями народного характеру і якими власне і починається історія української комедії. Найвидатнішими інтермедійними творами є “междувброшенные игральища” до драм Митрофана Довгалевського. Відбиваючи реальне життя, кращі з цих інтермедій були створені під безпосереднім впливом селянсько-козацьких повстань і несли ідеї визвольної боротьби трудових мас проти шляхетського панування”.³⁾

Відомий сучасний український мистецтвознавець Юрій Костюк

¹⁾ Ткачук В. Феномен Козацької республіки // Рідна школа, 1995. — № 6, — С. 53.

²⁾ Давній український гумор і сатира / Упор. текстів, вст. стаття і примітки Д. Є. Махновця. — К., 1959. — С. 43-172.

³⁾ Деркач Б. Скарби народні // Літературна Україна, 1960. — 15.07.

бачив у давніх інтермедіях, інтерлюдіях і народному вертепі, що відіграли вельми важливу роль у формуванні національної самосвідомості і взагалі українського менталітету, витоки вітчизняного самодіяльного і професійного демократичного театру.

Молодь, учні всіх типів навчальних закладів брали активну участь у виставах, а більш старші і обдаровані створювали перші тимчасові театральні групи і на період шкільних канікул виступали по ярмарках, а у свята — на площах населених пунктів:

Український драматичний театр розвивався паралельно з розквітом фольклору. Козацькі думи та історичні пісні, які любила і виконувала молодь, розвивали розуміння прекрасного, почуття патріотизму, впливали на естетичну насолоду як виконавців, так і слухачів. Однак, пісні козацького походження несуть і значну інформацію про бойові походи, подвиги, побут і життя усіх верств населення Козацької республіки. Наприклад, свого часу набув популярності як народна пісня вірш Климентія Зінов'єва "О уписующихся в козаки дурных мужиках и знову выписуватися хотящих"¹⁾, в якому висміюється горе-лицарі, що враз після знайомства з випробуваннями козацького побуту і похідного життя згадує і про власну худобу, і про садибу, і прагне повернути минулий ритм існування...

То ж і не дивно, що цей вірш Климентія Зінов'єва став народною піснею: горе було тому, хто ганьбив лицарську честь, козацький чин, людську гідність українця.

Українські історичні пісні другої половини XVII ст. "Ой, як пішли козаченьки", "Ой, ти, Морозенку", "Ой, нікому так не горе", "Про Хмельницького Богдана смерть..." та великий ряд інших несуть собою значний виховний ідеал. Славлячи героїчну боротьбу українського козацтва проти соціального гніту і іноземних загарбників, український народ у своїх історичних піснях показує велич служіння Вітчизні, ідеям національного патріотизму і героїзму, відстоюванню лицарської честі, звитяги, моральності.

Із зародженням театру тісно пов'язаний зв'язок музики, яка відзеркалювала характер нашого народу, передавала його переживання, думки і настрої. У 1677 р. у Вільно була видана "Грамматика мусикійська" княнина Миколи Дилецького — відомого педагога і компо-

¹⁾ Див.: Москаленко А.А. Хрестоматія з історії української літературної мови. — К., 1954. — С. 68.

вигатора в Україні, Литві й Росії. У 1952 р. Богдан Хмельницький підписав універсал музичного цеху в Лівобережній Україні”.¹⁾

Розвиток національної української музики народних музичних творів (танці і музичні сценки, розвиток троїстих музик і інших національних ансамблів, гравців-солістів на національних музичних інструментах тощо) прямо і опосередковано впливало на формування музичних смаків, уболівань, естетичної культури і світоглядної позиції не лише учнівської молоді, а й дорослого населення України.

У вихованні підростаючого покоління Козацької республіки широко використовувалися відомі тоді друковані і рукописні повчальні і просто художні книжки.

Це перш за все інтермедії Якуба Гаватовича (1619), “Пісня козака Плаhti” (1625); “Часословець” та “Октоїх” Святополка Фіоля (1491)²⁾ та ряд інших.

До виховання залучалися також чарівні українські казки “Котигорошко”, “Кирило Кожум’яка”, українські билиці “Олекса Попович”, “Ілля Муромець”, “Маруся Богуславка” і, звичайно малі розповідні жанри про козацьке життя-буття, походи, перемоги, але які здебільшого повідомляють про кумедні випадки (ситуації), події, факти, вчинки людей.

В сім’ї і школі, у постійному спілкуванні з дітьми, підлітками і юнаками завжди використовувалися твори фольклору. Правда найчастіше сатиричні, хоча в арсеналі козацької педагогіки тисячі прислів’їв і приказок славлять працю, доблесть, відвагу, порядність та інші людські якості. Але козаки найчастіше стверджували прекрасне шляхом викриття спотвореного.

Запорозькі козаки сміялися по-своєму, їх сміх перш за все спрямований на самих себе, по-друге, безжальний і разом з тим — добродушний, хоча козацький регіт чути і сьогодні. І ніхто не ображався, бо сміх праведний, викриває невігадані недоліки і не чийсь там, а ось тут, у власному коші чи курені, на конкретній слободі чи вулиці...

У запорозьких козаків сміх, як правило, гіперболізований (гіпер-

¹⁾ Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Тирса Л.А. та ін. Історія України. — К., 1991. — С. 49.

²⁾ Назарук О.О. Найдавніші друковані твори українською мовою // УІЖ, 1965. — № 4. — С. 19.

бола — надмірне перебільшення) і насичений несподіваними умовисновками звичайних тоді життєвих обставинах.

Вершниками козацької педагогіки називали народні прислів'я і приказки за їх оперативність, маневровість, прудкокрилість у досягненні мети — дістатися адресата. Певно, в цьому щось є, бо козацькі прислів'я і приказки справді влучні, оригінальні і "смачні", без яких не уявити ні змісту виховання, ні самої системи виховання.

— Несміливий до того, що ніяк від батькового утримання відірватися не осмілиться.

— Не тоді готують зброю, коли мчати до бою.

— Справжній козак робить діло, а не ходить і думає про роботу.

— То не козак, що за все хапається, та нічого не домагається.

— То не козак, що бачить помилку, а не хоче виправити.

— Що то за козак, що працює не докладаючи рук.

— Що то за козак, чие ледарство має безліч пояснень.

— Козаренко хотів здобути найскромніше ремесло — нічого не робити.

— Ото козак: хвилюється про те, що йому ні про що хвилюватися.

Отже, система виховання в Козацькій республіці, яка практично не мала чітко виражених кордонів, фактично виконала свою історичну функцію давши Україні, іншим державам і світу національних героїв, визначних вчених багатьох галузей науки, культури, мистецтва, літератури, педагогіки (дошкільного і сімейного виховання, початкової, середньої і вищої школи, теоретиків і практиків формування національного характеру юної особистості тощо) і забезпечивши потреби збереження і передачі у віки українського генофонду, генетичної пам'яті народу.

Завдання для самостійного студентського пошуку

Прочитайте уривки статті А. Алексюка і В. Берченка "І реабілітовано слово "лицар"¹ і дайте відповіді на такі питання:

1. Що слід розуміти під поняттям лицарської честі?

¹ Алексюк А., Берченко В. І реабілітовано слово "лицар" // Освіта, 1995. — 30.08. — С. 6.

2. Які адміністративно-правові, а також військові органи, об'єднання створювали козаки? Яку участь у вихованні молоді брали козацькі органи, організації і об'єднання? Мотивуйте свої судження.

3. Що треба робити сьогодні, щоб впровадити в практику виховання сучасної молоді кращі досягнення мудрості козацького лицарства і шляхетності?

Аргументуйте свої доведення.

І реабілітовано слово «лицар»

... Орден Богдана Хмельницького. Його володар відповідно до указу Президента України Л.Д. Кучми одержує ім'я “Лицар ордена Богдана Хмельницького I ступеня”...

Отож, почесне старовинне козацьке слово “лицар” офіційно, на державному рівні реабілітовано.

Ми й ведемо мову про лицарські духовні традиції в Україні.

Український народ має давні традиції лицарства, витоки яких сягають епохи Київської Русі-України. Водночас найвиразніше ці традиції виявилися в епоху козацтва. Неповноцінна історична освіта радянських часів не дозволила багатьом із нас, педагогів, глибоко вникнути в атмосферу великої і славної Козацької доби XVI — першої половини XVIII століття, історичне коріння якої на територіях східно-європейських степів сягає ще княжих часів.

Головна ідея, яку відстоювали прибічники козацько-лицарського способу життя — це свобода особистості народу, незалежність рідної землі. Були часи, коли в Україні майже всі прагнули показатися. Зарубіжні вчені, мандрівники часто називали Україну “країною козаків”, відповідно вживаючи словосполучення “козацька Україна”, “козацька земля”, “Козацька республіка”, “Козацька нація”.

Козацько-лицарський спосіб життя вимагав готовності захищати себе, землю дідів і прадідів від ворожих навал, вимагав сили волі і сили духу, міцної матеріально-економічної бази, військової могутності. Козаки створювали адміністративні, правові, військові органи, займалися державотворчою діяльністю. Козацькі об'єднання — братства і побратимства, курені і коші, сотні і полки — були потужною моральною, духовною і військовою силою. Вчені-українознавці, включно зарубіжні дослідники визнають, що фольклор, міфологія, народне мистецтво нашого народу є одним з найбагатших у світі. Українському народові притаманна героїчна історія, лицарська звитяга в боротьбі за виживання. Протягом віків українці створили

справжню скарбницю високої моралі, художньо-естетичних здобутків, глибокої духовності.

Однак наші національні духовні скарби нерідко ще невідомі не лише іншим народам світу, а й багатьом українцям. Це — результат панування на українських землях, а отже, і над нашою духовністю сусідніх імперій, тоталітарних режимів, які забороняли пізнання рідної культури, на довгі часи приневолили нас бути бездержавним народом. Розкритися вповні перед сім світом Україна зможе лише шляхом зміцнення власної національної держави.

В історії нашого народу наймогутнішою державотворчою силою було українське лицарство. Педагоги все більшою мірою усвідомлюють, що козацько-лицарська духовність є багато в чому найвищим досягненням українського національного духу. Творче пізнання історії розвитку українського козацтва, виховання молоді на ідейних, духовних, військово-спортивних, господарських, естетичних лицарських традиціях є одним із генеральних напрямків розвитку національної педагогіки, системи виховання і освіти. В учнів успішно формуватимуться історична пам'ять, національна свідомість і самосвідомість, гідність і гордість, глибокий гуманізм і патріотизм, синівська відданість Батьківщині, сила волі і сила духа, стійка громадська позиція.

Виховання без міцних національно-культурних історичних основ часто схоже на "мильну бульбашку": воно "пнеться" до оволодіння культурними здобутками інших народів, а природної, твердої основи для такого засвоєння в дітей немає, бо ж не сформоване коріння духовності. У такому разі в душі, серці і розумі дитини, м'яко кажучи, недостатньо формуються найсвятіші цінності, пов'язані з усім рідним, материнським і батьківським, вітчизняним, національним.

Успіх виховання підростаючого покоління значною мірою залежить від ступеня підготовки вчителів, вихователів, керівників шкіл та органів освіти до реалізації принципів козацької педагогіки, методики формування лицарських якостей.

Ми глибоко переконані, що реалізація в родинному, шкільному і позашкільному, вузівському вихованні ідей і засобів козацької педагогіки, лицарського загартування історично обґрунтованих шляхів,

що закономірно приведе нас до великих результатів у навчанні і вихованні підростаючих поколінь.

2.3. Інтелектуальна духовність і тіловиховання

Козацька педагогіка — феноменальне явище української етнопедагогіки: в усній формі вона зберегла, передаючи з покоління в покоління найкращі духовні цінності народу, досвід виховання, формування і навчання особистості, незафіксовані письмово прогресивні і результативні форми допологового виховання, батьківського опікування немовлят і дітей дошкільного віку, роботи з отроками, підлітками і юнаками.

Керуючись віковичною народною мудрістю, козаки розуміли, що чисті і незамулені джерела знань, духовності — це могутня і непоборна сила в боротьбі за волю (“вольності”, “воленьку святую” та ін). Поняття воля було найпоширенішим серед козаків, найдорожчою духовною цінністю.

Українське козацтво виробило власну духовність, різноманітні компоненти якої — козацька ідеологія, козацька філософія, козацька мораль і етика, козацький характер, козацький світогляд благодіє впливали на молодше покоління¹⁾.

Козацька система виховання заперечує рабську психологію, втрачу людину самостійності і гідності, пасивність, політичне прислужництво, невіру в свої сили. В духовному житті козака особлива роль належала лицарській честі — своєрідному кодексу шляхетних якостей особистості²⁾.

Крім того, із століття в століття козацька педагогіка формувала в молоді й такі героїчні якості, що складали кодекс лицарської звитяги:

— готовність боротися до загибелі за волю, віру, честь і славу України;

— нехтування безпекою, коли йдеться про життя друзів, побратимів, Матері-України;

— ненависть до ворогів, прагнення звільнити рідний край від завойовників;

¹⁾ Руденко Ю., Губко О., Ковальчук О. Козацька педагогіка // Гарт, 1992. — 16.05.

²⁾ Там само.

— героїзм, подвижництво у праці і в бою тощо¹⁾.

В умовах боротьби за збереження українського етносу і виживання в екстремальних обставинах козаки гартували своє тіло і дух, доводячи особистість майже до ідеальності.

“Українська національна система виховання постійно культивувала в підростаючих поколіннях лицарської духовності. Її найповніше втілювали в собі видатні вітчизняні політичні діячі, вчені, митці М. Костомаров і М. Драгоманов, В. Вернадський і М. Грушевський, В. Липинський і І. Огієнко, В. Антонович і Д. Чижевський та ін.²⁾.”

Козацтво — високоінтелектуальний унікум державотворення, суспільного дива Європи, в якому кожен козак — то мудрець, козацький кіш — кіш мудреців, козацький полк — полк мудреців. І хай пареміографічні твори, що дійшли до нас, зазнали певних впливів, їх інтелектуальна мудрість і далекозоркість вражає і нині.

— З вельможами лизатися — доведеться кусатися.

— Норовиста кобила колись набрикається, козак під неволею ніколи не зостанеться.

— Коли цариця лазню ростопила, то нехай в ній і париться.

— Краще козацькі друзі, ніж царська рідня.

— Царювання від дурості не захищає.

— Одна царська курка двох козацьких соколів розтерзала.

— Буває, що й хороший знайде собі друга, та царі козакам ніколи не були рівнею.

— Якщо гетьман з царем обійметься, то в Сибіру чи на Соловках опинеться.

— Задиркуватий царський собака часто свій кожух латає.

Такою ж мудрістю козаки уславили взаємини між побратимами, здорові взаємини, бо козак козака бачить здалека.

Напевне, не випадково усі воїни, національні герої, як правило, богатирі, про яких йдеться в численних легендарних переказах про козаків-характерників, яких не брали ні ворожа куля, ні шабля бусурманина. А деякі з цих легенд-переказів надлюдські властивості приписували конкретним історичним особам як наприклад, Івану Дмитровичу Сірку (1605—1680), який за народним поголосом

¹⁾ Там само.

²⁾ Бурлака Я. І, Панченко Г. Д., Будняк Т. Г., Руденко Ю. Д., Шпак О. Т. Лицарська духовність // Освіта, 1995. — 6.12. — С. 12.

міг ловити кулю на ходу і обертати її в дуло пістоля того, хто стріляв..

Такі гіперболічні якості козаків-характерників не сприймалися отроками і підлітками, як щось надмірно фантастичне, а як стимульована мрія, досягнення якої в уяві малечі формувалося як нестерпне бажання дійти (досягти) омріяних вершин.

На прикладі лише одної людини Івана Дмитровича Сірка можна простежити, як козацька педагогіка впливала на тіловиховання, розум, характер, почуття, волю, побут і традиції учнівської молоді України епохи козаччини і гетьманщини.

У надзвичайно тяжкий і відповідальний для України час випало жити і боротися кошовому отаману І. Д. Сірку, ніби на роду йому було написано подолати гетьманський розбрат, старшинські інтриги, чвари, зупинити грабунок козацьких низів і всього народу, із зброєю в руках відбивати численні напади зовнішніх ворогів різних мастей і сили.

Це одна з причин уславлення у творах українського фольклору національного героя, життя і подвиги якого в козацьких сім'ях шанувалися як життя святих православної церкви, як свого найбільш поважного родича.

Виховний і формуючий вплив образу кошового отамана Івана Дмитровича Сірка був таким значним і авторитетним ще й тому, що в кожній сім'ї про цього "козака козаків, батька отамана" знали всі, знали багато творів українського епосу і міфології, його заповіді тіловиховання, фізичного гарту.

Власне, про Івана Сірка написано вже досить багато, починаючи від монографії Д. І. Яворницького "Іван Дмитриевич Сирко славный кошевой атаман войска запорожских низовых козаков"¹⁾; романа Юрія Мушкетика "Яса".

Крім того багато журналів і газет час від часу друкують статті дослідників запорозького козацтва О. М. Апанович, В. Г. Сарбея, В. І. Сергійчука, М. П. Ковальського та ін.

1990 року вийшла друком книжка легенд та переказів Нижньої Наддніпрянщини "Савур-Могила", в якій лише про І. Д. Сірка вміщено понад 10 цікавих, несподіваних, безцінних легенд "Великий воїн",

¹⁾ Яворницький Д. И. Иван Дмитриевич Сирко славный кошевой атаман войска запорожских низовых козаков. — СПб, 1894.

“Як Сірко умирає”, “Заповідь Сірка” та інші, що свого часу записані визначними вченими Д. І. Яворницьким, Я. П. Новицьким¹⁾.

Близько 320 років тому зупинило свій біг велике серце національного героя українського народу Івана Дмитровича Сірка.

Хто ж він, ця людина-легенда? Які хури добра навоював, скільки діжок заповнив золотими червінцями? Чи, може, він — одна із скель, що на дніпрових порогах, об яку розтинав свої груди могутній Славутич?

Напевно, І. Д. Сірко є отою нестримною дніпровою хвилею, що повесні очищала землю українську від погані.

І не діжки золота, ні хури добра залишив своїм нащадкам Сірко, а значно більше — завойовану у тяжких битвах і понад чверть століття оборонену ним незалежність України.

Іван Дмитрович Сірко залишив прекрасний приклад самовиховання самовдосконалення свого тіла, гарту волі, сили, звияги. І. Д. Сірко виховав і своє військо витривалим, стійким тілом і душею. Переказують, що у війську І. Д. Сірка не було жодного фізично слабенького, хто не міг би вправно володіти списом, шаблею, хто не вмів би гарцювати на бойовому коні, доглядати його...

Це Іван Сірко ствердив національну свідомість великого, гордого, працелюбного, миролюбивого і співчутливого українського народу.

І не спокусили кошового ні золотом, ні маетками, не залякали погрозами, засланням, — безкомпромісним і чесним лишився в історії нашого народу Іван Сірко. Про це йдеться в чисельних переказах, що виникли в народі навколо імені кошового отамана, і ці твори допомагали батькам готувати підлітків і молодь до випробувань долі, а вчителям — навчати і виховувати школярів на його прикладі.

Напрочуд дивовижна була доля І. Д. Сірка. Вірою і правдою служив він російському царю, і в кайданах засланий тим же царем до Сибіру; віддав життя за український народ і після смерті не мав спокою: його прах викидали з могили, вночі розривали нову могилу, відтинали черепа, який кільканадцять літ “бродив” далеко від останків, був “безхозним” на полицях російських науковців, лише не-

¹⁾ Савур-Могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упор. В. А. Чабаненко. — К., 1990. — С. 113—119.

щодавно повернувся на вічний спокій до місця останнього поховання безкорисливого лицаря Запорозької Січі.

Івана Дмитровича Сірка у свою вічну пам'ять (думи, історичні пісні, перекази, легенди, що є прикрасою епосу і міфології) народ увібрав найсвітлішим, що тільки може характеризувати визначного полководця, дипломата, державного діяча і прекрасної людини, яку 8 разів підряд обирали кошовим (нечувано в історії козацтва), яка з 55 походів перемогла ворога в 52—53, а решта битв завершувалась перемир'ям.

То ж в загальних рисах життя і подвиги кошового отамана І. Д. Сірка відомі багатьом читачам, тим паче, що про нього збереглися свідчення ще так званих старшинських козацьких літописців. Найбільш популярним був літопис Самовидця, що охоплював події від 1648 по 1702 рік. Значить, коли літописання здійснені справді свідком чи учасником грізних подій, то мусять бути записи й про кошового отамана Івана Сірка. І дійсно, пошук приводить до кількох цікавих висновків: під ім'ям Самовидця виступав козацький старшина Роман Ракушка-Романовський, який був у війську запорозькому і зафіксував:

“а на Запорожжю кошовий Сірко, ватаг сильний, помер” 1 серпня 1680 року¹⁾.

Виявляється, про подвиги Івана Дмитровича Сірка сповіщали козацькі літописці Самійло Величко, Григорій Грабянка, історик з Київської колегії Інокентій Пізель й ін.

Такі лицарі, як Іван Сірко, цілком заслужено здобувають безсмертя в пам'яті народній. Наприклад, в пісні “Та ой як крикнув же та козак Сірко” народ називає свого улюбленого героя сонечком, місяцем, сизим орлом.

Кобзарі всієї України, лірники і скрипалі, сліпі співаки розповідали в піснях і думах по селах і всіх усядах про життя, подвиги незборимого Івана Сірка, його батьківську турботу за козаками, яких називав синами і дбав про здоров'я кожного, про його військовий і фізичний гарт, тіловиховання.

Про Сірка ходила добра слава як про звитязця: він міг сам і вимагав від своїх козаків — “молодих соколят” — спати на землі, митися холодною водою, уміти пірнати, плавати, стрибати у воду...

¹⁾ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 134.

Кожен його козак умів доглядати за конем (навіть, якщо він був пішим), гарцювати, переходити з галопу в алюр і навпаки, рубати ("сікти на капусту"!) лозу на повному скаку (а це могла зробити лише струнка людина...).

Як відомо, Іван Сірко не залишив спеціального заповіту, тим паче з проблем тіловиховання і гарту людського організму. Але увесь спосіб його буденного життя, спілкування з козаками свідчать, що він сам прожив своє життя за давніми українськими законами і традиціями тіловиховання, тіловдосконалення у тісному зв'язку з природою, її законами і особливостями, чого наполегливо і постійно вимагав від своїх підлеглих, від молоді.

Іван Сірко за життя дбав про розвиток могутньої гілки народної культури і світосприйняття — фольклору. Він дбав про збереження стародавніх традицій, обрядів, про відродження національної культури в побуті, народній освіті, науці, у розвитку суспільних взаємин. Через те вдячний народ природно зробив Івана Сірка героєм своїх творів, не забуваючи ні на мить про Сірка як про славного воїна, якого служителі Бога порівнювали із Героєм-воїтелем, Георгієм-Побідоносцем, Георгієм-Переможцем Змія. А це вже явище більш складного порядку — тісного взаємозв'язку появи народно-поетичних творів про національних героїв, уславлення їх подвигу як легендарно-фантастичних героїв і обернення їх на надзвичайно важливий виховний потенціал козацької педагогіки.

Звернімо увагу на такий беззаперечний факт: Іван Сірко 25 літ захищав Україну, одержував блискучі перемоги, що закінчувались визволенням братів із неволі, з рабства, відновленням роботи шкіл, церков, монастирів, відновлення фізичного виховання молоді, роботи майстерень народно-прикладних мистецтв (ремесел), риболовецьких артілей, млинів, заводів харчової промисловості, салотопних, шкіро-обробних, свічкових та ін. виробництв. Він жив у дії, боротьбі, конкретних справах, не ганяючись за славою.

Він був характерним виразником козацького просвітництва, самовідданого служіння підвищенню рівня духовності рідного народу.

Виховне значення образу Івана Дмитровича Сірка зростатиме у прямій залежності із вивченням його життєвого шляху і образу в народно-поетичній творчості, творами якої часто використовується національна етнопедагогіка. Тому кожному слід знати, що кошовий

отаман Іван Сірко воював навіть у Франції, потім в Паризькому університеті читав лекції з історії України і Польщі. Цей визначний полководець і дипломат, енциклопедист свого часу, який володів багатьма мовами, мав знання, що дорівнювали знанням найвизначніших тоді вчених світу, чітко знав, що недоторканість рідних земель (кордонів землі української) слід утримувати не тільки і не стільки силою, як договорами, угодами, роз'ясненням своєї позиції, переговорами, переконаннями, і лише коли полізуть нагально, слід дати вагому відсіч, щоб і на потім заціпило!

В лекціях з історії України, з якими І. Д. Сірко виступав в столичному університеті Франції, докладно зупинявся на давніх українських (ще праукраїнських) традиціях тіловиховання і тіловдосконалення, на системі українсько-козацьких шкіл військового одиноборства і самозахисту¹⁾.

Слід відзначити, що поряд з іншими проблемами, питання українського тіловиховання цікавили слухачів чи не найбільш, а самого Івана Дмитровича Сірка вважали першим, хто узагальнив досвід і традиції тіловиховання і дав йому перше теоретичне обґрунтування.

Звичайно, по українських навчальних закладах і академіях, певно, були фахівці з питань тіловиховання, але серед козацьких мас Іван Дмитрович став справді першим.

Народний поголос приписує Сірку не лише чудодійство, велетенську силу, а й справжній козацький гумор. Навіть авторство славнозвісного листа запорозьких козаків турецькому султану народ чітко приписує Сірку, хоча історія зберегла оригінали багатьох листів цього звитяжця. Іван Сірко був бойовим соратником Богдана Хмельницького, і, як твердить професор Ю. А. Мищик, на Переяславській раді кошовий отаман не присягав на вірність царю, однак в листах до самодержця, своїми бойовими діями, в усних виступах перед козацькими загонами і населенням різних районів України та європейських держав широко і переконливо закликав до дружби з російським народом.

І не гетьман, до булави якого він завжди ставився байдуже, а простий кошовий отаман Іван Дмитрович Сірко добре бачив не тільки зовнішніх ворогів, а й внутрішніх посіпак, для кого доля Украї-

¹⁾ Богуш П. Череп Кошового // Прапор юності, 1990. — 9.01. — № 4.

ни і її народів — засіб досягнення власних егоїстичних чи егоцентричних нереалізованих амбіцій. Так на нараді курінних отаманів 1674 р. Сірко сказав:

“Тепер у нас чотири гетьмани: Самойлович, Суховій, Хоменко, Дорошенко, а не від кого нічого доброго немає... і лише між собою християнську кров проливають за гетьманства, за маєтності, за млини”¹⁾.

То ж зовсім не дивина, що кошового отамана Івана Дмитровича Сірка ще за його життя називали умілим учителем і вихователем козацтва, який навіть негативний вчинок котрогось з козаків умів обернути на засіб виховання позитивного, прекрасного.

І. Д. Сірко в історії козацтва і козаччини — явище зовсім не унікальне, таких звитяжців було чимало по Україні, — вони були в кожному населеному пункті, у кожному козацькому загоні.

“Вершиною козацьких бойових мистецтв вважалася боротьба з ворогом козаків-характерників. Характерники вміли залякати ворога, навіяти йому інформацію про свою силу і непереможність та ін. Багато людей були переконані, що таких козаків не беруть ні куля, ні шабля, ні вогонь, ні вода. Такі реальні і напівлегендарні факти з життя козаків — характерників стимулюють учнів розвивати в собі фізичні і духовні резерви, займатися ґрунтовним самопізнанням і самовдосконаленням”²⁾.

Історію переробити і відродити не можна, перенести старовину на сьогодні без творчого підходу теж практично неможливо, бо з’явилися нові умови, обставини, нарешті, люди стали іншими, не такими, як діяли в період формування традицій, обрядів, ритуалів, звичок, культурних характеристик епохи. Навіть унікальний випадок відродження в державі Ізраїль давньоєвропейської мови іврита як державної уже несе інші функції ніж тоді, коли іврит обслуговував давньоєврейське суспільство.

Аналогічно і із здобутками козацької педагогіки у формуванні інтелектуальної козацької духовності і тіловиховання молоді, що теж

¹⁾ Див.: Ковальський М. Славний лицар запорозького козацтва // Червоний гірник, 1989. — 17.10. — № 199. — С. 3.

²⁾ Руденко Ю., Губко О., Ковальчук О. Козацька педагогіка // Гарт, 1992, — 10.05.

потребують творчого підходу при практичному перенесенні досягнень минувшини на сьогодні.

“Щоб лікувати розрив у міжпоколінній спадкоємності і духовній наступності, необхідно створити умови для безпосередньої практичної участі вихованців у відродженні економічних, культурно-мистецьких, громадських і державних традицій українського козацтва. І педагогам, і всій громадськості нині треба ставити проблему творчого відродження в сучасних умовах традицій козаків як працьовитих і мудрих хліборобів, умілих орачів і сіячів, господарів землі, охоронців і примножувачів скарбів рідного краю, його природних і рукотворних багатств. Тільки в конкретних справах, активній інтелектуальній і практичній діяльності учні зможуть успішно розвивати в собі козацьку кмітливість, винахідливість, підприємливість, творчу ініціативність”, — відзначають провідні теоретики козацької педагогіки¹⁾.

Завдання

для самостійного студентського пошуку

Прочитайте уривки зі статті А. Цося “Бойовитість духу, порив до життя: Система фізичного і психофізичного виховання запорозьких козаків”²⁾ і дайте відповідь на такі питання:

1. Зарубіжні мандрівники, вчені та державні і військові діячі надзвичайну зацікавленість проявляли станом фізичного і психофізичного виховання запорозьких козаків. Чому? Що їх найбільш дивувало?

2. Чому, по-вашому, фізичне виховання козацької молоді “вписувалося” в систему національної етнопедагогіки як її складова частина?

3. Розвинуйте свої думки про українські танці “Гопак” і “Козачок” в системі фізичних вправ психофізичного гарту. Мотивуйте свої судження.

У січовій школі вихованці оволоділи читанням, письмом, хорим співом та музикою. Їх привчили до національного способу життя і поведінки, оборонно-військової справи.

¹⁾ Бурлака Я. І., Панченко Г. Д., Будняк Т. Г., Руденко Ю. Д., Шлак О. Т. Лицарська духовність // Освіта, 1995. — 6.12. — С. 12.

²⁾ Цось А. Бойовитість духу, порив до життя: Система фізичного і психофізичного виховання запорозьких козаків // Рідна школа, 1995. — № 1. — С. 5—10.

Тут відбувався суворий курс фізичного і військового виховання. С. Сірополко, що досліджував систему виховання в січовій школі, писав: "...Молодників у школі і поза школою вчили: Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблюку рубати й відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти й списом добре колоти". Важливе місце відводилося також формуванню в учнів умінь плавати, веслувати, керувати човном. Вихованців вчили добре маскуватися в різних умовах, від чого часто залежало їх життя. Сюди відноситься перебування під водою за допомогою очеретин: "...Виріжте собі очеретину, простроміть у колінці її дірочку і, взявши у рот, поринає у воду з головою. Краєчок очеретини, вистроплений з води поміж очеретом та осокою, зовсім був непомітний, а проте козак через нього дихав і міг досидіти під водою, поки татари відходили далі" (Сірополко С. Історія освіти на Україні. — Львів, 1937. — С. 56).

Все це фізично розвивало учнів, підносило їх дух, вселяло оптимізм, віру в свої сили, можливості.

Для школярів передбачався час розваги та ігри. Після шкільних занять старші учні займалися військовою справою. В ігрових ситуаціях вони моделювали бойові дії козаків: наступ на ворога тощо; влаштували змагання, демонстрували фізичну силу (С. Д. Бабишин). Така система навчання та виховання давала той обсяг знань та вмінь, які потрібні були козакові-воїну, вона розвивала у дітей спритність, силу, витривалість та інші важливі якості, необхідні у сповненому небезпеки козацькому житті.

Ми згодні з думкою Є. Н. Приступи, що час перебування молодиків у січовій школі суворо не регламентувався, а залежав, у першу чергу, від їх здібностей до військової науки. "Молодики залишались в школі нерідко понад десяток років, як це було з Іваном Васютою, кандидатом на священника села Котівки, що було у володінні війська Запорозького. Молодик цей пробув у січовій школі 18 років" (Один из питомцев школы // Киевская старина. — 1905. — С. 2).

Як і бувале козацтво, молодь на свята народного календаря, у процесі народних ігр, змагалася на силу, спритність, винахідливість, точність. Традиційними були змагання на конях (перегони та ін.).

Козацька молодь систематично розвивала свої природні задатки, вдосконалювала тіло й душу в іграх, танцях, хороводах, різних видах змагань і боротьби.

Щовесни вище дніпровських порогів влаштовували змагання з веслування поперек бурхливої річки. Перемагав той, чий човен фінішував на протилежному березі точно проти місця старту.

Часто проводились змагання в пірнанні у воду. Для цього старшина впускав прокуруну люльку у річку, і молоді козаки наввипередки пірнали, щоб дістати її із дна. Особливо почесно вважалося взяти люльку з річного піску без допомоги рук: одними зубами, і так винести її на поверхню.

А в непрохідних дніпровських плавнях козацька молодь під наглядом найбільш досвідчених запорожців у постійній праці загартовувала своє здоров'я, силу і спритність. Цьому сприйняло полювання, рибальство та постійні змагання з веслування.

Найбільш відповідальним випробуванням для молоді було подолання дніпровських порогів, і тільки тоді вони отримували звання "істинного" запорозького козака.

Подолати пороги було справою дуже тяжкою і небезпечною. Ось як описує перехід через пороги Е. Лясота: "Пороги — це підводні камені або скелясті місця, де Дніпро тече через суцільне каміння й скелі, частина з яких під водою, частина на рівні з нею, а деякі виступають високо над водою, тому пливти дуже небезпечно, особливо коли вода низька. В небезпечних місцях люди виходять, й частина їх притримує човни на довгих мотузках чи линвах, а частина заходить у воду, підіймає човни над гострим камінням і повні переносить. При цьому ті, хто притримує човни линвами, повинні уважно стежити за тим, що у воді, й натягати чи попускати линви за їх команду, аби човен не вдарився, бо його легко пошкодити" (Лясота Е. Щоденник // Жовтень, 1984. — № 10. — С. 103).

Під час запорозьких герців джури вибігали за січові окопи і, дивлячись на козаків, починали й собі боротися та виробляти всякі витівки, набуваючи собі хист завзяття (А. Ф. Кащенко).

Досвідчені козаки, козацька старшина уважно і прискіпливо, з відповідальністю перевіряли загартованість і витривалість новобранців на спеку й холод, дощ і сніг, брак одягу і їжі.

Водночас потрібно зазначити, що навіть тоді, коли молодика приймали до "істинного" козацтва, він не припиняв займатися фізичними вправами. На нашу думку, в Запорозькій Січі так само, як і в стародавній Греції, існував культ фізичного розвитку особистості.

Людина, яка була фізично недосконала, відчувала свою нерівність і тому щиро прагнула підвищити свій фізичний вишкіл. Як свідчать літописи, слабку людину січове товариство ніколи не вибирало в старшини. З цього приводу сучасник козаків німецький дослідник Мюллер писав: "Військо без вождя — тіло без душі, а у міцного вождя — міцне тіло". Виходячи з військової необхідності, вони обирають вождя серед сильних людей. Таким могутнім вождем був Іван Підкова, гетьман низових козаків, який був такої міцної породи, що гнув підкови. Ось чому за ним закріпилося прізвисько «Підкова».

Хороший фізичний розвиток мали Б. Хмельницький, П. Сагайдачний, І. Богун, І. Свірчевський та інші. А про гетьмана Мазепу французький дипломат Жан Балюз писав: "Тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, і їздець із нього знаменитий" (Січинський В. Ю. — Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 123).

Більшість запорожців свій вільний час використовувала для фізичної підготовки зокрема, об'їжджали коней, вправлялися у стрільбі, фехтуванні на шаблях. Аналогічні свідчення наводить і Д. І. Яворницький: "Хто об'їжджав коня, хто розглядав зброю, хто вправлявся в стрілянині, а хто просто лежав на боку... розповідаючи про власні подвиги на війні..." (Яворницький Д. І.).

У цей час великою популярністю користувалися різноманітні змагання на силу, спритність, витривалість.

Дозвілля козаків заповнювалось різноманітними фізичними вправами: змагання з плавання, бігу, веслування, боротьби, бої навкулачки тощо.

Серед запорозьких козаків значного поширення набули різноманітні системи єдиноборств. Найвідоміша лягла в основу козацького танцю гопак. У запальному і пристрасному, завихреному фізичними, навіть карколомними прийомами в гопаку і сьогодні помітна його першооснова — бойовитість духу, віра у власні сили, порив до життя, напруження своїх духовних і фізичних сил, наступальність і оборонний характер дій та торжество перемоги. Психофізичний та історико-етнографічний "зріз" козака переконує в тому, що всі збережені на сьогодні елементи — складні акробатичні вправи, багато ударів ногами і руками були складовими самозахисту наших предків у боротьбі з ворогами.

Життя запорозьких козаків відрізнялося своєрідним аскетизмом,

який був збагачений власним досвідом, а не запозиченим. Окремі козаки, вільні від шлюбних зв'язків, метою свого життя вважали максимальний фізичний і психофізичний розвиток. Вони настільки розвивали свої внутрішні можливості, що багато їхніх сучасників були переконані в тому, що в них "вселаялись" якісь надприродні сили, тобто козаки володіли чарами, були характерниками. Боротьба характерників із ворогами вважалася вершиною козацьких бойових мистецтв (вона це відома під назвою "господар ночі"). У народній пам'яті цей вид боротьби овіяний нев'янучою славою, ореолом легендарності.

Козаки-характерники володіли уміннями, дещо схожими з тими, які в наш час демонструють екстрасенси.

Характерники часто впливали на психіку противника, старались налякати його, поширити інформацію про свою силу і непереможність, про те, що їх не бере ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної. Вороги нерідко вірили, що козаки могли відкрити без ключів замки, брати голими руками розпечені ядра, бачити на декілька верст навколо себе, замовляти себе від ворожої зброї, руками ловити кулі.

Характерники вміли навіювати на ворогів "ману", щоб їм вважалося зовсім не те, що справді робилося, "зачарувати" їх, вивідувати в них військові таємниці.

Серед запорожців були і справжні багатирі. "Вони товсті, металеві смуги, як снопи в полі, навколо шиї ляхів скручували. Дуже тугі луки, над якими в Польщі декілька чоловік даремно силілись, натягували, граючись".¹¹

Окремі козаки спеціальними вправами досягали неймовірного ефекту, коли "тіло грає" (в такому разі больові удари противника не відчувалися). Такі козаки миттєво концентрували внутрішню енергію в ту частину свого тіла, куди спрямовувався удар нападника. Подібні явища притаманні і східним системам боротьби, наприклад, мистецтву тибетських ченців катеда і "школі залізної сорочки" в кунг-фу та карате.

Козаки, які постійно займалися вдосконаленням свого фізичного і психофізичного стану, оволодівали специфічними дихальними справами, подібно до йогів. Д. І. Яворницький писав: "У них у Січі серед

¹¹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. I. — К., 1990. — С. 237.

інших богатирів жив Васюринський козарлюга: то був такий силач, що коли він причащався, то 4 чоловіки підтримували священика, щоб він не впав від одного духа богатиря тому, що як тільки він дихне, як від того подиху людина падала з ніг. А коли руйнували Січ, то там був такий силач, котрий одним подихом міг убити людину” (Яворницький Д. І.).

Таким чином, систематичне виконання фізичних справ разом з ефективною системою загартування, легко переносили спрагу, холод, голод, і виховали той тип козаків, які були надійними захисниками всього українського народу.

Розділ 3. Педагогічна мудрість козацького фольклору

3.1. Козацькі пісні і думи про виховання українців

Попередні і сучасні дослідники однакові в тому, що історичні пісні і козацькі думи мають конкретно визначену місцевість походження. Передусім це Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Чортомлицька, Кам'янська, Олешківська і Підпільненська Січі, це Орільська, Самарська, Кальміуська, Кодацька, Інгульська, Бутогарівська і Прогноївська (Олешківська) паланки, що увібрали в себе колишні козацькі зимівники.

Інакше кажучи, історичні думи і пісні з'явилися в козацькому середовищі, побутували в ньому, а поширювалися по всій Україні.

То ж чи дивно, що українські думи і історичні пісні про козацтво побутують по всій Україні, в далекій і близькій українській діаспорі, скрізь, де проживає бодай одна сім'я, що проходить з козацьких країв.

Проте це зовсім не виключає появу таких творів у віддалених від Запоріжжя місцевостях, де природно поселялися відставні козаци і їх сім'ї, де довгий час існували станції і зимівники. Тому цілком закономірно, що, припустимо, історична пісня про Овраменка “Оврамиха, стара мати, а три сини мала” записана в с. Федорівка Верхньохоринського району Запорізької області (1887 р.), тоді як інші відомі козацькі народні твори мають досить широку географію побутування і запису. Тут і Катеринославщина та Олександрівщина (Дніпропетровська та Запорізька області), Київщина і Харківщина, Херсонщина і Миколаївщина тощо.

Існує чимало українських історичних пісень і дум про козацтво, що і нині дуже популярні, своєрідні шлягери, що перетворилися в пісенний еталон, візитну картку України. Це такі народні пісні, як “Їхав козак на війноньку”, “Ой, на горі та й жінці жнуть”, “Їхали козаки із Дону додому”, “Пішов козак за Дунай”, “Ой, Морозе, Морозенку” та значний ряд інших, яку де б не почули, у будь-якому куточку світу, враз пізнають: мова йде про Україну і її славне козацтво.

Як видно, ці історичні пісні різнопланові, неоднакові ні за змістом і проблематикою, ні за мелодією і внутрішньою ритмомелодикою, ні за адресацією і мелосом, але всі вони однаково емоційно сильно впливають на слухача, ефективно і результативно формують кращі патріотичні і національні почуття.

Та найбільш дивовижним є факт уславлення, чи бодай звичайної фіксації в козацьких думках і піснях заснування Січі (Дума-пісня про Байду-Вишневецького), організацію життя і побуту, навіть завдання січовиків-запорожців у різних походах (У славної Січі, у Чуті, там козаки проживали”, “Буде тобі, козаченьку, аж три доріженьки вкупі”, “В Царєграді, на риночку”, “Піду з товариством у Крим походом” та ряд інших).

У багатьох козацьких піснях і думках розкрито життя на Запорозькій Січі під час так званого спокою, в походах, під час битв, показано життя в турецькому, татарському чи польському полоні (“Ой не знав козак, та не знав Супрун”, “Добрий вечір тобі, зелена діброво!”, “Гей, я козак з України” тощо).

Але ж козаки не лише воювали, свою землю і волю відстоювали, вони жили й повнокровним життям, а то значить, — уміли й бенкетувати. Проте такі пісні окрім відомостей про козацький відпочинок ще й обростали побутовими етнографами та історичними подробицями. Яскравим тому прикладом історична пісня “Ой, Січ-мати, ой Січ-мати, а Великий Луг — Батько...”. Ця вельмицікава пісня з одного боку нагадує баладу, з іншого — то спогад-монолог старезного козарлюги, який спостерігає за молоддю, що гуляє, сумує за своїми літами, “плаче старесенький та по своїй молодості”...

У пісні “та літає орел, та літає сірий по високій високості” наявні усі прості тропи (емоційні епітети, порівняння, риторичні запитання,

метафори), інші мовно-художні і стильові засоби виразності, що українську пісню відрізняє від усіх інших.

Українські народні думи, та історичні пісні видані кількома виданнями різних років і об'єму¹⁾.

Немало козацьких пісень і дум розкриває привабливість Січі в лицарській моральності, доблесті і честі, умінні працювати, захистити свій народ, свою Землю, добре співати і кепкувати з недоліків та інші риси, що становлять основу української ментальності (особливого способу мислення, філософського сприйняття оточуючого світу і суспільства та своєрідних рис характеру).

Виявляється, в козацьких піснях і думках відтворено, як парубки відправлялися на Січ, як, бувало, матуся ридає — прохає:

Соколиньку-сину, вчини мою волю:

Продай коня вороного, вернися додому!²⁾

Далі в пісні відбувається довгий діалог між матір'ю і сином, який наполегливо доводить, чому треба йти на Січ.

Аналогічною є пісня "Гомін, гомін по діброві", яка навіть побудована засобами діалогу матері з сином, з якого видно, що неньці залякати сина нічим не вдасться, він таки піде на Січ, стане козаком, буде жити простим життям охоронця України.

І таких пісень пам'ять українського народу зберегла немало. Це і "Ненька моя! Та не гай мене", "Козак од'їжджає, дівчинонька плаче", "Пішов козак в Запоріжжя" та багато інших записаних, але не опублікованих і таких, що існують лише в народній пам'яті.

Козацькі пісні — то своєрідний літопис козацького життя, подвигів, любові і ненависті, кохання, ніжності і усіх інших якостей, що супроводять людське життя.

Ось як оспівуються трагічні сторінки нашої історії у думі "Плач невольників". Дума не має автора, це повністю народна дума, яку ще називають "Невольники на каторзі". Розкриваючи тяжкі умови турецької неволі — каторги та надзвичайно жорстокого ставлення

¹⁾ Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П. Д. Павлій, М. С. Родіна, М. П. Стельмах. — К.: АН України, 1955. — 659 с.; Українські народні думи та історичні пісні / Упор. та примітки О. Таланчук. — К., 1990. — 239 с.; Народні думи, пісні, балади / Вст. ст., упоряд., В. В. Яременка. — К., 1970. — 335 с.; Думи / Упоряд. М. П. Стельмаха. — К., 1959. — 186 с. та ін.

²⁾ Григор'єв — Наш. Історія України в народних думах та піснях. — К., 1993. — С. 60.

яничар до полонених козаків, дума вчить не коритися неволі, шанувати свободу і Батьківщину, усіма засобами прагнути позбутися кайданів, здобути волю і повернутися на Батьківщину. “Плач невольників” за змістом і формою справді є опоетизованим, “одягнутим у віршовані рядки” народним плачем, певно, недарма дума має кілька варіантів (понад 10), і до назви кожного з них входить слово “плач”. В думі наявні і заклинання, і тужіння, і баладний переспів подій, що трапилися з полоненими, тут і здоровниця “всьому війську запорозькому на многая літа!”

Молоді козаки в думі звертаються запальними і правдивими словами:

“Ти земле турецька, віро бусурманська,
Ти розлуко християнська!
Не одного ти розлучила мужа з жоною,
Брата з сестрою,
Діток маленьких з отцем і матінкою!”¹⁾

Далі природним йде звертання за допомогою до Господа Бога визволити “всіх бідних невольників з тяжкої неволі турецької, з каторги бусурманської на тихій воді, на ясні зорі, у край веселий, у мир хрещений, на святоруський берег в городи християнські!”²⁾

Як прийнято казати, виховний момент цієї думи (та й інших аналогічних творів) буквально на поверхні: глибокий патріотизм, виключна любов до свого народу землі, Батьківщини... Виключно образне мислення, коріння якого ховається в фольклорних творах населення ще античної України, розкривають багатство мовної картини твору: “дрібен дощик, буйний вітер, бистрая хвиля, тіло козацьке молоденьке, орли сизі та інші стійкі емоційні епітети, що не лише прикрашають твір, а й дають емоційної наснаги виконавцям і слухачам, виховують (прямо і опосередковано!) стійку любов до рідної мови, такої давньої, образної, співучої і поетичної.

Цій же меті підпорядковані і прикладки “кайдани— залізо, турки-яничари, турецько-бусурманська”; і дієслівні пари “клясти-проклинати, прохали та благали, п'є-гуляє”; і традиційне визначення троїстості “у три ряди..., по три пучки,.. по тричі в однім місці”, що

¹⁾ Українські народні думи та історичні пісні / Упор. та примітки О. Таланчук. — К., 1990. — С. 43.

²⁾ Там само. — С. 43.

робить думу у мовному і стильовому значенні бездоганною, високо художньою. Звичайно, вартість твору значно підвищується контрастним зображенням ворогів народу, яким і епітети негативні, і стильові звороти підпорядковані розкриттю звиринної суті поневолювачів, загарбників, катів. Певно, складний історичний час породжує такі високі художні твори української класики, що мобілізують усі найкращі сили та здібності душі українців.

Інші козацькі думи “Три брати Озовські”, “Олексій Попович”, “Удова і три сини”, “Конівченко” та інші також підпорядковані головній меті — показати історичну суть козацтва, довести його феноменальність в історії України, розкрити багатство моральності лицарів свободи і незалежності українського народу.

Така мета природно спонукала вирішувати конкретні навчально-виховні завдання:

— навчити підростаюче покоління (учнівську молодь) традиціям козацтва, мудрості спілкування, поваги до батьків і престарілих;

— виховати глибоке почуття гордості належати до козацького роду, почуття патріотизму і національної самосвідомості людської національної гідності;

— сформувати кожному особистість справжнім патріотом, національно свідомим громадянином, всебічно розвиненим, тілесно і духовно загартованим будівником нової незалежної і суверенної держави тощо.

І все це засобами народних дум і історичних пісень, засобами невтомної і безкорисливої виконавської, сподвижницької, просвітньої і виховної діяльності кобзарів і лірників, співців ріднокраю і України.

Страдницьке життя і творча подвижницька, так і не оцінена посправжньому у вічності, діяльність Гомерів Степової України сприяла збереженню кращих рис українців як етносу, величезного прошарку його пісенної, поетичної культури, бо кожна народна дума, кожна козацька пісня — то усна пам’ятка історії і культури нашого народу.

Спів кожного кобзаря — то своєрідні уроки мужності, уроки справедливості, уроки прекрасного, то — енциклопедія виховання. Наприклад, незабутній кобзар Павло Варламович Носач виконував думу “Про козака Голоту”. Твір відомий кожному школяреві. Та ось

кобзар доходить до місця, в якому багатий татарин сповіщає Голоті про свої наміри:

“Я, — каже, — важу на твою ясеньку зброю,
А ще лучче на твого коня вороного,
А ще лучче на тебе, козака молодого.
А тебе хочу живцем у руки взяти,
В город Килию запродади,
Перед великими панами-башами вихвалати
І много червоних, не лічачи, набрати,
Дорогії сукна, не мірячи, пощитати”.

Павло Варламович ці рядки завжди виконував так, що кожному було зрозуміле узагальнююче: ось так дерли-задирали з України усі визискувачі, хто простягав до неї свої брудні лапи.

Діалог багатого татарина з Голотою, багатою татаркою засвідчує майже дитячу чистоту помислів козака, його щире здивування:

“Навіщо ж ти важиш:
Чи на мою ясеньку зброю,
Чи на мого коня вороного,
Чи на мене, козака молодого?”

У трактуванні П. В. Носача це звучало як здивування всієї України: “Ну чого ви лізете до чужого? Не смійте, схаменіться, бо лихо вам буде!”

А й справді, дума закінчується лихом і для багатого, але заздрісного, татарина, і для його багатой татарки, що в думі уособлювали всіх поневолювачів.

Що ж виховує дума “Про козака Голоту”?

— Любити Україну беззастережно, повним і щирим почуттям.

— Не зазіхати на чуже, але не віддавати й свого.

— Давати достойну відсіч будь-яким загарбницьким проявам, завжди бути справжнім національним патріотом своєї Батьківщини.

Кобзар Віктор Іванович Кириленко, ніби підсумовуючи призначення кобзарства і виховної ролі українських дум та історичних пісень, стверджує:

Може, я це ходив бандуристом незрячим
І в бандуру всю душу народу збирав;
Може, я її співом і словом гарячим

Правду й волю здобути народ закликав...
Чи жила б Україна без кобзи-бандури?
Чи світила б колись нам свободи зоря?
Чи знесли б ми без неї неволю й тортури?
Хай ридає й розкаже про це нам бандура!
(З репертуару кобзаря).

Коли б удалося козацькі пісні і думи вишикувати у хронологічні ряди, вийшов би опоетизований, ні з чим незрівняний літопис унікального українського феномену — Козацької республіки — Земель Війська Запорозького.

Особливого значення набули пісні і думи про великі походи за-порожців, що виникли серед учасників тих історичних подій, а то й створювалися ними. Це і нині добре відомі історичні пісні “А вже весна, а вже красна”, “Розвивайся, сухий дубе”, “Помандрував козаченько з Лубен до Прилуки” тощо.

Хіба могли козацькі пісні і думи обійти мовчанкою проводи батьками своїх дітей та тугу козаків за рідними і близькими? То було б неприродним явищем, а український фольклор характерний саме великою правдою і правдою образністю, широчердністю і людяністю... Таким вимогам відповідають “Стоїть явір над водою”, “Тихо вода, тихо вода бережки зносить”, “Ой, панове молодці, звідкіль їдете?” та значний ряд інших.

Звичайно, славетні битви, оплакування смерті козака, уславлення подвигу національних героїв (дума про Федора Безрідного, дума про трьох братів, епохальна дума про Самійла Кішку та інші), є багатоплановим оспівуванням Запорозької Січі як колиски української державності, козацької педагогіки, як незамуленого джерела безсмертних історичних пісень і дум, що становлять золотий фонд українського та й взагалі слов'янського фольклору. Вони з рідні Гомерівським “Іліаді” і “Одіссеї”, а з багатьох позицій — то ще й літописне поетичне підтвердження історичних подій: заснування Запорозької Січі, бої і походи козаків, життя — подвиг конкретних і історичних героїв, подій, до яких лише трішечки домішується міфологія (а не навпаки, як це в творах фольклору болгарського, сербського та інших слов'янських народів); це думи “Отаман Матяш старий”, “Козацьке життя”, “Три брати самарські”, “Іван Богуславець” та інші.

...Є непрочитана, непізнана сторінка історії України — це її кобзар-

ство, наші українські степові Гомери, автори і виконавці безсмертних гімнів Землі Війська Запорозького. Ніхто з науковців навіть не спробував зібрати в один ряд пісенний репертуар кобзарів, лірників, оповідачів та піснярів, а це ж епічна, високохудожня, глибокозмістова, багатотомна, неписана історія, прилаштована до виконання під всемогутній спів бандур, кобз і лір. І самі кобзарі були живою історією Землі Української, вони супроводжували козацькі походи, надихали на битви, кликали до зброї і незалежності... На кожному козацькому цвинтарі подекуди ще й досі зберігаються могили старих кобзарів і їх малолітніх поводитрів. Немає лише могили 200 сліпих співців історії України, підступно знищених в горетрудному 1933 році лише за те, що співали “Думу про голодомор”...

На другому П'ятницькому цвинтарі в місті Кременець є могила (поховання) 14 кобзарів-бандуристів, при чому досі відомо, що там спочивають вічним сном два старих полкових кобзарі, два молодих кобзарів-підлітків, які теж загинули в боях визвольної війни 1648 року. На могилах — бандури... Імена тих Гомерів визвольної війни не збереглися, лише добра і вдячна людська пам'ять...

І як же не пам'ятати, хто підводив настрій перед боем, хто співав про доблесть предків і складав славу подвигам попередніх боїв, хто був і літописцем, і вихователем, і натхненником, хто благословляв на вічність...

Незрячі самі, вони розкривали очі іншим на правду життя, на визиск чужинців, закликали до незалежності, справжньої свободи України і особистості.

В багатьох давніх козацьких поселеннях збереглися старі цвинтарі, на яких, ймовірно, є могили кобзарів і їх поводитрів. Наприклад, село Шестірня, що на Криворіжжі, має кладовище, яке з 1991 року оберігається законом. На погості збереглося понад 50 пам'ятних хрестів. На декотрих збереглися написи:

“В 1782 году, июня 27 дня здесь почиває раб божій Андрей Кічкін куреня Пашковского козак”.

А трохи далі ще: “В 1784 году месяца априля 21 дня представил раб божій Иван Жукін Полтавського куреня полковой отаман”¹⁾.

Козацькі надмогильні хрести, як правило, з цільної кам'яної бри-

¹⁾ Соловійов С. Шестірнянські козаки // Червоний гірник, 1996. — 22.08.

ли, ручної роботи. Центральна вертикальна частина розширена зверху, горизонтальна — прямокутна. Більшість хрестів приземисті, напис починається прямо зверху. Старожили переказують, що колись і на цьому цвинтарі були могили козацьких кобзарів з місцевих і тих, життєвий шлях кого зупинився в цих краях, та от імен і надмогильних плит людська пам'ять і час не зберегли...

Славетні Остап Вересай, Єгор Мовчан, Олекса Коваленко та ряд інших виконували думи про польське поневолення і турецькі набіги, про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр., про національних героїв України Семена Палія, Устима Кармалюка, Северина Наливайка, Івана Богуна, Івана Сірка, хто віддав свої серця, свою силу, своє життя боротьбі за незалежність України.

І як не дивно, про кобзарів і кобзарство України писано дуже мало, а те що є, все більше стає рідкістю¹⁾.

Здавна українці шанобливо ставились до своїх співців-кобзарів, і коли хто з мандрівних незрячих літописців буремної історії з'являвся в котромусь селі, кожен зустрічний кланявся йому, бажав доброго здоров'я, довголіття, легкого шляху у вічних мандрах, і благословляв старця. А той, ніби бачив, теж відповідав хресним благословінням, теж кланявся і відповідав доброзичливо. Завдяки мандрівним кобзарям навіть в найглухіших закутках України люди добре знали її героїчну історію, свій вічний епос. Чому ж ми так необдуманно, зневажливо поставились до своєї історії, не відтворивши її за кобзарськими думами, баладами і піснями, як це колись спробував здійснити Никифор Григор'єв?²⁾ Тим паче що кобзарі несли славу козацьку по всіх слов'янських землях і утвердити її в серцях народів у вічності.

Кожна освічена людина повинна запам'ятати назавжди імена славетних кобзарів Дмитра Скорика, Петра Неховайзуба, Трихона Магадина, Петра Сіроштана, Миколи Дубини, Михайла Кравченка, Самійла Яшного, адже їх мусить знати кожен українець, хто не байдуже

¹⁾ Українські кобзарі, бандуристи і лірники /Упор. І. О. Немирович, Л. О. Правдюк. — К., 1991; Шаповал І. Взяв би я бандуру. — Дніпропетровськ, 1992; Портрети українських кобзарів А. Сластіона /Вст. стаття, примітки і коментарі О. Турченка. — К., 1961; М. Т. Рильський, Ф. І. Лавров. Кобзар Єгор Мовчан. — К., 1958 та ін.

²⁾ Григор'єв — Наш. Історія України в народних думах та піснях. — К., 1993.

жий до історії своєї держави, її культури, мистецтва, фольклору, кому болить серце за складені колись голови безкорисливих “учителів історії України”, як їх називали ще в минулому столітті.

От невеличкий допис, що опублікував щотижневик “Пам’ятки України” ще 1979 року:

Кобзарю Остапові Вересаю

Один з найвидатніших народних співців-кобзарів Остап Микитович Вересай (1803—1890) протягом свого довгого творчого життя ніс в гущу трудового народу слово правди, за що не раз його заарештовували. Український народ любив чарівні думи та пісні свого талановитого співця, захищав його від постійних погроз поліцейських, волосних старшин та сільських старост.

Видатний кобзар — назавжди у пам’яті народній. Підхоплена новим поколінням кобзарів, його спадщина дійшла до нашого часу.

На сільській площі у Сокиринцях Срібнянського району Чернігівської області, на батьківщині кобзаря, 1971 року було урочисто відкрито чотириметрову залізобетонну скульптуру Остапа Вересаю, виконану місцевим народним умільцем, колгоспним скульптором М. Харченком. 8 липня 1978 року на сільському кладовищі, де похований Остап Микитович, в присутності жителів Сокиринців, сусідніх сіл і районів Чернігівщини урочисто відкрито ще один пам’ятник видатному землякові. 4,5 метрова постать О. М. Вересаю виконана з бронзи скульптором І. Коломієць¹⁾.

Кобзар Остап Вересай мав значний вплив на суспільство в цілому і, зокрема, на формування педагогічної думки, поглядів на рідну історію і героїв визвольних козацьких воєн, на виховання підлітків і молоді в кращих традиціях козацької педагогіки тощо. Тому не випадково цьому дивовижному, унікальному на тлі історії кобзарського мистецтва України співцеві, учителеві цілої плеяди молодих кобзарів, вихователів поколінь відчайдушних і самовідданих козаків присвячено немало праць істориків української фольклористики, національної культури і вітчизняної історії²⁾.

¹⁾ Лавров Ф. І. Кобзар Остапу Вересаю // Пам’ятки України, 1979. — № 2. — С. 60.

²⁾ Основні з них: Лавров Ф. І. Кобзар Остап Вересай. — К.: АН України, 1955; Бурлака Ф. Остас Вересай: Повість. — К., 1959.

Про кобзарство і кобзарів, про виховну роль українських народних дум і історичних пісень в останні роки з'явилося друком немало ґрунтовних статей¹⁾.

Як правило, кожен кобзар мав свій репертуар дум і пісень, крім кількох загально відомих і загально прийнятих. Наприклад, Петро Неховайзуб знав і виконував думи "Плач невольників", "Три брати Озовські", "Удова і три сини", "Конівченко", Кобзар з с. Бондарі Лохвицького повіту, а кобзар з с. Нехристівка того ж повіту Дмитро Скорик любив співати "Плач невольників", "Удова і три сини", "Коніченко", "Олексій Попович", "Три брати Озовські" і так далі. Це добре відомі в Україні кобзарі, і досить поширені думи.

Кобзарі Федір Кушнерик, Степан Пасюга, Опанас Готван, Федір Ткаченко, Іван Жовнянський, овіяні славою і легендами, в ХІХ ст. співали про "Козака Голоту", "Про піхотинця", про "Брата і сестру", про "Удову", про "Дівку бранку", а фактично — про Україну, згорьовану, нещасну, але і нескорену, і непокірну, і ніким, ніколи не поставлену на коліна, які б вихори не кружляли над нею, які громовиці не шугали б над Чумацьким шляхом, і яку б куряву не здіймала ворожа кіннота...

Різними людьми завжди були українські кобзарі і лірники, але у судженнях про думи і історичні пісні вони однакостайні:

— Думу проспіваш — людям серце відкриєш, нову думу вивчиш — новий світ відкриєш.

— Пісня безкрила, а всю Україну облітає, під кожную стріху зазирає.

— Хто думу і пісню віншає, у того горе меншає.

— Можна пісню співати, можна слухати, але не можна її не знати і з нею не товаришувати.

— Кращого скарбу, ніж хороша дума і хороша пісня кобзареві і не сниться.

¹⁾ Основні з них: Мішалов В. Берегти свою спадщину // Українська культура, 1994. — № 9—10; Гвоздь М. Бандурист Андрій Бобир // НТЕ, 1994. — № 5—6; Момрик А. Кобзарська слава Зіновія Штокалки // Там само; Жеплинський Б. Класик українського кобзарства кінця ХІХ-поч. ХХ ст.: До 160-річчя від дня народження Гната Гончаренка // НРЕ, 1995. — № 1.

Так висловлювалися про своє ремесло відомі кобзарі Придніпров'я Анатолій Повстянко, Степан Мацурів, Іван Скотаренко, Василь Носачевський і Василь Куриленко.

Після розправи Катерини II над Запорозькою Січчю кобзарство не зникло, натомість стали виникати кобзарські братства, що відкривали цехи-школи, що особливо поширеними стали в XIX ст., очолювані найбільш талановитими кобзарями, хто міг би навчити своїй майстерності інших; найпершим був і Остап Вересай, якого називали пан-отець кобзарів. Українська народна дума і історична пісня у виконанні кобзарів чи лірників набуває особливого звучання і впливу на слухачів. Недарма у всьому світі відбувається відродження кобзарського мистецтва, в місцях компактного проживання українців далекого і близького зарубіжжя створюються кобзарські колективи (ансамблі, капели), діють кобзарі одинаки. При чому це не обов'язково незрячі виконавці, як наприклад, уроженець Західної України, а нині житель Лондона кобзар Володимир Луців частий гість по українській діаспорі Європи, гастролює по Львівщині, Тернопільщині, Голландії. У своєму репертуарі має немало українських дум і історичних пісень, арій українських опер. Мистецтво кобзаря Володимира Луціва спрямоване на продовження і примноження стародавніх кобзарських традицій будити патріотичні почуття, формувати національний дух і духовність, виховувати естетичний смак у слухачів і розуміння ними прекрасного як одного що проявів рушійних сил моральності.

Реалізації близько такої мети дотримується і капела бандуристів імені Тараса Шевченка з м. Детройта (США), що заснована у 1918 р.

В різні роки капелою керували такі музиканти як Василь Ємець, Микола Михайлов, Володимир Божик, Петро Потапенко, Іван Задорожній. З 1968 по 1984 рр. постійним керівником та творчим наставником капели був композитор і диригент Григорій Китастиий.

Від 1984 р. мистецьким керівником і диригентом є Володимир Колесник, який значно підніс художній рівень колективу.

Протягом 52 років свого існування виступи капели з великим успіхом відбулися в США, Канаді, Австралії, Іспанії, Франції, Німеччині, Голландії, Швеції, Данії, Бельгії, Англії.

Рецензентами відзначалися високий мистецький рівень колективу, захоплення слухачів творами української народної музики.

Капелою видано 22 платівки, 6 касет, опрацьовано 500 творів українського репертуару¹¹.

Євген Китасти́й (Нью Йорк) засновник кобзарської школи в США. Як і його батько Петро Китасти́й, причетний до створення шкіл кобзарського мистецтва в Канаді, Бразилії, Австралії інших країнах. Там, де відтворено школи кобзарського мистецтва, діють ансамблі бандуристів, кобзарі-солісти. Виконуються традиційні історичні твори (думи та пісні) і створені вже в діаспорі. Наприклад, член ансамблю бандуристів з Нью Йорка Петро Гончаренко написав "Гетьманський танець", який полюбився всім слухачам, всім українцям і іншим слов'янам.

Відродження кобзарства в материковій Україні набуло ознак невідторного повсемісного процесу: в Київській національній консерваторії діє клас бандури професора С. В. Баштана, в Київській філармонії створено групу кобзарів-солістів /Петро Чухрай, Лариса Дедюх, Геннадій Нещотний та ін.).

Багато років множить славу кобзарства Державна заслужена капела бандуристів України /худ. керівник заслуж. артист України Микола Гвоздь). Репертуар капели — історичні пісні "Ой, наступила та й чорная хмара", "Ой, Хмелю, мій Хмелю", "Ревуть — стогнуть гори-хвилі" та інші, що несуть змістовну інформацію про українське кобзарство, лицарство, про часи боротьби за утвердження української державності, а й головніше — ці твори виховують кращі патріотичні риси громадянина незалежної України.

Солісти капели виконують українські думи "Про козака-бандуриста", "Буря на Чорному морі", "Дума про матір-удовицю" та ряд інших.

В другій половині дев'яностих років ХХ ст. сміливо заявив про себе молодий кобзарський гурт "Глибока криниця" (м. Київ, керівник Ярослав Черногуз, що з тематичним концертом "Граї, бандуро, у козацькій краї" виступив перед студентами і робітниками колишньої Інгульської паланки (Криворіжжя).

В Україні в середині восьмидесятих років в селі Стрітівка, що на Київщині, створено першу в країні школу кобзарського мистецтва, класи кобзарського мистецтва відкрито в Ровенській СШ № 7,

¹¹ Чекаємо гостей з Америки // Заповіт (м. Тернопіль), 1991. — 16.05. — С. 15.

кількох Київських, Криворізьких, Павлоградських, Дніпропетровських загальноосвітніх і музичних школах.

Відновила свою діяльність капела бандуристів ім. Степана Руданського при Ялтинському педучилищі. Аналогічні співочі колективи працюють в багатьох інших педагогічних навчальних закладах, в Херсонському культурно-освітньому училищі (віднедавна — інституті) тощо.

Зусиллями відродженських кобзарів (бандуристів) різних ансамблів і капел останнім часом повернуто із забуття історичні пісні “Кобзар Супрун”, “Ой коню мій, коню”, “Про Олексу Довбуша”, “Ой по-під гай, гай зелененький”, “Ой, казали мені люди”; українські думи та історичні пісні в обробці Богдана Коцюка, Кос-Анатольського, П. Ніщанського та інших знавців пісенного мистецтва українського народу.

Кожна місцевість України знаменна своїми кобзарями-бандуристами і своїми напрямками розвитку кобзарства. Уже в сиву давнину люди розрізняли кобзарів і лірників північної і південної, західної і східної України, як ще у XVIII ст. неважко було розпізнати степових Гомерів Сумщини від їх побратимів Катеринославщини чи Олександрівщини (нині Дніпропетровщина і Запоріжжя), інших місцевостей за стилем гри, співу (мелосу) і репертуару.

Наприклад, напрочуд дивна історія капели бандуристів м. Криво-го Рогу, художній керівник якої В. Я. Осадько репресований і розстріляний сталіністами 1939 р. В цій капелі виступала перша бандуристка України Леся Павлівна Барвінок, яка під власний супровід виконувала популярні українські народні пісні. Після примусового розпуску Криворізької капели бандуристів Л. П. Барвінок переїхала до Нікополя, де її чоловік Ф. Грогуленко створив капелу бандуристів і де співала до 60-років.

Коли окинути поглядом кобзарство Придніпров'я, стане очевидним, що в кожній місцевості в різні часи обов'язково були, так би мовити, власні степові Гомери, які пішли у світ саме з цього села, містечка чи міста, або доля яких занесла назавжди сюди, або ж влаштувала часті побачення з краєм металу і пісень, вугілля і народного розпису, хліба і гончарства врівень Опішні, порцеляни світових стандартів, з краєм козацької слави і кобзарів та лірників, оповідачів і казкарів, співаків і майстрів малих розповідних жанрів фольклору.

Найбільш поталанило центру Дніпропетровської області, м. Дніпропетровську, в якому творчо працювали Олекса Семенович Коваль, Василь Пилипович Куриленко, Михайло Степанович Кравченко, Василь Іванович Носачівський та інші, хто свого часу знав академіка Дмитра Івановича Яворницького, зустрічався з ним і про кого розповів Іван Максимович Шаповал на сторінках своєї досить оригінальної книги "Взяв би я бандуру", що побачила світ у Дніпропетровському видавництві "Січ" 1992 року і тепло зутстрінута вченими, критикою та громадськістю.

Зі сторінок цієї майже енциклопедичної книги постають долі кобзарів Івана Пилиповича Лященка, Феодосія Олексійовича Часника, Івана Савича Бута та інших славних співців козацької вольниці, душі українського народу і нашого Кобзаря Тараса Григоровича Шевченка. На жаль, в книзі І. М. Шаповала "Взяв би я бандуру" недостатньо уваги приділяється аналізу пісенної Шевченкіади в репертуарі кобзарів з Придніпров'я, а кожен з них знав і виконував славнозвісні пісні про Байду, Кармалюка, Морозенка, Супруна і на слова Т. Г. Шевченка "Реве та стогне Дніпр широкий", "Заповіт", "Така її доля", думи, які дуже любив Тарас Григорович і навіть деякі з них включив до свого "Букваря южноруського" (1861).

Певні відомості про кобзарів Придніпров'я можна почерпнути ще з одної унікальної книги "Українські кобзарі, бандуристи і лірники", яку упорядкували письменник і бандурист І. О. Немирович та доктор мистецтвознавства О. Л. Правдюк (Київ, 1991).

Але й ця талановита книга не зупиняється на аналізі Шевченкового репертуару кобзарів і лірників Придніпров'я.

Іван Миколайович Дворниченко, кобза якого зберігається в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького, виконував думи "Про Сагайдачного", "Плач невольників у турецькій неволі" та пісні на слова Т. Г. Шевченка "Вітре буйний, вітре буйний", "Чорна хмара з-за лиману» та ін.

Сучасний бандурист з м. Павлограда Степан Макарович Мацура і його земляк кобзар Іван Панасович Скотаренко у своєму репертуарі мають відомі в народі твори "Думи мої, думи мої", "Тече вода в синє море", "Плавай, плавай, лебедоньку", ряд народних пісень і дум, які любив Тарас Григорович Шевченко.

Відомий на Криворіжжі бандурист Володимир Борисович Кальнін

до популярних творів пісенної Шевченкіади включив пісні про Кобзаря "Зійшов місяць, зійшов ясний", "Шумить гай, гуде діброва" та "За свій народ", його земляки, добре знані кобзарі Валерій Володимирович Харченко та Анатолій Іванович Повстанко до свого репертуару включили народні пісні про Т. Г. Шевченка "Слава, слава Кобзареві", "Ой багато могил над Дніпром", "Сподівалися Шевченка", "Степи простяглися широкі" та "Гей, чого ти розквітаєш".

Кобзарівни з Дніпропетровська, з Павлограда, Дніпродзержинська і Жовтих Вод Марія Марківна Киричко, Леся Олексіїна Коваль, Леся Павлівна Барвінок та ін. багато літ знайомили вдячних слухачів з піснями про любимого Т. Г. Шевченка "На високій дуже кручі", "Не на шовкових пелюшках", "Світив місяць, світив ясний" та рядом інших всевітньо відомих і народжених на Придніпров'ї народних пісень та їх варіантами.

Відрядно, що при музичних школах Павлограда і Нікополя, загальноосвітніх СШ №№ 103, 31 та гімназій № 11 м. Кривого Рогу спеціалізовані класи юних бандуристів і кобзариків теж виконують пісні про козацьку славу та на слова Кобзаря і про нього.

То ж є всі підстави твердити, що давні і сучасні кобзарі та лірники Придніпров'я широко пропагували і пропагують в народі козацький пісенний фольклор, поетичну творчість Т. Г. Шевченка чим пробуджували історичну пам'ять, формували національну свідомість. Їхні пісні — то данина козацькій пісенності, традиціям козацької народно-поетичної творчості, козацької педагогіки.

Завдання для самостійного студентського пошуку

Прочитайте виклад статті П. Охріменка і О. Охріменко "Морально-етичні ідеали героїв українських народних дум і пісень про козаків"¹⁾ і дайте відповіді на такі питання:

1. Які українські думи про козаків ви читали? Перенесіть до своїх записників список основних публікацій кращих козацьких дум та історичних пісень. Заплануйте послідовність знайомства з їх текстами.

¹⁾ Охріменко П., Охріменко О. Морально-етичні ідеали героїв українських народних дум і пісень про козаків // Народна творчість та етнографія, 1992. — № 3. — С. 3-8.

2. Які сюжетні колізії української думи “Олексій Попович” лягли в основу російської билини “Про Олексія Поповича”? Наведіть доказові паралелі.

3. Які моральні риси українського козацтва оспівані в думах і історичних піснях? Доведіть свої судження, запишіть ті якості до своїх конспектів.

Морально-етичні ідеали героїв українських народних дум і пісень про козаків

Думи і пісні про козаків¹⁾ виникли як у їхньому середовищі, так і серед найширших мас народу, невід’ємною частиною якого вони були. Таким чином, погляди й поняття, що йшли від самих козаків, поєднувалися із всенародним, утворюючи загальнонаціональну скарбницю духовної культури, що, пройшовши, так би мовити, апробацію в масах, виражала одностайний огляд на історико-суспільні й соціально-побутові явища, на морально-етичні норми поведінки та діянь як окремих індивідумів, так і тих чи інших їх об’єднань аж до національної спільності взагалі. В цьому й полягає неперехідне значення народної творчості, її оцінок суспільно-історичних явищ, а також сформованих нею ідеалів та настанов морально-етичного характеру, “козацької доби” зокрема.

У центрі уваги дум та пісень про козаків знаходяться інтереси батьківщини і народу, які ставляться над усе, навіть вище власного життя. Це знайшло яскраве втілення у численних варіантах однієї з перших і найвідоміших козацьких пісень — пісні про Байду, яка давно набула особливо великого поширення. Її герой, потрапивши в руки ворога — царя турецького, терпить пекельну муку, зачеплений ребром на гак, але знаходить у собі не лише фізичні, але й духовно-моральні сили, щоб не тільки не принизитися, не принести віхи ворогові, а ще й посміятися з нього, помститися над ним.

Такий народний морально-етичний ідеал став еталоном козацької поведінки в жорсткій боротьбі з непримиренними ворогами — татарськими та турецькими напасниками і польсько-шляхетськими загарбниками. Опирався він на тисячі життєвих фактів — яскравих виявів героїчних вчинків, головним чином простих козаків (зоб-

¹⁾ Тексти їх див.: Антонович Вл., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа. — Т. I, II. — К., 1874, 1875; Григор’єв — Наш Н. Історія України в народних думах та піснях. — К., 1918; Ревуцький Д. Українські народні думи. Том перший корпусу. — К., 1927; Думи. — К., 1959; Думи. — К., 1969; Украинские народные думы. — М., 1972.

ражених у образах Голоти, Івася Коновченка і їм подібних), які у народнопоетичній творчості набирали іноді гіперболізованого характеру, в крайньому разі — у нашому сприйнятті.

Особливо гостро карається зрада вітчизни і народу заради власних вигод і користі. Досить пригадати в цьому плані такі відомі думи, як “Самійло Кішка”, “Хмельницький та Барабаш”, чи пісню “Про Савву Чалого”.

У думі “Самійло Кішка” опукло змальований образ зрадника Лях-Бутурлака, який відмовився від свого українського народу і рідної християнської віри, щоб таким чином позбавитись неволі на турецькій галері. Цей “недовірок християнський”, колишній сотник переяславський.

Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять чотири як став на волі,
Потурчився, побусурманився
Для панства великого,
Для лакомотва нещасного!

Він став слугою Алкана-паші — “трапезонського княжати”, ключником на його галері, — тобто катом співвітчизників-невольників, що потрапили, як колись і він сам — лях-Бутурлак, у полон, у тяжку неволю. Більше того, він підбиває на зраду й інших, навіть козацького ватажка Самійла Кішку, від якого одержує незалежну відсіч:

Ой Ляше-Бутурлаче, сотнику переяславський,
Недовірку християнський!
Бодай же ти того не дождав,
Щоб я віру християнську під нозі топтав!
Хоч буду до смерті біду та неволю приймати,
А буду в землі козацькій голову
християнську покладати!
Ваша віра погана,
Земля проклята!

У словах Самійла Кішки виражений осуд зрадника рідного краю в народних морально-етичних засадах. Зрада, особливо добровільна й своєкорисна, рішуче засуджується в цитованій думі як аморальне явище, якому не може бути прощення. Правда, у даному випадку вона пом'якшується тим, що зрадника осіняє каяття і він допомагає невольникам повернутися в рідну землю, у зв'язку з чим про його

подальшу долю нічого не говориться, ніби з повчально-виховною метою залишається питання відкритим.

У Думі ж “Хмельницький та Барабаш” за зраду інтересів батьківщини і народу запеклому винуватцю-перекинчику виноситься смертельний присуд (як і в пісні “Про Саву Чалого). Проблемі покарання в народних думках та піснях про козаків надається великої ваги. Вона розглядається в різних аспектах, як правило, з морально-етичного погляду, охоплюючи широке коло життєвих явищ.

У народних думках та піснях засуджується необачність і непослух тих молодих козаків, які зневажливо ставились до розумних порад старших, досвідчених воїнів, що нерідко мало трагічні наслідки, позбавлені морального виправдання.

Зазнайство та непослуг щодо рідних, старших, односельчан, говориться в ряді дум і пісень про козаків, призводять до гірких, а нерідко й трагічних наслідків. З цього погляду характерними є відомі думи “Олексій Попович” і “Івась Коновченко, Удовиченко”.

У думі про Олексія Поповича (вона іноді називається ще думою “Про бурю на Чорному морі”) розповідається про писаря військового, козака лейстрового, пирятинського Поповича Олексія”, який зажив слави серед товаришів-козаків, але, за власним визначенням, своє козакування “не добре починав”

Як я із города Пирятина, панове, виїжджав,
Вопрошення з пан-отцем і пані-маткою не брав,
І на свого старшого брата великий гріх покладав,
І близьких сусідів хліба й солі безневинно збавляв,
Діти малії, вдови старії стременем у груди товкав,
Безпечно по вулицях конем гуляв,
Проти церкви, дому божого, проїжджав,
Шапки з себе не знімав, хреста на себе не клав.
За те я, панове, великий гріх маю,
Тепер погибаю!

Вважаючи себе грішником, Олексій Попович гадає, що саме через нього зчинилася буря на Чорному морі, яка загрожує всьому товариству, а тому вирішив пожертвувати життям, — кинутися в розбурхану стихію, щоб врятувати товаришів-козаків. Саме таке щире каяття і самовідданий вчинок — готовність на самопожертву — рятує, говориться в думі, товариство, яке ставиться над усе, — буря

на морі вщухає і хоч запоріжці “по бистрій хвилі потопали, а ні одного козака з — межі війська не втерjali”. Це оголошується наслідком героїчного вчинку мужнього лицаря, який ладен віддати своє життя заради порятунку товариства, що знімає з нього попередні провини непослуху і нерозважливих дій серед рідні та односельчан перед від’їздом на Запоріжжя. В думі вчинок Олексія Поповича підноситься до рівня морально-етичного ідеалу, поважається в узагальнено-героїчному плані, як настанова похвально-заохочувального плану. Вона відповідає народним уявленням, які перегукуються з християнським вченням. Не випадково дума закінчується такими словами:

...Тоді Олексій Попович із судна виходжає,
Бере святоє письмо в руки, читає,
Усіх простих людей на все добро навчає,
До козаків промовляє:
“От тим би то, панове, треба людей поважати,
Пан-отця і пані-матінку добре шанувати;
Бо котрий чоловік тее уробляє,
Повік той щастя собі має,
Смертельний меч того минає:
Отцьова й матчина молитва зо дна виймає,
Од гріхів смертельних одкупляє,
На полі й на морі на поміч помагає!”

У думі про Олексія Поповича акцент зроблено на перемозі щирого каяття і готовності на самопожертву заради товариства над непристойними вчинками, зокрема зневагою до рідних, старших і односельчан. Коли ж таке каяття відсутнє, не освітлює поняття і свідомості, то навіть хоробрі вчинки, мовиться в багатьох думках і піснях про козаків, не врятовують від покарання, навіть смертельного. Сказане можна проілюструвати на прикладах дум “Івась Коновченко, “Удовиченко”, “Про смерть братів на Самарці” тощо. У першій з них перевага надається описові героїчних вчинків молодого козака, який не послухавшись матері, самовільно пішов у козацьке військо, щоб “Слави, лицарства дістати”, і склав на полі бою свою буйну голову. Це пом’якшує моральний осуд непослуху героя — Івася Коновченка (тим більше, що мати його “лаяла-проклинала”, а таке теж не зовсім узгоджується з народною мораллю), тай сам цей не-

послух не становить у творі провідного мотиву. В другій же думі — “Смерть братів на Самарці” — якраз цей мотив є головним. Він як прикінцева сентенція складає значну частину думи:

Не єсть се нас шабля турецька парубала,
Не єсть се нас куля яничарська постреляла,
А єсть се отцова й матчина молитва покарала!
Як ми в охотне військо од отця, од матері од’їжджали,
Ми з отцем, з матір’ю і з родом опрощення не брали!
А як против церкви, дому божого, проїжджали,
Ми шапок з голови не знімали,
Милосердного бога на поміч не прохали!

Взагалі у думках та піснях про козаків пильна увага приділяється їхнім стосункам і поведінці в першу голову з ріднею, батьком та матір’ю зокрема. У цьому плані типовими є варіанти широко знаної думи “Втеча трьох братів з Азова, з неволі турецької”) або “Про трьох братів азовських”).

У цій думі відтворена яскрава картина втечі з турецької неволі. В усіх її варіантах рішуче засуджуються розврат і суперечки між рідними братами, власне, корисливо-егоїстичні розрахунки старшого і нерішучість та поступливість “середульного” з них. Найменший брат, “піша-пішаниця”, покинутий напризволяще старшими, кінними втікачами, навіть у цих умовах приреченості виявляє до них глибоко людяне, істинно братнє почуття, самотнім помираючи в чужому степу, як говорить в думі, від “безхліб’я”, “безвіддя” і “безздоров’я”. Тим часом старший брат виношує любу йому думку про поділ батьківщини не на три, а на дві частини, до чого безвольно схиляється по суті і “середульний”, погоджуючись на обман батька й матері. За таке братовідступництво, жорстоку зраду кровного ближнього і brutальне обдурювання рідних з боку старших братів, розповідається в найпоширенішому варіанті цієї думи, настає заслужена кара — смерть від турецької погоні, яка їх “постреляла, порубала” і “коні з здобиччу назад у город, у Туреччину позавертала”.

У деяких варіантах думи про трьох братів азовських дається інша розв’язка, в якій психологічно послідовніше розкриваються вчинки “середульного”. Він не витримує мук совісті і, прибувши з старшим братом додому, розповідає правду батькові й матері, а саме про те як

...старший брат меншого не брав
І мені не позволяв;
То й ще мені старший брат такі речі одвічав,
Що як буду я вам істину-правду казати,
То вже од меча моя голова з плеч буде додолу злітати”.
Та отець і мати середульшого брата за гостя принімає,
А старшого з домівки зганяє,
А найменшому сину в небесное царство одсилає...

У даному випадку шире кається з морально-етичного погляду за-
лугове на прощення, — така настанова народної мудрості, що збігаєть-
ся знову ж таки з християнським вченням. Свідоме ж жорстоке зло,
без сумнівів сповідване його носієм, а надто братовідступництво і
чорна зрада мають бути відповідно покарані. Тож не випадково в
окремих (можливо, пізніших) варіантах про трьох братів азовських
їх батьки, узнавши правду про меншого сина, прирікають винуватця
на смерть:

Стали отець-мати
Обіди справляти,
Молебні наймати,
Стали найстаршого сина із дому зсилати,
Стали його обществом-народом
До розстрілу випроводжати.

Як бачимо, такий суворий присуд рідних синові, який свідомо, по
своїй волі допустив зlodіяння по відношенню до ближнього — до
рідного брата — і обурливо аморальний проступок перед батьком
та матір'ю, який не порахувався з морально-етичними настановами,
освяченими в віках усім “обществом-народом”, має не приватно-
індивідуальний, а загальногромадський характер. У цьому колективізмі
і криється сила народної мудрості, яка формувала морально-етичні
поняття поведінки як індивідуума, так і громади в цілому.

У піснях і думках про козаків громада, колектив, головною скла-
довою частиною якого є сім'я, родина, виступає носієм неписаних
законів поведінки та діянь як окремих людей, так і тих інших їх
об'єднань.

Виряджали козаків у похід батьки, вся рідня (що відображено,
наприклад, у пісні “Ой три сестри-Жалібниці”), односельці. Обов'яз-
ком воїнів було, прощаючись з ними, попросити вибачення за вчи-

нені кривди, помиритися з покривдженими й кривдниками, що настійно рекомендувалося народними морально-етичними настановами. Це яскраво відбито в пісні “Ой гай, мати, ой гай, мати,:

Ой гай мати, ой гай мати,
Ой гай зелененький!
Од'їжджає з України
Козак молоденький.
Од'їжджавши, шапку знявши,
Низенько вклонився:
— Ой прощайте, слобожани,
Може, з ким сварився!
Хоч сварився, не сварився,
Аби помирився!
Як виїхав на битий шлях,
Слізеньками вмився...

В свою чергу козаки моральним обов'язком мали захищати родину, близьких, всю громаду, свій народ у цілому від ворогів, нападів на Україну турків, татар, польської шляхти. Навіть потрапивши в полон, у неволю, справжній козак піклувався про рідних і близьких, аби вони марно не ризикували ні своїм життям, ні “скарбами-маєтками”, що засвідчено в таких думках і піснях, як “Невольничий плач”, “Ох, у неділеньку рано-пораненьку” тощо.

У багатьох козацьких думках і піснях рішуче засуджуються як аморальні явища напади на нашу землю з метою грабунку і розбою /“Зажурилась Україна...”, “За річкою вогні горять”, “Козак Голо-та”/, підступна політика царського уряду, який, порушивши умови Переяславської ради, знущався над козаками /для прикладу можна нагадати пісні “Ой хвалився та козак Швечка...”, “Ой з-за гори, з-за лиману вітер повіває”, “Ой полети, галко...”/ і, нарешті, гвалтовно знищив Запорозьку січ (про що говориться в пісні “Славне було Запорожжя всіма сторонами”), а також кпини багатіїв над бідняками (що знайшло відображення в таких народнопоетичних творах, як “Козак-нетяга Фесько Ганжа Андибер”, “Ой наступала та чорна хмара”) і т. п. Все це, засноване на народних морально-етичних засадах, знайшло блискуче втілення в українських думках і піснях про козаків.

Переоцінити значення українських народніх дум і пісень про козаків навряд чи можна. Їх вплив, насамперед морально-етичних ідеалів та настанов, був і буде дуже вагомим. Розрахований він, за притаманним думам висловам, “на многії літа до кінця віку”. Саме цим великою мірою пояснюється беззаперечне значення козацьких дум і пісень нашого народу. Не дарма геніальний Тарас Григорович Шевченко написав такі пророчні слова (дружно відреаговані Пантелеймоном Кулешем):

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не згине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!

3.2. Виховне значення творів розповідних жанрів козацького фольклору

Для розповідних жанрів фольклору прийнято відносити казки, легенди, перекази, замовлення і закликання, заговори, притчі і коротенькі сатиричні мініатюри, що відомі під різними синонімічними назвами: народні усмішки, анекдоти, сміховни, а в західній Україні ще й фіглі.

Більшість творів різних розповідних жанрів українського фольклору — то усні чи писемні пам'ятки національної культури певної епохи нашої держави. Козацький фольклор, або народні твори різних розповідних жанрів про Козацтво і Гетьманщину, навіть ті, що виникли в інші епохи несуть велику інформацію про ті героїчні часи і зберігають досить дієві виховні можливості.

Найбільш ефективним в педагогічному процесі виховання виявилось найдавніші міфи, легенди, що за своєю формою і конструкцією тяжіють до казок, і перекази, які є найбільш правдоподібними, або наближеним до правди.

Козаки, як глибоко віруючі люди, підтримували міфологію і демонологію, передаючи з покоління в покоління народні уявлення про небожителів і земні божества українців, міфологічні казки, легенди

і перекази про Дажбога, про Сонце, Місяць, Зорі, про Богів і нечисту силу.¹⁾

Міфи і легенди демонологічного плану брали певну участь у формуванні світоглядності дітей, підлітків і юнаків козацьких родин, їх уявлень про світ і світобудову, релігійну мораль, поведінку і взаємини дітей з дорослими. Міфи і легенди демонології довгий час в національній етнопедагогіці посідали провідне, домінуюче серед творів інших жанрів, місце.

Український словник літературознавчих термінів визначає легенду як переказ про якісь події чи людей, але оповитий казковістю, фантастикою.²⁾

Найбільший інтерес становлять легенди про історичні події й народних героїв. Хоч у них чимало казкового, того, що не підтверджується документами, а є поетичним вимислом, — вони відбивають погляди народних мас на історичні події, їх світогляд.³⁾

Справді народні легенди — то високо художні розповідні твори, яким властиві ліризм, і реальна чи можлива правдивість, розміреність оповідальної манери і доброзичливість опису подій, фактів, статей.

Українські легенди мають свої особливості як проблематичного, так і структурного плану. Розрізняють легенди топомістичні, демонологічні, героїчні (про історичні битви, перемоги і подвиги національних героїв), літературного (авторського) походження, релігійно-клерикальні, церковні тощо. Виховне значення українських легенд полягає:

— у збереженні для прийдешніх поколінь найхарактерніших рис минулих подій, явищ, стану, імен, подвигів тощо;

— у формуванні у дітей, підлітків, юнаків і дорослих почуття виключної поваги до ріднокраю, Вітчизни, народу;

¹⁾ Кришук М. Українська міфологія: Посібник. — Тернопіль, 1994. — С. 5 — 58.

²⁾ Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. — К., 1971. — С. 212.

³⁾ Там само. — С. 212.

- у забезпеченні нерозривності зв'язку між минулими поколіннями і прийдешніми;
- у розвитку пізнавальних пошукових і творчих інтересів;
- у формуванні почуття гордості належати до древнього трудолюбивого і талановитого народу, родовід якого йде з античних часів тощо.

До найдавніших українських легенд вчені відносять перші так звані "життя" праукраїнських богів Дажбога, Сварога, Перуна, про прабатьків Богумира, його дітей тощо.

То ж в часи античної України заклалися основи першозакарпатських легенд "Про Михайлика і Золоті ворота", "Про шолудивого Буняка", "Про Андрія і Київські гори" та ін.

Історично пізніше виникли легенди про національних героїв України — козацьких ватажків і звитязних воїнів Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса, Івана Сірка, Северина Наливайка та ряду інших.

Досліджуючи легенди та перекази Нікопольщини, не можна не звернути уваги на образ славетного отамана запорозьких козаків Івана Дмитровича Сірка (1605 — 1680), навічно записаного на крижальх історії українського козацтва і уславленого в творах різних жанрів фольклору.

Певне пояснення тому, що більшість легенд про І. Д. Сірка з'явилися на Микитинській Січі, можуть бути біографічні дані героя, який, можливо, народився тут, жив, мав власну пасіку в с. Грушівка, помер тут, і навіть первинне поховання територіально належало Січі, що уславила і Микитин Ріг, і Нікополь.

Немало місцевостей Середньої Наддніпрянщини претендувало б на право називатися батьківщиною найвідомішого серед козарлюг, але й досі про місце народження Івана Сірка відсутні достовірні свідчення. Дослідники історії України висувають з цього приводу кілька гіпотез. Так відомий академік Д. І. Яворницький вважає, що Сірко походив з козацької слободи Мерехи (біля Харкова). За іншою версією він родом з Поділля, з роду дрібної православної української шляхти (листя гетьмана І. Самойловича). Дитинство майбутнього кошового овіяне легендами-домислами.

Перші згадки про нього належать до пізнішого часу. Так в історичних документах зафіксована героїчна участь Івана Сірка у Виз-

вольній війні українського народу (1648 — 1654) проти панування шляхетної Польщі, зокрема, у битві під Жванцем 1653 р., в якій Іван Дмитрович відзначився кмітливістю і сміливістю, мудрістю і винахідливістю. І вже цей факт уславлений вдячним українським народом в кількох легендах (“Ніби громовиця з неба”, “Знай нашого Івана та ще й Сірка”, “Летючий кінь Івана Сірка”, які ще не опубліковані), історичних піснях (“Та, ой як крикнув же та козак Сірко”, “Вдова Сірчиха — Іванчиха”, тощо) і у творах інших жанрів. Завдяки своїй самовідданості, військовій мудрості Сірко дуже швидко отримує визнання і 1659 р. стає кошовим отаманом Війська Запорозького. Згодом його ще вісім разів обирають на цю посаду. Про авторитет І. Сірка серед козаків свідчить марна спроба привернути отамана на свій бік польським королем Яном Казиміром. Досі збуджує уяву і почуття художньо довершена легенда “Превеликий характерник”, в якій Іван Сірко оспіваний як талановитий політик, дипломат, мудрий військовий керівник, який відстоює інтереси українського народу.

— До Сірка, — кажуть в легенді “Превеликий характерник”, — платили ляхам подать: третя гуська, третій віл, третій кінь, хліб.

Всього третя частина. Як став Сірко кошовим, зараз же і зладнався з королем польським.

— Ну, — каже, — ваше величество, хоч биться, хоч мириться, а третьої частини панам давать не будемо!

— Як знаєш, — каже король. — То діється не по моему приказу.

Зібрав Сірко запорожців і п'ятнадцять тисяч турків та й погнав ляхів з України. Догнав до Случі і каже:

— Оце, ляше, по Случі твоє, а це наше.

Ті ляхи піймали тоді свого короля і заслали на морський острів.

— Оце тобі, — кажуть, — за те, що якшався з Сірком.¹⁾

Ця легенда розповідає про один з легендарних походів, яких він здійснив за своє життя понад 50. В інших легендах “Кошовий Сірко”, “Сірко і Князь Довгорукий”, “Як Сірко переміг татар”, “Його жахались вороги” (Іван Дмитрович Сірко уславлений народом як людина велетенської сили, фантастичних здібностей типу Кирила Кожум'яки. Цікавою є й неопублікована легенда “Вершник в червоній сорочці”, в якій зафіксовано поранення Сірка.

¹⁾ Превеликий Характерник /У кн...: Савур Могила. — К., 1990. — С. 115.

“Як обрали Сірка кошовим, татари спокій втратили, бо стало бо-язко вирушати за здобиччю на Україну: і чужого не привезуть, і своє загублять, і ледве власні голови цілими повернуть... Ось і вирішив Кримський хан назавжди позбутися Сірка...” (Далі в легенді розповідається про виступ хана на чолі великого війська на Запоріжжя і про ту битву).

Немов колючий чагарник під козацькою сокирою падала татарва; і віхорем мчали Сіркові вершники; і злітали ворожі голови, і сонце заховалося за списками звітяжців. А серед козарлюг-запоріжців вершник у Сорочці, кровію козацькою обагреною, шабля якого блискавкою злітала в правиці героя і сікла голови ворожі, наводячи жах, відчай. “Шайтан! Шайтан! Шайтан!” — заволали татари, падаючи на закривавлену землю. Від того бою хан не смів навіть глянути вбік України...

Хто ж то був у червоній сорочці? — То безсмертний кошовий Війська Запорозького Іван син Дмитра Сірко”.¹⁾

Ось такий наш народний герой. Принагідно, при дослідженні черепа Івана Сірка встановлено, що поранення справді таки мало місце.

З легенд “Сірко — “великий воїн” та “Як Сірко умирав” вкотре звучить підтвердження: “Він сильний такий був, що его як ударить хто шаблею по руці, так і не розрубає руки, — тільки сине буде. Не то що кулею, а шаблею”.²⁾ Такі надлюдські здібності і властивості приписав Сіркові народ. Не дивно, що ніхто не міг здолати такого воїна. Легенда “Як Сірко умирав” також цікава казковістю розповіді про Івана Сірка. Традиції української казки перенесені народом до легенди: “... Сірко три рази умирав у сімдесятих годах, а всього йому 210 годів. Він як умирав було, то й каже: “Оце вам три пузирки з водою. Першим пузирком сприснете — оживу; другим пузирком сприснете — стану дивиться; а третім сприснете — устану і піду у тридцяти годах”. Тоді трави такі сильні були; ото і вода зроблена була із таких трав. Та як умре, то його клали у гній і на треті сутки одгрібали та сприскували. Як із першого пузирка сприснули — ожив; з другого сприснули став дивиться, а з третього сприс-

¹⁾ Друкується вперше.

²⁾ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків, У 3-х т. —Т. 3. — К., 1991. — С. 485.

нули — став і пішов. Ото так до трьох разів він робив. А в останній раз він як умер, то велів себе спалити і попів геть пустити, а руку велів одрубити і носити три години, а потім того положити у могилу. Ото та могила і єсть у Капулівці.”¹⁾

Про смерть і заповіт славетного Кошового, що ніби Бог стояв на захисті України майже півстоліття, також побутує чимало легенд, в яких значне місце належить правій руці кошового, яка, за свідченням легенди “Сила Сіркової руки”, допомагала козакам і після смерті героя ще майже десятиріччя громити ворога. Згадку про це зустрічаємо і в інших легендах “Його жахались вороги”, “Заповідь Сірка”, “Сірентій праворучник” тощо.

І звичайно фольклорні прийоми образного відтворення задуму наявні в інших творах про І. Д. Сірка. Так легенда “Сірко — великий воїн” містить ще й таку частину заповіту: “Як будемо потом до сходу сонця із річки, що коло січі, воду носить і як змочите тією водою усю мою могилу, так будете знати те, що і я знаю”.

Кожна легенда своїми засобами славить силу, безсмертя, мудрість і таємничість любимого образу. Наприклад, в іншій легенді сповіщається:

“... хто братиме навкруги землю та буде могилу обсіпати, то я його сам своєю силою буду дарити...”²⁾

Багато хто намагався отримати силу та знання цього охоронця України, та марно.

З ім'ям Сірка пов'язують навіть виникнення назви селища Чортюк, що на річці Базавлук. Як оповідає легенда, саме на цьому місці сірко чорта встрілив, який саме купався у річці, так, “що той лише ратицями мликнув”.

Як бачимо, славетний кошовий Війська Запорозького Іван Сірко в скарбниці душі народної увійшов як неперевершений воївник, казковий богатир, превеликий характерник, про якого й досі існують легенди, перекази, виникають нові пісні, усні розповіді, створюються повісті й романи.

Як потім буде доведено численими фольклористами і етнологами України, саме цей факт стане першоджерелом численого листування, що в народній творчості спершу набуло форми сатиричних

¹⁾ Як Сірко умирав /У кн.: Савур-Могила. — К., 1990. — С 118

²⁾ Яворницький Д. І. Назв. праця. — С. 484.

листів до короля Казимира (авторство яких людський поголос приписує полковим писарям).

Це вже значно пізніше з'явиться на Придніпров'ї безсмертна пам'ятка українського фольклору "Лист запорозьких козаків до турецького султана Магомеда IV", що надихала І. Ю. Реліна на створення найкращого полотна про українське козацтво, яке відповідало на той лист турецького гоноровитого вельможі.

Загально відомо, що на образ писаря художнику позував сам Д. І. Яворницький.

Дев'яності роки ХХ століття принесли ряд унікальних публікацій українських легенд.¹¹

Вихованню дітей українців українцями підпорядкована збірка переказів, яку підготував і видав свого часу академік Михайло Степанович Возняк (1881 — 1954). Збірка "Українські перекази"²⁾ донесла до прийдешніх поколінь вийняті з писемних пам'яток давнини, якими багата наша земля. Тут витяги з найдавніших збірок переказів — літописів за різними списками, з праці історика козацько-польської війни Самійла Грондського тощо. Але найкращими і найсильнішими для виховання є перекази з другого розділу — з уст народу.

Кожен учитель чи вихователь, батько чи старші в сім'ї брат або сестричка, знайомлячи учнів початкових і середніх класів з переказами з книги М. С. Возняка про полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка, про козацького полковника семена Палія, про виховання Київської академії військового писаря за кошового Петра Калничевського, Антіна Головатого та інших звитяжців сталитиме серця юних любов'ю до рідного народу, його героїв і історичного минулого та гнівом до ворогів України різного гатунку, до загарбників, хто спить і бачить українські землі пошматованими на клаптики, а народ уярмленим на сучасному рівні визиску.

Навіть одна ця виховна мета зобов'язує включити народні пе-

¹¹ Легенди Тернопільщини /Упор. М. М. Кришук. — Тернопіль, 1991; Лицарі волі: Легенди і перекази про славних лицарів України. — К., 1992; Змієві вали: Українські легенди та перекази. — К., 1992; Савур-Могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. — К., 1990.

²⁾ Українські перекази /Зібрав М. Возняк. — Київ-Львів, 1944 (Репринтне відтворення). — К., 1993).

рекази до педагогічного процесу у навчально-виховних закладах усіх типів.

Справедливість вимагає віддати данину переказам, що виникли в числі найперших розповідних фольклорних жанрів, які на відзнаку від сказань і легенд за своїм змістом наділені більшою фактичною достовірністю і майже завжди позбавлені казково-фантастичних прикрас.

І ще одна особливість переказів: моральні сентенції в них висловлюються прямо, без алегорій, які властиві легендам.

Переказ — фольклорний розповідний твір, відрізняється від легенд коротким викладом змісту твору, або ж становить категорію літературознавства.

Перекази тяжіють до легенд, до веселих (цікавих) бувальщин (будиць) — пригед з життя славетних.

Особливу групу становлять топонімічні легенди, виховні можливості яких ще ніхто не досліджував. От одна з них, що про селище і залізничну станцію Чортотлик.

“Був собі козак Вакула Деревуса. І причепився до нього чортяка. Отой, що з ріжками, хвостиком, ратицями і свинячим рилом. Та так набрид Вакулі, що той гукнув:

— Ей ти, викидьок пекла! Або давай миритися, або виходь битися!

— Битися, битися! — закричав чортяка

Ну то тільки він з'явився з-за каменя, Вакула Деревуса гіймав рогатого за хвоста, намотав собі на руку, тоді крутонув навколо себе кілька разів та як готіло об каменюку, що чорт тільки й мелькнув.

Відтоді це місце і стали звати Чорто — млик, а Вакула став засновником зимівника під тою ж історичною назвою Чортотлик (потім ще й січ була там під такою ж назвою).¹¹

Яким же сильним і чистим в легенді виступає козарлюга! Це тобі і казковий велет, і благородний український лицар-запорожець, і охоронець землі-матінки, і засновник населених пунктів.

Невеличка легенда наділена досить запашним букетом виховних властивостей.

¹¹ Тут і далі топонімічні легенди подані за книгою «Жили собі запорожці та й на Запорожжі». К., 1994.

Отаке оповідають старі козаки про Деривуса і його бій з чортом. А, може, то і не про козака, а про назву поселення? Хто його знає, бо ще кілька легенд про походження назви Чортомлика дійшли до нас у записах Д. І. Яворницького, М. М. Аркаса, А. Ф. Кашенка, багатьох інших дослідників історії Придніпров'я і козацтва. І кожна з тих легенд вчить любити свій край, шанувати героїчне минуле і пишатися своїми пращурами — козаками.

Або ще одна топонімічна легенда, яку без знака запитання і згадувати якось не личить, бо вона буквально суперечить уже сталим уявленням. То на перший погляд, а коли придивитись, то ніякої крамоли у тому і немає, легенда, яких зафіксовано немало, і все ж...

Циганська Січ?

“Чи була коли-небудь країна Циганія? А от старий циган Пихта Микитинський, рід якого сягає в давнє поселення Микитине, що потрапило і до козацьких літописів, розповідав, що його пра-пра-прадід Микита по прізвиську Циган заснував переправу через Дніпро у тому місці, де Славутич вигинається, утворюючи Микитин Ріг.

Чи так було насправді, чи може хто збрехав (а де у цигана правду знайдеш?), а гуляє по Правобережжю поговорі, що ще до 1594 року Запорозька Січ, що виникла там, спершу звалася Циганською, по імені Микити Цигана, перевозчика із Микитинового...

А що? Йї-право, могло таке бути, бо до козацтва приставали люди будь-якої національності, аби приймали віру, цілували хреста і не були боягузами...

А хто бачив цигана боягузом?...

І хай недовго, а все ж до 1594 року існувала Циганська Січ, а потім стала зватися Микитинською.

Через 170 літ 1764 року царський уряд прийняв рішення збудувати у цих місцях пристань та фортецю, а потім і місто Слов'янськ. І от у 1782 році над Слов'янськом пролетіла богиня Ніка — богиня перемоги, відколи і місто стали називати Нікополем, тобто містом перемоги.

А що ж до Циганської Січі, то нехай лишається, як і було, лише красивою легендою, бо й справді в цих краях цигани живуть з давніх часів, і це вже історичний факт. Та й на здоров'я їм!”

Про виховне значення топонімічних легенд практично відсутні

методичні розробки, наукові дослідження і дидактичні рекомендації, — всього кілька невеличких статей, а та ж легенда “Циганська Січ?” буквально просить до тих класів і шкіл, в яких навчається і виховується бодай одне дитя циганської національності і навіть до тих закладів, де їх немає, але ж за останніми даними в Україні проживає близько 50000 міського і сільського населення циган, так званих українських циган, які живуть в цих краях з доісторичних часів і для кого Козацька республіка — Запорозька Січ — теж була батьківщиною.

Напевно, топонімічних легенд стільки, скільки в Україні населених пунктів, а до деяких з них побутує й по кілька таких оригінальних фольклорних творів, що виконують особливо виховні функції, а саме:

- формують здібності мислити з огляду національних інтересів;
- розвивають увагу, світосприйняття і відтворення оточуючого в душі кращих народних традицій, обрядів і ритуалів;
- впливають на зміцнення і розвиток особистісних якостей ментальності як прояву уже складених ознак української нації тощо.

Саме тому кожна топонімічна легенда вимагає до себе пильної уваги науковців, педагогів різних типів навчальних закладів і усіх спеціалізацій з тим, щоб кожен виховний момент фольклорного твору був раціонально і результативно використаним. Особливо це важливо, коли мова заходить про топонімічні легенди, що пов'язані з історією козаччини.

Наприклад, досить весела легенда про виникнення населеного пункту Веселі Терни, що нині входять в межу міста Кривого Рогу.

Веселі Терни.

“Ви що-небудь чули про козака Гордія Перепічку? Ні? То значить, ви нічого не знаєте про виникнення козацького поселення Веселі Терни. От послухайте.

Повертався великий загін козаків після славетної битви. Усі зморені до нестями. І гукнув тоді Гордій Перепічка, який був джурою-товаришем) у кошового отамана:

— А чи не зазирнемо на хвилинку за оцей лісок, там у тернових хащах є зимівник свата Лампадія Часника. Так його благовірна Проскудія таку терпівочку-спотикалочку робить, таку медівочку...

— Медівочку? — вигукнув загін. — Батьку отамане, поїхали до медової Проскудії і її хлібосільного Лампадія!

Кажуть, що козаки пили-гуляли тиждень і ще сім днів, і все у Проскудії було чим пригощати, хоча й не шинкара ж...

І було весело козакам, і навколишній ліс заливався сміхом, навіть тернові хаші хиталися від реготу, бо запорожці уміли вставляти потрібні слівця...

— Ну й Веселі ж тут Терни! — мовив Гордій Перепічка.

Усі погодилися. Кошовий дав команду у путь збиратися, а немало козаків кинулись до нього:

— Батечку наш, спіткнулися ми тут, дозволь зостатися, хати зведемо, церкву Покрови зрубаємо (поставимо), і для наших загонів буде добрий затишок відпочинку тут, у Веселих Тернах...

Ото ж правду в народі кажуть, що із сміху не лише люди бувають, а й хутори, і цілі села веселі..."

Українське козацтво своєю активною боротьбою за незалежність держави, своїм способом життя, навчання козачат, розвитку шкільництва і освіти, козацької педагогіки сформувало немало афористичних висловів, що прикрашають фонд історичних українських приказок і прислів'їв:

— У будь-якій країні сонце сходить вранці, а на Січі воно яскравіше.

— Одна соломинка — билинка, один козак — не військо. Купи соломи можуть зупинити ворогів, а козацький загін — розбити їх.

— Козакові здобути ім'я знадобиться довгий шлях, а осоромитися може одним необдуманим кроком.

— Удари писарів відбивати важче, ніж удари яничарів.

— Коли життя лицарів козацтва достойне, то й біографія буде написана добре.

— Добрий козак своїх думок не приховує: щирий серцем погано не думає.

— Добре, що козацькому герою лавровий вінок ніколи пов'язкою на очі не стане.

— Гетьманська влада інколи переходить від рук до рук, а рідше — від голови до голови.

— Який би ти подвиг не здійснив козак, то все йому мало.

Воювали козаки славетною зброєю: луки і стріли, майстерність

володіння якими доводилась до віртуозності, гармати (були чотирьох видів: мортири, мідні, залізні ковані і чавунні, що стріляли ядрами самопали, мушкети, пищалі, рушниці, пістолі (кожен знак, мав по чотири пістолі: два носилися за поясами, два в чохлах-кобурах були пришиті до шаровар); списи, калепи, бойові молотки — щось на зразок сокири з тупим обушком...

У думах, історичних піснях та інших поетичних творах, в легендах і переказах діють Іван Богун, Тарас Трясило, Іван Мазепа, Петро Сагайдачний та усі інші лицарі боротьби за незалежну і суверенну Україну.

За традицією легенди і перекази виникають там, де відбувались якісь цікаві події, де жили-боролись звитяжні національні герої, або де просто жили собі звичайні, але працювита, співочі люди, серед яких є (а так завжди буває!) кілька природжених гумористів, язикастих і ущіпливих сусідок, парочка мудрих чумаків, бодай один стельмах-колісник, хоча б один коваль, одна корчмарівна, одна попадя, чи одна полівна...

Але ж і по козацьких загонах обов'язково траплялися весельчак, вигадники різних історій, творці козацьких сміховин. Козацький край і досі сходить уїдлигим і добродушним гумором, який існував ще паралельно із звитяжними подвигами чубатих хранителів свободи, а безпосередньо в їх становищі, в гурті носіїв, оповідачів і слухачів розповідних жанрів фольклору.

Україна має свій досвід збирання, вивчення, систематизації і публікації творів козацького фольклору. Правда, дуже довгий час суто козацькі твори лише вкраплювалися до фольклорних збірок.¹⁾

Є чимало збірок малих розповідних жанрів фольклору, що визнані і критикою, і читачами, однак у них і слова немає про козацькі анекдоти, дотепи чи каламбури, хоча зустрічаються твори, які по своїй суті були козацькими, але чи то цензурою, чи багаторічною політикою знищення давньої української культури позникали і назви і суть козацьких творів.²⁾

¹⁾ Де живе жар-птиця /Зап. І. Гурин. — К., 1991; Мудрий оповідач: Українські народні казки, байки, притчі та анекдоти /Упор. І. П. Березовський. — К., 1962; Смійтеся на здоров'я /Упор. Г. Нудьга. — К., 1960.

²⁾ Книга веселі мудрості /Зібрав і упор. І. Доля — Попов. — К., 1968; Тисяча усмішок /Упор. Ю. Кругляк. — К., 1970; Українські народні анекдоти, жарти, дотепи /Упор. П. Гальченко. — К., 1967 та ін.

В 50-60-і роки стали з'являтися збірки фольклорних творів, у яких уже з'являються досить великі розділи анекдотів про козаків і безпосередньо козацьких сміховин.¹⁾

І така тенденція з кожним днем зростала, а козацькі дотепи, гуморески і смішинки все частіше стали з'являтися на шпальтах, і знадобилося ще 35 років, щоб з'явилася тематична книга гумору і сатири козаків Запорозької Січі,²⁾ що добре зустрінута вченими України і діаспори.

Про хоробрість запорозьких козаків і пині існують давні легенди та цікаві розповіді-перекази. Чому? Бо добре воювали, бо доблесними були насправді.

Дійовими особами народних творів виступають конкретні історичні діячі Богдан Хмельницький, Семен Палій, Максим Залізняк, Северин Наливайко, Іван Сірко та великий ряд інших безсмертних звитяжців. Немало й таких, чиє ім'я стало напівлегендарним, а то й зовсім втратило зв'язки з конкретною особою, стало узагальненим, типовим для козацтва, його символом, візитною карткою січової вічності.

Ось козак Мамай, який із конем своїм, бандурою, шаблею, пістолем, чаркою і рушницею (це на народних картинах) облетів увесь світ, став героєм дивних реальних і вигаданих битв з ординцями, поляками, турками, татарами, жив в розповідних жанрах фольклору ще й справді народний герой має короткий вік? Вони теж безсмертні.

Інколи навіть досить було з'явитися козакові Мамаю на коні перед ворогом, як перемога була забезпечена.

То від злості

Якось польський загін виїхав на полювання в українські степи. Та ось дозорний доніс, що полем їде козак. Зробили засідку. Підїхав ближче, глядь, а то козак Мамай. То усі жовніри так і лишилися лежати у канаві, а коли Мамай поїхав, пан Янек і питається:

- А чому, пане Ковальський, від тебе недобре тхне?
- І ти думаєш, що то зпереляку? Ні, то від злості!

¹⁾ Українська народна сатира і гумор / Упор. Г. Нудьга. — Львів, 1959; Українсьміється: Сатира та гумор в трьох томах. — Т. I.: Народна сатира та гумор дожого тневого періоду / Упор. Ф. І. Лавров, І. П. Березовський. — К., 1960.

²⁾ Жили собі Запорожці та й на Запорожжі: Ліричні розвідки, топонімічні легенди та гумор Середньої Наддніпряниці в записках Дмитра Федоренка. — К., 1994.

Отак уміли козаки висміяти ворога і уславити свого побратима. Така козацька мініатюрна гумореска слугувала добру волю, коли треба було у когось вигнати почуття страху, або молодих навчити хоробрості, сформувати відчуття переваги над ворогом, що обов'язково трансформується у складне почуття національного патріотизму.

Таким же улюбленцем народних приповідок, оповідей і казок став козак Мамарига. А хто знає, чи існували Мамай і Мамарига, а може це лише вигадка людства? Хто знає, хто знає... Адже, як виявляється, пам'ять українського народу зберегла реальні постаті богатирів Ільки Муромця, Олекси Поповича, навіть літописець Нестор, — цілком реальна, історично-конкретна особа... У всякому разі про Мамаригу в гуморесках говориться як про конкретну істоту.

Крок до історії

Одного разу козак Мамарига пустив віжжі і тихесенько собі їхав, чи то дрімав, чи про що думав. Раптом на нього налетів молодий козак Опанас Недайводи. Та так здорово, що обидва налякалися від несподіванки, а коли оговтались, Мамарига сказав:

— А знаєш, пане товаришу, тобі страшенно не повезло: іще трішечки зусилля, і ти увійшов би в історію як убивця козака Мамариги.

Уміння логічно мислити і незвично бачити звичайне — то якості неординарних (талановитих, мудрих, геніальних) людей. Гуморески про козака Мамаригу і покликані виховувати уміння дивитися та бачити, думати і розуміти, слухати і чути...

Мудра відповідь старого

Якось уже 90-літнього козака Мамаригу запитав підстаршина:

— Як почуваете себе, славний наш батьку-козаче?

— Е, — відповів козак, — коли був молодим і рубав ворогів, почував себе орлом, а зараз, у моєму віці, або людина почувает себе добре, або вона уже мертва.

Власне, гуморески про Мамай і Мамаригу є ніщо інше як український давній анекдот козацької проблематики. Властивість анекдота наблизитися до афористичності видозмінила і розширила його виховні функції, які стали майже універсальними, а саме:

— критично ставиться до аналізу успіхів і недоліків часу, в якому живе суспільство;

— сформувати уміння бачити смішні сторони подій, явищ, характерної поведінки, або виділяти гумористичні сторони звичайного;

— розуміти гостру критику ворогів-зайд, загарбників і поневолючів, сприймати обов'язковість перемоги Добра над Злом, Правди над Кривдою, Прекрасного над Спотвореним;

— усвідомлювати закон викриття спотвореного протиставленням прекрасному і утвердження прекрасного засобами викриття спотвореного;

— закликати до перетворення, покращення і вдосконалення світу людських взаємин, історичних подій, явищ, стану і самих людей тощо.

Це, так би мовити, зовнішньо-процесовий бік виховних функцій фольклору. Наприклад, відомий свого часу анекдот про мудрість Івана Сірка, **“Відповідь по суті”**.

Десь пополудню молодий козак Дейнека запитав славетного кошового отамана Івана Сірка:

— А скажіть, прошу пана кошового, чи то важко стати лицарем боротьби з бусурманами, що повзуть на нашу землю?

Посміхнувся старий рубака та й відповів:

— По суті воно так: або зовсім легко, або зовсім неможливо.

Тут все: і характеристика епохи, і відсіч бусурманам, і любов та повага молодих козаків до свого улюбленця, національного героя Івана Дмитровича Сірка, та його мудрість, а також цільність педагогічного дійства по вихованню лицарів боротьби за свободу і незалежність України...

Проте виховні функції анекдотів можуть проявлятися і, так би мовити, з середини самого твору, з логіки розвитку подій в структурі мікрогуморески, із самої суті висловленого тощо. Прикладом можуть служити численні анекдоти про козацьку доблесть і героїзм, про їх подвиги і звитягу, про їх етнопедагогічну і виховну майстерність.

Два дива водночас

Розповідав козак Мамай смішні історії із останнього бою, кумедні ситуації, до яких потрапляв той чи інший козак. І розповідав так дотепно, що усі реготали, а старшина Якименко поліз до кишені за хусткою і став навіть витирати сльози, що котилися градом.

— Бачу водночас два дива, — сказав Мамай. — Перше: козаць-

кий старшина заліз до власної кишені! (Усі ще раз вибухнули сміхом). А друге диво: справжній козарлюга і раптом плаче, чи не диво?

Сюжет цього анекдота здобув право на своє продовження в інших ситуаційних колізіях, в іншому часі, із зміною дійових осіб тощо. Але, як бачимо, першородною нивою була козацька дійсність.

Козацькі крилаті вислови, які в школах Запорозької Січі активно використовувалися в навчально-виховному процесі, не піддаються часу і сьогодні працюють на сучасні і майбутні покоління України.

— Авторитет козацького старшини, здобутий прискорено, також швидко і зникає.

— Хороший козак і людям робить хороше.

— Кожна левада славна криницею, кожен кіш — колодязем, кожна Січ — церквою, а кожен козак доблестю і славою.

— Хто топче козацьку славу ногами, той тримається на них хитко.

— Козаки вільні тому, що нікого не пригнічують.

— Кожен козак знає: вільний чорт краще, ніж зв'язаний ангел, тому як біс б'ється з ворогами.

— У козака немає іншої мети, як бути справжнім козаком.

Козацькі прислів'я і приказки все голосніше стукають у двері сучасної української школи.

Завдання

для самостійного студентського пошуку

Прочитайте статтю (скорочено) Л. В. Куценка «У легендах і переказах»¹ і дайте відповідь на такі питання:

1. Які, по-вашому, типи уроків найбільш сприятливі для використання легенд і переказів з історії ріднокраю в педагогічному процесі? Яке місце в структурі уроку краще всього відводити для знайомства учнів з легендами ріднокраю?

2. Які легенди вашого краю вам відомі? Чи є серед них топонімічні легенди? Який вихований потенціал вони несуть? Мотивуйте свої судження.

¹ Куценко Л. В. У легендах і переказах // Рідна школа, 1993. — № 4. — С. 37 — 39.

3. Прочитайте книгу легенд і переказів «Лицарі волі / Упор. П. О. Будівський, М. К. Дмитренко. — К., 1992. — 240 с. Виберіть ті легенди і перекази, що мають якесь відношення до вашої місцевості. Перепишіть на окремі аркуші (для більш раціонального використання) ці унікальні твори ріднокарю.

У легендах і переказах

Учитель вільний у виборі місця, обсягу і, додамо, форми проведення уроків з історії рідного краю. Скажімо, на матеріалі легенд і переказів Кіровоградщини можна розкрити питання «Історія Запорозької Січі в легендах і переказах краю» (розділ III, тема 3); «Народні гайдамацькі перекази та легенди» (розділ VII, тема 2); «Громадянська війна на Кіровоградщині в усній народній творчості (оповідні цикли про батька Махна, загін Григор'єва, Марусю Никифорову тощо» (розділ XII, теми 1,2); «Перекази про голодомор та колективізацію (на матеріалах села)» (розділ XIV, тема 2) та ін.

Змістове наповнення таких уроків проілюструємо на прикладі одного з них — «Історія заселення Кіровоградщини у легендах і переказах» (програма виділяє I год — «Наш край у першій половині XVIII ст.» на вивчення краєзнавчих матеріалів. Саме на цей час припадає масове заселення території нинішньої Кіровоградщини).

Легенди про заселення нашого степового краю — найчисельніші серед творів цього жанру, утворюють певні групи. Наприклад, історія згадуваної Гардової репрезентує досить велику групу легенд та переказів про села і міста області — козацькі зимівники. Останні масово почали з'являтися на території Кіровоградщини з початку XVIII ст., коли зміцніли південні кордони Росії. Засновували поселення на величезному просторі від Синюхи до Дніпра одружені козаки, які залишали службу в Запорозькому війську. Козак — господар хутора-зимівника, окрім сім'ї, мав під рукою ще 3-6 молодих козаків та близько десяти хлопців-робітників, які йому служили. Часто до нього присєднувалися ще два-три побратими по Січовому війську. Так у колись голому степу виникав хутірець.

Переказ про заснування Гардової, а з ним і Вільхового винесений мною з дитинства. Пам'ять закарбувала розповіді старожилів про те, що у сиву давнину через наш степ пролягав козацький шлях, котрий називали чи то Гардовецьким, чи то Гардовлянським. Спочатку поблизу нього з'явилося кілька хат козаків-зимівників, що, за-

лишивши службу в Січі, поселилися на вільних землях покордоння, згодом — корчма. Так народилася Гардова. Невдовзі обидва мальовничих крутосхили захованої у вільхових заростях річки Синиці на кілька кілометрів униз по її течії обсіли білі хати села Вільхового.

Через наш край справді пролягав козацький шлях, котрий починався зі столиці Буго-Гардівської паланки Гарда, що на Південному Бузі. Називався той шлях — Гардським, що й дало назву частині села.

Старожили с. Свірневого Голованівського району розповідають, що у давнину козацькі загони облюбовували для постою місцевість, багату джерелами та соковитими травами. На одному з пагорбів вони вкопали у землю сворінь (дерев'яну палю), до котрого припинали виморених далекими походами коней. Постій дістав назву Сворневий (Свірневий). Згодом котрийсь із козаків обрав собі його для зимівника. Так народилося м. Свірневе.

Цікава історія с. Горошанки Устинівського району, що розкинулося на схилах розлогої балки на лівому березі р. Інгулу. За переказом, заснув його козак Горох, прізвище якого перебрали як назви і село, і балка. Появу зимівника народні історики пов'язують з козацькою могилою, що височить на правому березі Інгулу біля с. Тріскунова та зветься Великою. За легендою — це давня козацька сторожа, одна з найвіддаленіших, загублених у наших південних степах — колишньому Дикому полі. Тут козаки чатували на татарські й турецькі загони, а запримітивши ворога далеко в степу, розводили на могилі вогнище, щоб передати сигнал біди до іншої сторожі, що вже за Інгулом. А там тривожна звістка докочувалася до Чорного лісу, до козацьких залог та замчищ, котрі й зустрічали непроханих гостей на рідній землі.

Уся територія області від часів Київської Русі й до кінця XVIII ст. була покордонням, ареною боротьби з половцями, турками й татарами, а згодом — з панською Польщею. Жорстока дійсність життя у покордонні відображена в історичних думках та піснях. Вона знайшла відгук навіть у дитячій веснянці, записаній у Тріскуновій:

Сонечко, сонечко,
вигляни в віконечко,
бо татари прийдуть
і тебе заберуть.

Про один з епізодів боротьби козаків з татарсько-турецьким військом розповідає легенда, пов'язана з Великою могилою. Тут, на березі Інгулу, ординці натрапили на козацький загін. У нерівному бою козаки здобули перемогу, узяли багато полонених. Відсвяткувавши свій успіх, переможці змусили їх шапками насипати серед степу велику могилу-сторожу. Вона й сьогодні вражає своїми розмірами. Місцеві жителі кажуть, що в добру погоду з неї видно м. Долинську, котре розташоване за три десятки кілометрів.

В одному з переказів твердиться, що згадуваний козак Горох був сторожовим на Великій могилі.

Горошанка залишилася вільним козацьким селом, поки його долею не розпорядилася Катерина II. Вона, як знову ж свідчить переказ, подарувала ці землі пану Тріскуну. Легенда розповідає, що землі йому було обіцяно стільки, скільки степу він об'їде конем за світловий день. Тріскун не став селитися у Горошанці, а заклав своє село, яке згодом отримало назву Тріскунове.

Із роздаровуванням Катериною II земель Буго-Гарської паланки пов'язано багато переказів і легенд. Так, ще в 1850 р. дід української письменниці Зінаїди Тулуб, О. Тулуб записав легенду про історію Златополя (тепер у складі м. Новомиргорода). Колишня прикордонна корчма, поставлена польським магнатом Любомським на межі Польщі і Росії і названа ним Гуляй-поле, новим володарем цих земель князем Потьомкіним була перейменована на Златопіль. Історія зміни назви така. Об'їжджаючи нові володіння, Потьомкін відвідав Гуляйпільську корчму. Хитрі орендарі, аби задобрити нового господаря, піднесли йому в дарунок діжку червінців. Розчулений князь вигукнув: «То це не Гуляй-поле, а Золоте поле». З того часу й стали звати містечко, що виросло навколо корчми, Златополем /див.: Тулуб И. А. Златополь //Современник. — 1850. — № 11. — С. 35/.

Вільні козаки-зимівники не мирилися з підневільною долею. Традиції низового війська, козацька вольниця кликали до зброї. Чимало горошанців та вихідців з Тріскунового поповнювали гайдамацькі загони Чорного та Чутівського лісів. Села зберегли пам'ять про гайдамаччину. Один із старожилів Тріскунового, посилаючись на переказ своєї бабусі, так пояснює етимологію слова «гайдамаки». У долині колись був маковий луг, прозваний Макортень. Тільки весня-

ний степ просихав та вкривався квітами, молоді насадки січовиків збиралися в гурти й «гайда по маки» до чорного лісу.

Народження с. Грушки Ульяновського району безіменні народні історики також пов'язують з козацьким постоем на шляху до м. Сміли. Там, де шлях перетинав розлогу балку, утворену р. Бондарухою, росла могутня дика груша, під якою било джерело холодної води. Козацькі загони, натомившись у голодному і спекотному степу, часто спинялися тут на спочинок. Згодом з'явилося поселення, яке дістало назву колишнього козацького постоя, — Грушка. Характер поселення відрізнявся від козацьких зимівників. Приклад із виникнення с. Грушки репрезентує велику групу легенд та переказів про історію заселення області.

Бурдеївка — найдавніший куток у селі. Старожили твердять, що саме з нього воно починалося. Назва кута походить від назви житла першопоселенця — бурдея (землянка, кам'янець, курна хата) (див.: Гринченко Б. Д. Словарь украинского языка. — К., 1907. — Т. I. — С. III) Цей давній спосіб побудови житла добре описав Д. Яворницький в «Історії запорозьких козаків»: «Бурдюги робили цілком простими і невибагливими: у викопаній в землі ямі ставили чотири стіпи з хмизу, навколо стін нагортали землю, зверху робили дах, а все це разом обмазували знадвору глиною й кізком і обставляли кураєм; у стінах залишали отвори для невеличких, круглих, мов тарілочки, віконечок. Всередині бурдюна не було ні печі, ні димаря: піч заміняла мечеть, на котрій пекли хліб, та кабиця, на котрій варили страву. Бурдюги ніколи не замикали, тому вони були відкритими завжди і для всіх. Коли господар бурдюга йшов кудись в степ, то він ще й клав на стіл харчі. Тому, траплялося, ходить, блукає якась людина по степу, та й їсти захоче. Бачить вона, стоїть бурдуг, відразу зайде до нього, знайде там казан, пшоно, сало чи рибу, викреше вогню, розкладе багаття, зварить собі обід, сяде й поїсть, а після обіду нап'ється води та ще й ляже відпочине» /Яворницький Д. I. Історія запорозьких козаків. — Львів, 1990. — Т. I. — Т. I. — С. 189 — 190/.

Саме з таких жител починалося чимало сіл у нашому краї. Якщо козацькі зимівники були прообразом міцних фермерських господарств, у яких кипіло родинне хутірське життя, то бурдея ставала прихистом козаків-самітників, котрі шукали відпочинку після багаторічної січової служби.

Бурдеї, як і зимівники, ставали основою майбутніх сіл. А оскільки закладалися козаками, то й мали імена або прізвища засновників. Понад чверть назв населених пунктів Кіровоградщини утворені від слов'янських імен. Зрозуміло, що не всі вони пов'язані з козацтвом, але внесок січовиків у топоніміку області досить вагомий.

Часто назви сільських кутків є своєрідним довідником з історії поселення, його етнографії, побуту. Варто лише ретельно в них вчитатися. Свідчення тому — не лише наведена розповідь про Бурдеївку, а й перекази про походження назв інших кутків тієї ж Грушки. Наприклад, куток Казанок успадкував назву від колонії давніх гончарів, що його заселяли. А куток Сиваківка, за переказом, узяв назву від прізвища корчмаря Сивака, який тримав у цьому місці корчму та курив ночами сивуху для гостей. А ще є в селі Кутени, Попова Левада, Буци, Блажки, Солтиківка тощо. За кожною з цих назв — свій переказ.

Козаки-зимівники мусили самі боронитися від ворогів і часто вступали у нерівні двобої з ординцями, зазнавали поразки, та знову й знову відбудовували свої хутори. Ось, приміром, яку цікаву й романтичну історію с. Акацатівки/сьогодні — Олександро-Акацатове Добровеличківського району/ записав наприкінці минулого століття дослідник фольклору й етнографії краю В. Ястребов. Назва села, як це часто траплялося, походить від імені козака Кацата, тутешнього першопоселенця, котрий для свого хутора обрав берег р. Корабельної. Одного разу на хутір вчинили набіг татари. Убили дружину козака та одного з його робітників, а хутір спалили. Кацаті вдалося втекти до фортеці святої Єлизавети. Звідти його шлях проліг на Полтаву, де козак зібрав сто чоловік селян. У Києві він купив зброю і повернувся з побратимами на попелище. На Корабельній натрапив на татарський загін і розбив його. Переслідуючи тих, кому пощастило вийти живим з бою, прийшов на хутір Семенівку, де жив козак Семен. Поповнившись новими людьми, козацький загін потопив татар в Південному Бузі. Кацат зі своїми людьми, яких уціліло чоловік десять, повернувся на рідний хутір, розчистив засипану татарами криницю, викопав зарите в землю золото і знову сховав у різних місцях по курганах. Потім відправив людей на Київщину і Полтавщину, щоб ті привезли поселенців /див.: Ястребов В. Н. Матеріали по етнографії Новоросійського края, со-

бранний в Єлисаветградском и Александрійском уездах Херсонской губернии — Одесса, 1884. — С. 187 — 188/.

Отже, цей переказ повідомляє не лише історію зимівника, а згодом села, не тільки розповідає про звитягу першопоселенців Дикого поля, а й представляє четверту групу уснопоетичних історій, пов'язаних із заселенням краю вихідцями з гетьманщини, переважно київщини та Полтавщини.

Окрему групу становлять перекази про заснування населених пунктів утікачами з українських земель, поневолених Польщею. Тут цікавий епічний матеріал дають південно-західні райони області. Навіть збереглося прислів'я: «пройшов Вись — не журись» /Вись — це річка на покордонні/. А прикладом може бути легенда про коваля Величка, втікача з польської неволі, який заснував теперішню Добровеличківку.

Є перекази та легенди про заснування сіл переселенцями із Сербії, Болгарії, Молдавії, Чорногорії в середині XVIII століття.

Такий короткий, конспективний виклад матеріалу до згаданого уроку.¹⁾

3.3. Виховний потенціал козацької мудрості.

Козацька мудрість — то багатотомне, на жаль, ще не зібране воедино і не опубліковане зібрання міфів, легенд, переказів, народних оповідань, дум, історичних і інших пісень, пареміографічних творів і малих розповідних жанрів тогочасного фольклору, тлумачень фітотерапії, етнометеорології, народної медицини, етнопедагогіки тощо.

Кожна козацька родина мала свої моральні уявлення і настанови, хоча у великому, суспільному було єдиним. Так в сім'ях поважалися батьки і престарілі, панувало схилення перед матір'ю і жінкою взагалі, в пошані була гостинність.

Працьовиті самі, козаки виховували і своїх дітей трудолюбивими, різко викриваючи і ганьблячи ледарство. Приказки і прислів'я цієї тематики можуть прикрасити будь-який збірник, будь-яку колекцію, бо вони нікого не лишають спокійними.

— Хочеться проковтнути, та жувати ліньки.

— Ех, якби в печі та вареники, а піч та на коня, а я — на ній, — ото добрий би козака вийшов!

¹⁾ Куценко Л. В. У легендах і переказах // Рідна школа, 1993. — № 4. — С. 37-39.

— Ситий козак від лінощів чахне.

Якою ж життєвою мудрістю наповнені козацькі висловлення про, здавалось, дрібні побутові речі, явища, події, стан та характеристики людей!

— Рушник без хлібини — ганчірка, глечик без джерельної води — глина, козак без честі — тварина.

— Козак, який не уміє грати на сурмі, дме у широкий кінець

— Не золотая зброя коня є прикрасою козака, добрі справи, чесне серце і вірна рука.

— Дурному козакові і власна голова зайва.

— Хоч недобре поступив з нужди, а неслава за козаком поплететься назавжди.

— Добре, коли козак не заспокоюється на досягнутому, погано, коли заспокоюється на недосягнутому.

— У кожного козака свої пісні, у кожної козачки свій голос.

Як видно, у висловленнях козаків мудрість народна спрямовує думку і волю читача (слухача) на самовдосконалення, самоочищення і самоорганізацію вольових якостей особистості, адже немає більш результативного впливу на свідомість дітей, підлітків і юнаків як емоційно мовлене правдиве слово довірливого оточення.

Виховному потенціалу козацької мудрості немає краю ні в часі, ні в просторі, адже:

— мудрі козацькі вислови у своїй більшості були адресовані своїм сучасникам і навіть одноліткам, пережили віки і здобувають вічність;

— мовлені про якість конкретні явища, події, стан, адресовані конкретним людям, афористичні вислови набули узагальнень і типизації, а тому стали загальнонародними, національними;

— взявши участь у формуванні одного підростаючого покоління козачат, мудрі козацькі вислови сягнули в інші покоління перетворившись у неоціненні скарби народної філософії, національної ідеології, етики, етнопедagogіки;

— благословившись на світ Божий козацька педагогіка незрадливо вчила, вчить юні покоління мудрості людського буття, стоїть на стороні їхніх душ;

— найкращі крилаті козацькі вислови перейшли у золотий фонд українських народних прислів'їв і приказок, скарб мудрості націо-

нальної етнопедagogіки, сягнули до активного складу фольклору інших слов'янських народів як загальнолюдські цінності тощо.

- Доки у козака б'ється серце, він творить добрі справи.
- Куля не вертається назад, про це знає кожен козак,
- Шкіра кожного звіра завжди потрапляє до кушніра.
- Коли козак товаришує із собакою, дрюка не випускає з рук.
- Козак, як і мисливець, говорить правду, жартуючи.
- Не хапайся за шаблюку удруге.
- Козак і у неволі козаком залишається.
- Козак, який не навчився коритися, не навчиться і командувати.
- Впертість козацька пороги минає і гори долає.
- Пильнуй: є вороги, що йдуть з миром, та ятаганом б'ють у спину.

З античних часів у народів, що мали свою добре розвинену писемність писемні пам'ятки культури, такого ж високого розвитку набувало ораторське мистецтво, віршування, полемічна література, пісенний епос тощо. Козацька мудрість увібрала в себе кращі традиції і досягнення античного світу, тому її можна розглядати як планетарне явище. Дехто з дослідників козацької давнини пов'язують виховну мудрість, як і все українство, з космічними силами, космічним (божественним) надиханням.

У всякому разі кожен вислів козацької мудрості може викликати полемічні пристрасті, вказувати на вибір шляху пошуку істини, стверджувати красиве і прекрасне, засуджувати негативне і спотворене, славити етичні і естетичні стремління душі тощо.

- Те, що знає козарлюга, ніщо у порівнянні з тим, чого ще не знає.
- Не відрубуй прилюдно псові хвоста, все рівно одні скажуть «довго», інші — «коротко».
- Брехня по селу скаче швидше коня кошового.
- У старого козарлюги і молодого козаченька очі різні (бачать по-своєму).
- Годуй, козаче, не лише брюхо, а й те, що під капелюхом.
- Як у кожному віслюку прихований кінь, так у кожному козакові — багатир.
- Осавула через відсутність власного талану заривав у землю талант своїх козаків.

Чим можна вимірити силу, об'єм /чи ще якими параметрами/ виховний потенціал козацької мудрості? Кількістю прислів'їв і приказок, приповідок, билиць тощо? А хто їх підраховував, і чи можливе таке, адже мудрість якось вимірити не можна, до того, ж вона або є, або її немає.

Українське козацтво було наділене такою мудрістю, що її ні пером описати, ні зважити, ні обмірити об'єм бодай одної якось історичної епохи не вдасться, а значить, і виховний потенціал визначити можна лише оціночними судженнями, описовістю тощо.

Найвищою людською мудрістю, здається, є ставлення до матері. У козаків теж було так.

— Мати козака завжди думає про сина, а його думки — по світу та попідвіконням майбутньої невістки.

— Козак шляхетні «пробач» та «дякую» адресує ненці та дружині.

— Жінка, яка не народила козака, схожа на хмару, з якої не випала й краплина дощу.

Яку сферу людської діяльності не зачепити, у скарбниці козацької мудрості завжди знайдуться влучні вислови, добрі поради, побажання, застереження, схвалення, заперечення, попередження тощо.

— Безчестя козачки бродить по світу у парчевій свиті та хромових чоботях.

— То не козак, що свої думки позичає у козачки, або краще у старої баби.

— Гість, як козацький кінь: де прив'яжуть, там і стоїть, куди покличе господиня, туди і йде.

— Коли дві хазяйки біля печі, борщ як ропа, або зовсім без солі і без квасолі.

— Коли гості до хати — то їх діло, а чи скоро вони розійдуться — це діло господині.

— Колодязний журавель для криниці не годиться.

Народна поетична творчість козаків носить яскраво виражене антицарське, антиімперське спрямування, її виховний потенціал переповнений по самі вінця духом свободи, незалежності і самостійності. Ці мотиви козацького фольклору завжди були домінуючими, а значить, у вихованні підростаючого покоління переважали антицарські та антиімперські, антидворянські мотиви.

Нове сословіє

Подорожувала Катерина II по Україні. Зупинилася в прекрасному селі Вишневе біля хати-розвалюхи та й звернулася через свого вельможу до діда — старого козарлюги, що грів кісточки на сонці:

— А хто ти такий і якого сословія?

— Дідусь виплюнув цигарку-самокрутку, і, не підводячись /старий дуже був, може, років 170 чи то й 200 мав/ і відповів статечно:

— Раніш був козацького сословія козак Макар Вернидуба, а тепер я дворянського сословія...

— Дворянського? — здивувалася цариця. — Хто ж тобі надав дворянства?

— Та царі, ясновельможна пані, бо колись я мав усе, а тепер — дворянин — крім двору нічогосінької.

Ця козацька гумореска сконцентровано подає позицію більшості населення тогочасної України, розкриває приховані виховні мотиви. Варто звернути увагу, як дідусь, колишній хоробрий козацький воїн, незалежно, з почуттям власної гідності говорить не з ким-небудь, а із самою царицею-імператрицею, прозваною в народі за добивання Січі Кривавою Бабою...

Народна гумореска виховує українську молодь в душі національної самовідданості, свободи від імперських зазіхань і сверблячок, виховує ні перед ким не гнутися, говорити правду-матінку прямо і відкрито, як і належить українцеві.

Козацькі твори висміювали не лише Катерину II чи Петра I, в їх мікрогуморесках дістається всім царям, і такий узагальнений образ часто присутній в творах, багатих на виховні потенційні можливості.

На маневрах

Якось на військових маневрах довелось цареві ночувати у царському наметі. А той цар та був боягузом, і велів вартовим покликати козаків запорозьких, які вірністю і кмітливістю славилися. Ну от розташувалися ночувати. Коли це вночі цар як прокинеться, як кинеться до козака вартового:

— Слушай, голубчик, здається мені, що в наметі злодії!

Оглянув козак намет і каже:

— Заспокойтесь, ваша величність, ніяких злодіїв у наметі немає, тільки ви один!

Надзвичайно улюблений прийом у фольклорних творах — обігрування слів, їх варіативних значень, багатотонічність лексики, перифраз тощо. Але ж і стильові особливості у творенні малих розповідних жанрів грають не останню скрипку, як це видно і в останній гуморесці.

Мова — то чи не єдиний інструмент, за допомогою якого зводиться фольклорний твір, але ж інструмент універсальний, безвідмовний, який весь час вдосконалюється.

Великий вплив на молодь мали правові та судово-правові взаємини між козаками. Середньовічний суд у поєднанні з інквізицією і жорстокими монашими орденами накладали певний відбиток і на юридичний бік життя козаччини, хоча запорожці вірували українським богам і особливо поважали Матір Божу Запорозьку Покрову, якій зводили храми. І все ж правова сторона життя запорозького козацтва з боку офіційної влади створювала і колізії, і прецеденти, і нові твори, буквально — мініатюри, яким жити віки; билиці, що втратили свій конкретний предикат, набули узагальненої форми пареміографічної групи фольклорних творів. Молодь перебувала у середовищі тодішньої правової культури, переймала і норми співжиття, свою поведінку звиряла із суспільними вимогами.

Повчальним і цікавим було судочинство в козацькій республіці. З огляду досягнень сучасної юриспруденції викликають принаймні подив такі покарання за різні правопорушення і злочини:

Хто убивав товариша, того разом з убитим клали до домовини і заривали в землю.

За повторний злочин /крадіжка, образа тощо/ уже полагалась шибениця, інколи злочинця чіпляли за ребро на залізний гак...

Покарання були неоднакові за різні злочини.

Так, за крадіжки карали батогами, за вбивство людини саджали на колибу, боржників прив'язували до гармати, де він залишався до тих пір, поки хтось не внесе за нього борга.

А от цікаво, що за навмисне пошкодження ножом у п'яному вигляді допускалося «зламання одної ноги чи руки прилюдно на сході»...

Відвідавши Україну, Павло Алепський описує страту жінки козаками за розпусту...

Такі суворі покарання були рідкими явищами. Це говорить про здоровий спосіб життя українців, і їх непримиренне ставлення до

злочинності, розпусти свідчить про турботу за духовне і фізичне здоров'я громади.

Козацький фольклор зберіг велику кількість малих розповідних жанрів фольклору, які не лише мають ознаки дитячого гумору, мовлення, логіки судження і всього того, що безподібні дитячі смішинки-жартинки робить рівноправними класичними творами, які можна включати до педагогічного процесу як його дієву рушійну силу.

Математична логіка

Учитель навчає:

— Якщо взяти фунт м'яса і розрізати навпіл, скільки кусків вийде?

— Два.

— А потім кожен розрізати ще навпіл, потім ще навпіл, і ще кожную частину навпіл, яка частина фунта буде?

— Ніяка, буде посічене м'ясо, — відповів учень.

Цю мініатюру можна з успіхом використовувати в будь-якій частині педагогічного процесу, коли учителеві край потрібно переключити увагу учнів, спонукати до включення уваги окремих, викликати розрядку напруги чи осмикнути якогось непокірного.

Такими ж функціональними властивостями наділені інші дитячі смішинки козацької доби.

Од звідки роса

— То хто скаже, звідки береться на землі роса?

— Пане учителю, — сказав Гриць, — то земля так накрутиться за день і ніч, що вранці у неї виступає піт, ото і є роса...

Милу дитячу відповідь не слід розглядати як глум над учителем, це так звані ситуативні колізії, до яких потрапляють учні з багатьох причин: незнання навчального матеріалу, несподіваність запитання, яке за нормальних умов не викликати ні подиву, ні розгубленості чи отетеріння, які часто є причинами дитячих нековитих, емпіричних, але завжди безпосередніх відповідей.

Такі смішинки-жартинки відточують спритність мислення, дозволяють багатьом іншим побачити в собі споріднені недоліки. І аналогічних творів дитячого козацького фольклору історія педагогіки знає немало.

Дивись у корінь

— А тепер скажи мені, хто автор поеми «Тарас на парнасі»?

— Ніхто, вона анонімна.

— Я й без тебе знаю, що анонімна, а ти скажи, хто автор?

Цілком закономірне явище, коли в мікрогуморесках про школу часто діють і учителі, і діти. Власне, це чи не найбільша група дитячих анекдотів козацької доби. Але і в цій групі ролі учителям діти відводять різні і заделегідь вирішують їх долю.

Хто кого виховує

— Діти, не можна вранці довго лежати в ліжку, говорить учитель, — бо хто рано встає, тому Бог дає... Один чоловік, вставши рано-вранці, пішов на роботу, знайшов гаманець із золотими монетами... Бачиш?

— Так то воно так, але та людина, яка встала ще раніше, загубила того гаманця, то чи варто залишати ліжко так рано? — перепитав учень.

Виходить учитель помиляється? Певно, бо він використав ідеоматичний вислів не за алегоричним призначенням, як того вимагає значення афоризму, а розтлумачив прямолінійно, за що і одержав педагогічне фіаско. Одначе, ця гумореска демонструє нестандартне, на відміну від учителя мислення, бачення і аналіз подій, учнівську природжену усміхненість, уміння бачити смішне там, де дорослий того уже не помічає.

Як не прикро, але доводиться визнати, що у більшості таких козацьких побрехеньок (одна з назв анекдота) у переважній більшості учителі дістають педагогічного ляпаса від дітей за незграбність побудови речень, за нечіткість вислову, що може допустити подвійне тлумачення тощо.

Що за вчитель?

Повернувся козачок додому із школи, матуся враз до нього:

— Ну що сьогодні у тебе?

— Та нічого у мене. А от наш вчитель, що малювати навчає, зовсім не розуміється в тваринах.

— Звідки ж ти взяв таке? — здивувалась мати.

— А я намалював козацького коня, а він питає, що то таке...

В іншій ситуації, лише у чомусь аналогічній, батько хвалить сина:

— Чудово! Який у тебе прекрасний кінь вийшов! — радіє тато.

— То не кінь, то ти! — відповіло ображене хлоп'я...

Діставалося учителям тої пори, якщо вони дотримувалися пасивних методів навчання і виховання. Це видно з жарту, який міг бути билицею.

Найбільший ледар

Козак Оверко Нетудихата каже синові Онисиму:

— Щойно зустрів пана батюшку, розмовляв з ним про твоє навчання у школі, а тому запитую тебе: хто найбільший ледар у твоїй групі?

— Не знаю, батечко.

— Не вірю, знаєш! Хто сидить у класі і тільки дивиться, як інші пишуть і читають?

— Наш учитель, отець никодим, тату!..

Малі розповідні сатиричні жанри українського козацького фольклору про життя юних козачат і козачівень залучають до своїх творів і ставлять під гострі стріли сатири і батьків, власних, та батьків друзів своїх однолітків.

Прийнято вважати, що «анекдотовані властиві алогізм, переацентування слова чи фрази з одного значення на інше чи перенесення суті цього значення на інший об'єкт, гра слів, парадоксальність думки. Твори цього жанру, як правило, односюжетні, односитуативні, одноподієві».¹⁾

Це абсолютно точно і повно визначає судження про анекдоти будь-якої пори, у тому числі і часів козаччини, стосується всіх типів народних гуморесок (описових, монологічних, діалогічних, поліологічних тощо).

Коли виходить глузд

В одного багатого дядька з Олександрополя був придуркуватий син. А багач дуже хотів, щоб його дурень став розумним паничем. Зустрів він одного разу сільського вчителя, та питає:

¹⁾ Дмитренко М. Словник українського фольклору // Українська культура, 1993. — № 2. — с. 38.

— Скажіть, пане вчителю, якщо довго вчити мого хлопця, то з нього ще вийде глузд?

— Учити його не треба, — відповів учитель, — бо з нього й так давним-давно вже глузд вийшов — одне безглуздя зосталося.

Помічено, що тематика анекдотів з козацьких шкіл і про дівтору тої доби дуже різноманітна: буденні, малопомітні, малозначущі подробничні; міжособистісні взаємини, про історичні постаті і суспільно-політичні події тощо.

Козацька мудрість на стільки багатопланова, всеоб'ємлюча і дієво-результативна, що здається, немає в світі жодної виховної проблеми, до якої вона не була б причетна, чи яку б вона не вирішувала б та ще й ефективно.

Козацька мудрість як найбільш оперативна, об'ємна і результативна, як вічна і невідробна постукала останнім часом у двері відроджуваної національної школи України, де її давно чекають і підготували гостинну зустріч.

Завдання

для самостійного студентського пошуку

Прочитайте статтю Сергія Яна «Республіка в калиновім вінку»¹⁾ і дайте відповіді на такі питання:

1. Яку форму практичної реалізації ідей козацької педагогіки обрали учні Дибинецької СШ Київської обл.? Як ви ставитесь до такої форми роботи?

2. А яку символіку шкільного куреня обрали б ви? Чому саме? Мотивуйте свої судження.

3. Складіть власні плани практичної реалізації ідей козацької педагогіки в умовах загальноосвітнього навчально-виховного закладу. Обговоріть ці плани на одному із занять з курсу педагогіки національної школи.

Республіка у калиновім вінку

У стилі історичних документів про цю подію можна написати так: «Учні та їхні батьки на загальних зборах Дибинецької одинад-

¹⁾ Ян С. Республіка в калиновім вінку // Освіта, 1992. — №№ 64 — 65. — С. 2.

чотирирічки ухвалили повалити пануючий у школі адміністративно-педагогічний лад і за добровільною згодою та підтримкою встановити тут «Козацьку республіку». Понад 200 повноправних, хоча й юних громадян цієї маленької держави склали своєрідний сенат, де спільно вирішуються всі важливі проблеми.

Хлопчак та дівчатка від першачків до шестикласників працюють у «нижній палаті» — дитячій організації «Веселка». А старшокласників об'єднує верхня і найавторитетніша — клуб «Юність». Його членом може бути не будь-хто, а лише той, хто вчиться на «добре» і «відмінно», серйозно ставиться до свого головного діла — навчання, дружить зі своїми ровесниками. Словом, до «Юності» входять люди розважливі. Саме в «Юності» намічають, як далі житиме республіка, а вже їхні намітки глибше розробляють у шкільній раді, де на рівних працюють і вчителі, і батьки. Важливі рішення «протягти» келейно тут неможливо: на те перед входом до одинадцятирічки вивішено таке собі «дацзибао» — стінна газета «Ровесник». У ній спеціально залишають чистий куточок, куди кожен може вписати свої зауваження чи пропозиції. Ну, от хоча б останні: скоротити уроки в суботу до 35 хвилин, влаштувати похід до Богуслава, відвідати столицю, побувати у Києво-Печерській лаврі. Марницям у стіннівці місця немає.

Ще деталь: у статуті записано, що члени клубу «Юність» повинні «говорити правду у вічі і вміти вислуховувати її».

Як уже говорилося, Дибинецькій одинадцятирічці форма правління республіканська. Республіка тут козацька, з власною Декларацією однодумців і власними ж клейнодами — прапором та емблемою. Полотнище прапора, як і належить в Україні, жовтоблакитне. Однак до нього вшитий ще й малиновий, кольору бою й козацької звитяги, трикутник. А всередині цього трикутника посміхається сонечко. Це, пояснили мені в школі, один із давніх символів Київської Русі. Крім того, сонечко дуже-дуже нагадує обрамлення шкільної емблеми — калиновий віночок...

Є на що поглянути і в шкільному курені. Тут і вишиванки, і картини та малюнки з нашої історії, і велика колекція гончарних виробів місцевих умільців.

Тутешні козаки — люди сучасні, тому і техніки не цураються. В одинадцятирічці діє власний телецентр, а кабінет обробки тканини

із двома досконалими швейними машинами навіть визнано кращим у всьому Богуславському районі. От!

В школі пам'ятають: раз уже взялися за виховання за надрукованою в «Освіті» методикою козацької педагогіки і сформували ядро організації «Джура», то не слід забувати — козак має бути сильним, витривалим і спритним. Відтак, тут у розпалі підготовка спеціального залу для навчання козацьким єдиноборствам. Вже й трінажери придбали. Прийоми бою частково по керівництвах опановують, а переважно — мудрують усі вкупі. Добре, є кому: керівник початково-військової підготовки Петро Лавриненко — класний майстер бойового самбо, а директор школи Микола Байбарза — вільною боротьбою займається.

Може, незабаром підростуть у Дибинцях хвацькі хлопці, котрі, як козаки із старовинних легенд, від шабель та куль заворожені? А ми з вами приїздитимо сюди на характерників дивитися...¹

1) Ян С. Республіка в калиновім вінку // Освіта, 1992. — №№ 64—65 — С. 2.

Рекомендована література

- Конституція України. — К., 1996.
- Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради України, 1990. — № 31.
- Про освіту: Закон України // Освіта, 1991.
- Українська козацька педагогіка / концепція // Освіта, 1992. — 1 вересня.
- Педагогічна освіта в Україні / концепція/. — К.: МО України, 1992.
- Концепція середньої загальноосвітньої національної школи України // Освіта, 1990. — 14 серпня.
- Національна система виховання / концепція/. — К., 1991.
- Антологія педагогической мысли Украинской ССР. — М., 1988.
- Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. — К., 1991; її ж: Запорозьке козацтво після 1775 року: Задунайська Січ // Неопалима купина, 1995. — № 3-4; її ж: козацька енциклопедія для дітей. — К., 1994.
- Аркас М. Історія України-Русі. — К., 1990.
- Бабишин С. Д. Школи Запорозької Січі // Рад. Школа, 1991. — № 6.
- Величко Самійло. Літопис. Т. 1-2. / Переклав з книжної української мови В. Шевчук. — К., 1991.
- Гаецький Ю. Школа в гетьманщині: початкова ланка // Освіта, 1996. — 3.04.
- Гелей Д. Шкільне козацько стрілецьке товариство // Рад. Школа, 1992. — № 9-10.
- Гетьмани України: Історичні портрети. — К., 1991.
- Гнатко М. Буквар із Павлограда // Західний Донбас, 1990. — 8 травня.
- Голубицький В. Богдан Хмельницький — великий син українського народу. — К., 1954.
- Григор'єв — Наш. Історія України в народних думках та піснях. — К., 1993.
- Грушевський М. Історія України. — К., 1992; його ж: Як жив український народ. — К., — 1992; його ж: Про батька козацького Богдана Хмельницького. — Дніпропетровськ, 1993.
- Гургун О. Пласт // Освіта, 1991. — 12 лютого.

Дзира І. Пантелеймон Куліш і козацьке літописання // Неопалима купина, 1995. — № 3 — 4.

Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х томах. — К., 1992.

Дорошенко О. Народна педагогіка / етнопедагогіка / // Освіта, 1922. — Вересень. — № 11.

Заболотський Л. Козацькому роду нема переводу // Рідна школа, 1991. — № 5.

Зимін О. Піонери, вперед! // Однокласник, 1993. — № 2; його ж: Козацькі розваги // Почат. Школа, 1993. — № 7.

Знойко О. П. Міфи Київської землі та події стародавні. — К., 1989.

Івакін Г. Ю. Оповіді про стародавній Київ. — К., 1982.

Історія Києва: У трьох томах, чотирьох книгах. — К., 1986, 1987.

Історія Русов, или Малой России / Сочин. Георгия Кониского, архиепископа Белорусского / . — К., 1991.

Кашченко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. — Дніпропетровськ, 1991. — К., 1992.

Каюков В. І. Цілющий еликсир козацької педагогіки // Рідна школа, 1993. — № 1; його ж: Козацькі забави // Дивослово, 1995. — № 1; його ж: Козацький конкурс строю, пісні, примовки // Рідна школа, 1994. — № 12; його ж: Посвята в козачата // Рад. Школа; 1991. — № 6.

Самійло Кішка: історичні розвідки, думи оповідання. — К., 1993.

Кищенко М. Хортиця в героївці і в легендах. — Дніпропетровськ, 1972.

Коваленко Г. Українська історія. — К.; 1993.

Ковальчук О., Руденко Ю. Козацька педагогіка / У часи запорозького козацтва // Освіта, 1991. — 18 червня.

Козацька духовність і виховання молоді: посібник для студентів і вчителів. — К., 1993.

Костомаров М. Богдан Хмельницький. — К., 1992.

Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1992; його ж: Історія України. — К., 1992.

Крушинський В. Ю., Левенець Ю. А. Історія України: Події, факти, дати. — К., 1992.

Культура і побут населення України / Автори Наулко В. І., Артюх Л.Ф., Горленко В. Ф. та ін. / . — К., 1991; 1992.

- Кумпан В. Вчилися читати і писати // Зоря, 1987. — 7 лютого.
Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992.
- Любар О. О. Школа на Лівобережній Україні: / друга половина XVII-XVIII ст. // Рад. Школа, 1991 — № 3.
- Ляпін О. В., Садчий Г. В. З історії українського козацтва. — К., 1995.
- Іван Мазепа: Художньо-документальна книжка. — К., 1992.
- Марков А. П. Питання культури українського народу XVII XVIII ст // Український історичний журнал, 1972. — № 2.
- Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьке козацтво. — Дніпропетровськ, 1990.
- Наливайко Д. Козацька християнська республіка: Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. — К., 1992.
- Національна система виховання: концепція. — К., 1991.
- Обычай, поверья, кухня и напитки Малороссии. — К., 1992.
- Олійников О. С. Козацька читанка // Рад. Школа, 1989. — № 4.
- Панашенко В. В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні // Український історичний журнал, 1972. — № 2.
- Педагогіка народознавства // Рад. Освіта. 1990. — 27 липня.
- Піонерія і скаутизм. — К., 1991.
- Полонська Н. Д. Історія України. — К., 1992.
- Програма СПОУ «Сім кольорів веселки» // Перемена, 1992. — 1 листопада.
- Програма СПОУ «Я — родина — Батьківщина» // Зірка, 1991. — Січень.
- Пуха І. Про школи запорозьких козаків. // Комсомолец Запоріжжя, 1968. — 21 листопада.
- Республіканська нарада з проблем позаначальної виховної роботи. // Освіта, 1992. — 8 вересня.
- Рогова О. Тиміш Хмельниченко. — К., 1991.
- Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні /XIX-поч. XX ст./ Нариси. — К., 1991.
- Руденко Ю. Козацька педагогіка // Освіта, 1992. — 9 червня.
- Руденко Ю., Губко О., Ковальчук О. Козацька педагогіка // Гарт, 1992. — 16 травня.

Руденко Ю., Руденко В. Виховання в учнів лицарської духовності // Рідна школа, 1996. — № 7.

Руденко Ю. Д., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Українська козацька педагогіка // Освіта, 1992. — 1 вересня.

Савур — Могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпряни. — К., 1990.

Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка, — К.; Рад. Школа, 1978; його ж: Методика виховання колективу. — К.: Рад. Школа, 1971; або Вибрані твори в п'яти томах. — Т. 1. — К.: Рад. Школа, 1976. — С. 403 — 640; його ж: Народження громадянина. — К.: Рад. Школа, 1970; або Вибрані твори в п'яти томах. — Т. 3. — с. 283 — 658 його ж: Серце віддаю дітям // вибр. Твори в 5 т. — Т. 3. — С. 9 — 282.

Спогади Микити Коржа. — Дніпропетровськ., 1990.

Статут СПОУ // Зірка, 1991. — Січень.

Стельмахович М. Г. Народна дидактика. — К.: Знання, 1985; його ж: Народна педагогіка. — К.: Рад. Школа, 1985; його ж: Народно-педагогічні погляди на дитину // Народна творчість та етнографія, 1989. — № 5. — С. 18 — 25.

Тимочко С. Освіта на Запорозькій Січі // Західний Донбас, 1990. — 14 липня.

Українська школа // Рад. Освіта, 1990. — 29 червня. — № 52.

Українські замовляння. — К., 1993.

Українці: Народні вірування, повір'я, демонологія. — К., 1992.

Федоренко Д. Т. Жили собі запорожці та й на Запорожжі:

Ліричні розвіжки, топонімічні легенди, козацькі афоризми та гумор Середньої Наддніпряни... — К., 1994; його ж: Школа і освіта Запорозької Січі. — Кривий Ріг, 1990.

Хоткевич Г. Два гетьмани. — К., 1991.

Шаповал І. В пошуках скарбів. — К., 1965.

Школа запорозьких козаків // Наука і суспільство, 1970. — № 5.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — У 3-х т. — К., 1990; його ж Дніпрові пороги: Георг. — істор. Нарис. — Дніпропетровськ, 1989; його ж: гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. — Дніпропетровськ, 1991; його ж: Історія міста Катеринослава. — Дніпропетровськ, 1989; його ж: Запоріжжя в залишках старовини. — К., 1994 та ін.

Додатки

Додаток 1. Урок позакласного читання в 3 класі

«Кобзарі про запорожців».

Урок позакласного читання в 3 класі «Кобзарі про запорожців» проводиться враз після вивчення вірша Йосипа Струцюка «Запорозький козак», роботи над репродукцією народної картини «Козак Мамай» та переказу про легендарного Івана Сірка // Див.: Верес Оксана. Біла хата: Читанка для 3 класу чотирирічної початкової школи. — К., 1992, — С. 36 — 38/.

Тип уроку: Урок-подорож у героїчне минуле українського народу.

Тема уроку: Слава козацька не вмере, не поляже. Кобзарі про запорожців.

Мета уроку: Розкрити багатство українського фольклору про козацьке минуле нашого народу; показати учням безкраїсть кобзарського мистецтва; довести потребу пізнання героїчного минулого українського народу, історії України і краю, в якому живемо, необхідність прилучення до високого реєстру кобзарської музи...

Завдання:

1. Виховати почуття любові і пошани до кобзарських традицій, до героїчного минулого, бажання зберегти свою національну культуру.

2. Сформувати уміння працювати із збірками козацьких пісєнних творів.

3. Виробити навички самостійного читання фольклорних творів, розуміти їх образність і виховне значення.

Обладання: Репродукція одної з 20 народних картин «Козак Мамай» із колекції Дніпропетровського державного історичного музею ім. Д. І. Яворницького, дитячі малюнки по темі уроку, таблички слів для пояснення їх значення, виставка книг, грамзаписи народної пісєні «Засвіт встали козаченьки» /в обробці Левка Ревуцького/, інших народних пісєнь, альбом «портрети українських кобзарів О. Сластіона/ — К.: АН України, 1961 /; дегустаційний стіл із козацькими стравами, кодоскоп і набори карток для словникової роботи /з малюнками-поясненнями/; роздатковий матеріал-книжка «Козак Голота» /У переказі Марії Пригари; художник Феодосій Гумєнюк. — К., 1990/ тощо.

Учасники, гості і дійові особи.

Кобзар Валерій Харченко /школи Нікопольщини можуть запросити кобзарів Миколу Дем'яновича Топчія, Тараса Антоновича Ясинського; Апостолівського району Віктора Кириленка; в інших місцевостях є свої кобзарі або із близькі родичі/; запрошення учителів паралельних початкових класів, учнів, батьків; ведуча вчителька та старшокласниця і старшокласник, двійка чергових, — всі одягнені в національне /чи стилізоване під національне/ вбрання.

Місце проведення уроку.

Класна кімната святково прибрана: на дошці великоформатний малюнок кобзаря і плакат зі словами:

«Люби свій народ не тому, що він славний,
А тому, що він твій...»

І. Малкович

Біля стін — тематичні виставки книг і друкованих ілюстрацій, портрети славетних кобзарів, малюнки учнів класу /кожен оформлений на паспорті із вказівкою юного автора малюнка/; на задній стіні — портрет Буремного Кобзаря — Тараса Григоровича Шевченка /можна вишиваний/, прибраний рушниками.

Хід уроку — подорожі до героїчного минулого українського народу «Кобзарі про запорожців».

Чергові запрошують гостей нетрадиційного уроку позакласного читання, допомагають зайняти вільні місця.

— Шановні гості, учні ласкаво просимо до нашої гостини, запрошуємо взяти участь у незвичній подорожі до славного козацького минулого.

Ведучий учень: — Сьогодні ми побуваємо в Запорозькій Січі в гостях у козаків, і допоможуть нам славетні кобзарі — співці козацтва і героїчної минувшини нашого народу.

Учителька: — Історія козацтва — одна з найяскравіших сторінок літопису України. Це була епоха волі, свободи, слави і величчя українця. Ми живемо в тих краях, де боролися за волю і прославляли свою землю, рідний народ козаки запорозькі. І в наших краях вони бували, мали свої зимівники, стоянки. А сім'ї козаків жили в Інгулецькій паланці...

Учень: — Козаки охороняли священну землю України, боролися проти нападників, знали багато наук, різних мов. То ж і ми з вами,

нащадки козаків, повинні багато знати, щоб бути гідними їх святої пам'яті, задумів, заповітів, їх імені.

“Козак” (учень старшокласник): — Добридень, вельмишановні гості, юні лицарі, джури і козаки! Вам пощастило взяти участь у подорожі до Запорозької Січі, серцем і душею торкнутися славної сторінки безсмертя України.

Ведучий учень: — Живемо ми поруч Дніпра, то, краще в подорож відправитись на козацьких човнах “Чайках”.

“Козак”: — А хто читав про ті козацькі “Чайки” і може нагадати нам?

Учень розповідає про “Чайки”, якими вони були, чому так називалися, і по яких річках та морях вони краями хвили бірюзові під Чумацьким шляхом.

Учителька: — Погляньте на репродукцію народної картини “Козак Мамай”, або як їх називали, “Мамаї”. Знали вороги: спокій Козака Мамаю удаваний, він кожної миті готовий до бою с нелюдьми. Не випадково кінч поруч Мамаю майже завжди осідланий. У Дніпропетровських музеях народних картин про козака Мамаю зберігається понад тридцять полотен.

Такими була більшість козаків Січі Запорозької, такими оспівували їх кобзарі.

Ось у цьому ряді портретів — відомі кобзарі минувшини.

В нашому класі на задній стіні портрет Тараса Григоровича Шевченка, нашої національної совісті. Ми вже вчили кілька його творів. Пригадаймо, які саме?

(Учні нагадують “Тече вода з-під явора”, “Садок вишневий коло хати”, та ін.).

Учителька: — В народі Т.Г. Шевченка називають Буремним Кобзарем, Нескореним Кобзарем. І це тому, що першу свою збірку віршів він назвав “Кобзар”, а більшість його творів пішла в народ і стала народними піснями, як і козацькі думи та пісні про Запорозьку Січ.

Учень, звертаючись до “Козака” — Ось подивись, пане-козаче, як учні відтворили козацькі “Чайки”.

(Демонструє учасникам уроку тематичну виставку дитячих малюнків, називає кращих авторів робіт юних художників, моделістів, конструкторів, що ілюструють зміст відомих козацьких пісень і дум).

“Козак”: — Козачата мої юні, вмошуйтеся зручненько, слухайте гарненько, та в дорогу швиденько, погляньте — навколо предковічний, дивний український степ, оспіваний в козацьких думах і піснях, кровію козацькою политий, росами-сльозами умитий... Сонечко тільки сходить, Дніпро-Славути тихий ніжитья в його іскристих променях.

Учителька: — Прослухайте значення слів “Козак”, “Січ”, “Курінь”, “Паланка”. (На дошці з’являються таблички з написом цих слів і малюнками, що розкривають їх значення; словникова робота).

Триває так звана заочна подорож по Землях Війська Запорозького.

“Козак”: — Погляньте, ми до легендарного острова Хортиці підпливаємо. Це тут виникла перша Січ, яка і назву отримала Хортицька. Ненькою, домівкою вона була для перших козаків, і для нас лишилась символом свободи і волі.

Учень-старшокласник: — Козаки довго не любили спати. Раненько підводились і бігцем до Дніпра, тут, на лоні природи, і козацькі забави, і ігри та змагання... Потім — сніданок. А які страви полюбляли козаки, дідуся!

“Козак”: — О, ви таких страв і не чули. Що вже смачними були!

Ведуча учениця: — Козаки смакували соломахою, тетерею, кулішем, галушками, щербою, дичиною, рибою.

“Козак”: — Скуштуємо і ми сьогодні нині забуті козацькі страви. Українці — народ хлібосольний, то ж запрошуємо до дегустаційних столів.

Учні розповідають гостям про козацькі страви, їх рецептуру, загадують матусям і бабусям вдома приготувати вишукані козацькі делікатеси.

Старшокласник: — Козаки значну частину часу відводили фізичним вправам, конярству, тому вони були міцними, дужими, здоровими людьми — бійцями витривалими і богатирами славними, і господарями хазяйновитими.

“Козак”: — Діти, і ми з вами зараз виконаємо кілька козацьких вправ, адже всім нам цікаво їх знати.

(Фізкультхвилинка для учасників уроку позакласного читання.)

Вправи на зразок козацьких тренувань: “Метання списів”, рухи танцю “Гопака”, “Хто міцніший” тощо).

Учителька: — Нелегко козакам було землю рідну боронити, свій волелюбний народ захищати. Мужність, відвага, вірність землі українській звучать у козацьких піснях і думках.

Надаємо слово нашому земляку, лауреату конкурсів кобзарського мистецтва, людині, чий голос зачаровував слухачів Росії, Білорусії, Болгарії — Валерію Харченку.

Звучить кобза, В.М. Харченко виконує фрагменти козацьких дум “Козак Голота”, “Втеча трьох братів із города Озова, з турецької неволі”, “Їхав козак з України” тощо.

На закінчення свого виступу В.М. Харченко повідомляє учням і їх гостям про те, які бувають кобзи, скількострунні і що таке підструнки.

Ведучі учні і учителька вдячно дякують кобзареві, бажають творчого злету і не забувати Криворізьку СШ № 7, частіше освяти своїм талантом серця юних спадкоємців звитяжних козаків-запорожців.

Учителька: — Невеличка словникова робота (через кодоскоп засвідчує на дошці словникові пари: кобза — кобзар, бандура — бандурист, ліра — лірник, гусла — гусляр, гудок (смик) — гудкар (смичкар)...

Поруч кожної пари слів спалахує зображення відповідного музичного інструменту і гравця на ньому...

Учасникам уроку позакласного читання пропонується прослухати пісні “Засвіт встали козаченьки”, “Їхали козаки” (у грамзапису).

Учителька: — Які козацькі пісні ви ще знаєте? Погляньте на виставку книг українських пісень. Хто з вас має у себе вдома котру з них? Хто брав в бібліотечі і читав якусь із цих книг?

Далі учителька проводить коротку бесіду по книгах тематичної виставки, пропонує прочитати їх у певній послідовності і вивчити напам'ять одну-дві козацькі пісні.

(Найбільш оптимально рекомендувати дітям розпочинати знайомство із давніми піснями з більш доступних дитячих збірок типу “Подоряночка”, “Ходи, сонку, в коси соньку”, “Ой ти коте, коточок”, а потім перейти до більш спеціалізованих збірок козацького фольклору.

“Козак”: — А пригадуєте, як в лютому в школі відбувався концерт “Граї, бандуро, у козацькім краї”, з яким виступив київський кобзарський гурт “Глибока криниця” Всеукраїнської спілки кобзарів? Ми вже тоді почули багато козацьких пісень і дум, прилучилися до чаруючих кобзарських пісень про запорожців.

Особливо запам’яталися виступи молодих кобзарів, які уже мають певну фахову підготовку, розквітлий талант. Тарас Котович — студент Київського інституту культури, Руслан Шевченко — студент КДПУ ім. М. Драгоманова, Володимир Голубчик — соліст консерваторії ім. П.І. Чайковського. А Іван Ткаченко та Юрко Стратієнко — члени “Спілки кобзарів України”, про що мають відповідні посвідчення.

З радістю повідомляю, що і в нашій школі створюється гурт юних козацьких піснярів “Кобзарик”. Усі бажаючі скажуть про це своїм учителям, а ті передадуть ваші бажання до штабу створення “Кобзарика”...

Ведучий старшокласник: — Шановні гості, просимо разом з нами заспівати пісню “Ой на горі та й женці жнуть...”

(Виконується пісня).

“Козак”: — Гіркою була козацька доля тих, хто потрапив до турецького, польського чи кримського полону.

На чужині, далеко від рідної землі, в неволі гинули козацькі душі, вмирали в степах, на могилах, тікаючи з полону. Проте лишилась пісня, безсмертна українська пісня, що крізь морок часу принесла нам плач невольників, голосіння їх матерів, наречених, сестер і дружин.

Ось чому в кожній збірці козацьких пісень і дум є твори-плачі, твори-причитання, як “За річкою вогні горять” “Ой вийду я на могилу”, “Ой ти Морозенку” та інші. Прочитайте їх, і ви відчуєте гарячий подих того гіркого, вогняного часу...

Учителька: — Відкрийте, будь ласка, книжку “Козак Голота” (— К., Веселка, 1990; у переказі Марії Пригари, ілюстрації Феодосія Гуманюка), почнемо по частинах, водночас розглядаючи малюнки.

Звертайте увагу на “Словничок-скарбничок”, що пояснює слова, які нині вийшли з активного вжитку.

Через кодоскоп повідомляються слова і супроводні малюнки:

шлик — шапка
пицаль — козацька рушниця
молот — келеп — зброя
колодки — кайдани
бранець — полонений
бахмат — порода коней
розкульбачив — розпріг, розсідлав
наруга — знущання...

Учителька: — Ось і завершується наша подорож по одній із восьми Січей — Запорозькій Хортицькій Січі. Щиро дякуємо дорогову Валерію Харченку, кобзареві від Бога, що допоміг нам побачити Козацьку Республіку (словами) пісень і дум...

А ще дякуємо шановним гостям, всім, хто брав участь в цьому уроці позакласного читання, хто сьогодні душею і серцем торкнувся часів минулих, трагічної і гіркої, як чорний полин, козацької долі. Земний уклін вам, звитяжці! Хай квітне тисячоліттями пам'ять про вас в серцях сучасних і прийдешніх поколінь українців.

Завдання додому:

1. Розповісти батькам про це незвичне зайняття і подякувати їм за посильну допомогу у забезпеченні уроку позакласного читання.

Розучити з батьками одну з козацьких пісень, яка найбільш сподобалась.

3. Намалювати ілюстрацію до одної з козацьких пісень або дум.

Підведення підсумків уроку позакласного читання. Обговорення з присутніми учителями і керівниками школи ходу уроку, його результатів, вдалих місць, недоліків і прорахунків, що трапилися, їх аналізу і визначення шляхів їх недопущення у майбутньому.

Додаток 2. “Козацькі забави”:

Сценарій нетрадиційного виховного заходу.

Навчальна тема: Стародавні козацькі рухливі ігри на випробування.

Мета: У нетрадиційній формі розкрити виховне і формуюче значення давніх забав, показати їх життєвість і раціональність, довести кончу потребу творчого відродження козацьких традицій і ідей підготовки молоді до буденних випробувань.

Завдання:

1. Сформувати бажання засвоїти козацькі забави і рухливі ігри як засіб фізичного розвитку і виховання.

2. Навчити учнів змагатися, виконувати фізичні вправи засобами ігор-розваг в процесі режиму дня, здійснювати гарт організму і тіловиховання.

3. Виховати почуття поваги до культури, звичаїв і обрядів наших пращурів, до основних рис українського менталітету.

Програмовий зміст: Цілеспрямовано розвивати фізичні якості учнів, вчити їх самостійно демонструвати успіхи в стрибках, у метанні предметів, у бігу, у національних танцях та піснях. Знайомити учнів з історичними традиціями рідного краю, народу, виховувати любов до традицій української культури. Виховувати риси організованості, дружних взаємин, якості, сміливості, витривалості, мужності.

Обладнання: Кегли, м'ячі, тарілка з ложкою, козацький пояс, українські народні костюми, декорації куренів Запорозької Січі.

Підготовка фізичного керівника та вихователів:

Опрацювати таку необхідну літературу і рекомендації:

а) програми і методичні поради "Малятко", "Дитина", методичні листи МО України "Спортивно-ігровий метод фізичного виховання молодших школярів", "Викладання фізичних вправ дома за завданням учителя" тощо;

б/ збірники "Дванадцять місяців" (видання 1990—1993 р.р.), "А я квача не боюся", "Літала сорока по зеленім гаю", "Ставаймо в коло", "Це чарівне слово гра" та ін.;

в) книги, брошури, статті про народні спортивні і рухливі козацькі ігри та забави (розваги) в навчально-виховному процесі;

г) власні записи ігор, забав і розваг юних козачат ("Ковіньки", "Стінка", "Довга лоза", "Нема пана дома", "Дід зарівав кабанця" та ін.).

Дійові особи та виконавці:

Писар, Кошовий, Отаман, козак Півторакожуха, два Воїни, ведучі Петрусь і Маруся, учні початкових класів, гості.

Місце проведення: заставлений декораціями спортзал школи, в якому зібрано весь потрібний інвентар.

Хід розваги:

Біля казана сидять кошовий отаман і писар.

Отаман: А пам'ятаєш, пане писаре, як ми місяць тому турок воювали?

Писар: — Так, батьку наш, турків покосили тоді немало, хоча й наші хлопці склали свої голови...

Отаман: Та що там і говорити. Шкода загиблих лицарів-звнтяжців, славних козаків затятих.

Заходять два воїни-козаки з групою учнів початкових класів.

Отаман: Що це за люди завітали до нас?

Воїн: Це прийшли парубки і дівчата сусіднього села.

Отаман: Здорові будьте, люди добрі! А що вас сюди привело?

Козак Петрусь: Парубки-козаки прийшли до славного пана Отамана, щоб стати до козацького війська Запорозького...

Отаман: Як же вас прийняти, коли нам зовсім не відомо, що ви вієте, чому навчилися, і чи не ледарі?

Петрусь: Батьку отамане, ми сильні, сміливі, хоробрі та справжні хлопці-козарлюги!

Отаман: Може й справді так. Тільки навіщо ви дівчат із собою привели? Хіба не знаєте, що на Січі жінок ніколи не було?

Петрусь: Пане Отамане, дозвольте їм хоч раз побувати на Січі, пісень козацьких заспівати з нами попрошаються, та й до своїх осель повернуться.

Дівчина Маруся: Пане Отамане, дозвольте подивитися на випробування, які хлопці тут пройдуть, а ми їм кумису прощавального наваримо, вареників наліпимо, пісень поспіваємо та по домівках вернимо...

Отаман: Згода, заходьте до нашого куреня, ми і вам випробування влаштуємо. Хто витримає, того ми і візьмемо до свого війська!

Учні сідають на стільці чи на ослінчики.

Отаман: А хто ви такі? (До Петруся).

Петрусь: Я, Петро, звуся Копайгорою, а то мій друг Півторакожу-ха. Теж хочемо до вашого війська.

Отаман: Ну добре, ходіть до гурту, сідайте.

Парубки вмощуються, біля дітей.

Отаман: Кожен козак, якщо хоче стати справжнім воїном, повинен їсти кашу, бо як він їсть, так він і воює.

І. Змагання: Всім дітям в тарілки насипають каші. Хто перший з'їсть — той і переможець.

Петрусь: Я, я перший!

Отаман: Молодці хлопці! Ви добре витримали перше випробу-

вання. А оцей козак (вказує на Петруся) добре їсть. А чи у всіх випробуваннях буде він першим, це ще побачимо. А поки що наші хлопці готуються до іншого випробування, дівчата заспівають пісню.

Дівчата виконують пісню "Грицю, Грицю до роботи" (або яку іншу давню козацьку пісню).

Отаман: З першого погляду бачу, які хлопці влучні та справні. У нас на Січі є такий звичай, коли козаки йдуть у похід, вони танцюють гопака, метелицю, повзунця або козачка. А чи вмієте ви танцювати давні українські танці?

Умови: хто більше виконає танцювальний рух "присядку" той і перемагає.

Присядка може виконуватись звичайна, з викидом ноги вперед або набік, з підскоком чи з плесканням у долоні.

Отаман пояснює, що у сиву давнину танці гопак, метелиця, повзунець, козачок та інші виконували магічну роль, і кожен рух мав певне смислово-символічне значення. Здебільшого заклинання космічних сил здобути перемогу, надати сили вистояти у тяжкому бою, обійти ворога непоміченими, відігнати від себе і друзів-козаків нечисту силу тощо.

II. Змагання: Біг навприсядки під мелодію гопака чи повзунця.

Дівчата: Ой, як добре хлопці танцювали! Дозвольте пане Отамане, і нам затанцювати.

Дівчата виконують давній український хоровод на мелодію пісні "Десять тут була подоляночка".

Отаман: Ну що ж хлопці, танцювали разом, а ось вам одне випробування. Уявіть собі: ви потрапили до полону, вас посадили у торбу, зав'язали, щоб не могли втікти. Зараз ми перевіримо, чи були торби перешкодою при втечі з полону, якби, не дай Бог, з вами трапилось таке лихо...

III. Змагання: Біг у торбинах наввипередки.

Отаман: Не хвилюйся, Петре, може в останньому змаганні тобі посміхнеться доля.

Пісня: "Ой на горі та й жінці жнуть", яку виконує мішаний хор учнів початкових класів.

Отаман: Молодці, хлопці! Ну і останнє випробування залишилось.

Ану, козачата, діліться на два гурти, дізнаємося, хто сильніший.

IV. Змагання: Перетягування козацького поясу (кушаку).

Писар: Шановне товариство! Я маю до вас слово. Дякую тобі, пане Отамане, за мудрі розмови і розуміння нас; Дякуємо вам, хлопці — молодці, за те, що добре витримали всі випробування. Дякую вам, дівчата, за те, що душу звеселили, добре співали і танцювали. Ми тут порадилися з паном Отаманом і вирішили всіх хлопців прийняти до війська Запорозького.

Отаман поздоровляє новоприйнятих козаків і вручає їм шаблі.

Петрусь: А мені?

Отаман: У якому змаганні переміг цей парубок?

Писар: У першому, коли їли кашу.

Отаман: Ну що ж робити? Зарахуємо тебе кашоваром. (Дає велику ложку).

Парний давній український танок дівчат і хлопців “Плескач”. Хлопці відправляються до війська Запорозького, дівчата махають їм хусточками...

Отаман: А тепер скуштуємо козацьких страв, які підготували нам дівчатка та матусі-козачки.

Учасників і гостей нетрадиційного заходу частують варениками, кручениками, узваром (за наявності умов — запрошують до спеціально обладнаного трапезного куреня — їдальні, де і пригошують стравами козацької кухні.

Підведення підсумків нетрадиційного позакласного виховного заходу “Козацькі забави”, аналіз помилок і недоліків.

Завдання додому

1. Розповісти про захід, який проведено в класі і в якому брали участь усі учні класу.

2. Розпитати батьків, у які народні рухливі ігри вони грали, коли були малими, які забави пам'ятають.

3. Розучити нові для учнів (невідомі раніше) ігри дітей козаків Запорозької Січі.

Додаток 3. “Козацькому роду нема переводу”:

Сценарій прийому молодших школярів в козачата.

Тема: Посвята в козачата.

Мета:

1. Ознайомити з історією посвяти в запорозькі козаки і їх друзів-помічників джур.

2. Показати безцінну скарбницю сили козацького єднання, його виховного впливу.

3. Прилучити школярів до безсмертного духовного братства славних прадідів.

Завдання:

1. Навчити школярів співати та розуміти козацькі пісні.

2. Пробудити у школярів національну самосвідомість, гордість за приналежність до героїчного народу.

3. Виховати почуття поваги до козацьких символів, атрибутів, ритуалів.

4. Організаційно об'єднати молодших школярів в гурт юних козачат.

Обладнання:

1. Записи мелодії "Козацького маршу".

2. Козацькі прапори, емблеми і штандарти козацького війська.

3. На плакатах висловити про козацьку славу та велич.

Гості: вчителі, батьки, старшокласники, представники козацького осередку, учні паралельних класів.

Місце проведення:

Актовий зал школи, прибраний копіями козацьких бойових штандартів, клейнодів, емблеми, тощо. На сцені — Герб Війська Запорозького Козацтва і малий Герб України (Тризуб); на авансцені — Державний прапор України.

У вестибюлі, перед входом до залу — галерея портретів славнозвісних козаків Семена Палія, Лукіяна Кобилиці, Устима Кармалюка, Івана Сірка, Северина Наливайка, Івана Богуна, Максима Кривоноса, Петра Дорошенка, Богдана Хмельницького та інших. Тут же тематична виставка учнівських малюнків на теми козацького життя.

Учасники заходу:

Двійко ведучих хлопчиків у національному вбранні, Кобзар, вокальний ансамбль "Джерельце", члени театру драматизації фольклорних творів.

На сцені двоє ведучих.

1. Ведучий: Дорогі друзі! Шановні гості, батьки, вчителі та учні! Ми раді вітати вас на нашому святі урочистого присвячення учнів у козачата, які понесуть крізь життя славу наших предків, нашої землі — рідної України.

II Ведучий: Ми — українці! І наше коріння тут, в нашій землі, в її історії, в її піснях. І як дерево не може без коріння, так і людина не може жити без своєї рідної землі, рідної мови, родини і ріднокраю.

I Ведучий: Любіть у коханні, в труді, у бою
Як пісню, що лине зорею...
Всім серцем любіть Україну свою,
І вічні ви будете з нею...

II Ведучий: Коли я був дитиною малою,
Красу твою повсюди я вбачав,
Здавалась ти веселою, ясною,
Мене твій вид щасливий гартував.

I Ведучий: І барвінком, і рутою,
І рястом квітчає
Весна землю, мов дівчину
В зеленому гаї.

(Танцювальна група дівчаток ансамблю “Джерельце” виконує танок “Березнянка”).

II Ведучий: А в неділю на вигоні
Дівчата гуляли,
Жартували з парубками,
Сміялись, співали.

(Вокальна група ансамблю “Джерельце” виконує жартівливу пісню епохи козацтва “Ой лопнув обруч”).

I Ведучий: Гей, давно, за літ хлоп’ячих,
Був наш гурт метких, гарячих.
Ми горнулись у громаду
І була в нас мрія-рада:
За Україну сміло стати,
Її з лиха рятувати.

(“Джерельце” виконує давню козацьку пісню “Ой, на горі та й женці жнуть”).

II Ведучий: Було колись в Україні
Ревіли гармати,
Було колись — запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували і славу і волю.
І любили, й шанували дівочью долю.

Боронили, як ворог завітає до хати,
І раділи, коли малих прийшлося рятувати.

(Юні актори театру драматизації фольклорних творів виконують сценку "Козак і розбійник" за українськими історичними піснями).

І Ведучий: Росли сини і веселили
Старії скорбнії літа,
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили Наш тихий рай і
розлили

Широке море сльоз і крові.

II Ведучий: Гірко було й до відчаю нестерпно
Орди, навали, ...ще й розбій і гніт.
Та гомоніла і воленька степом,
Пути рвав дух поборимий і гнів.

(Вокальний ансамбль запрошує увесь зал виконати пісню "Силою духу").

Силою духу ламайте кайдани,
Силою слова гартуйтеся в бою.
Хай вам допоможе минулая слава
Щастя шукати у ріднім краю!

Хоч нас гнобили монголи й татари,
Хоч нас ділили Варшава й Москва,
Але назло їм ми виживали,
Мужньо боролись за волю й права.

Де ж тая сила, що нас підймала,
Де ж та любов, що наснагу дала?
Треба шукати, не відступати
Поки надія у серці жива.

Хоч на чужині є воленька-воля,
Хоч на чужині розрада п'янка,
Але без роду, дому й народу
В краю далекім і воля гірка.

І Ведучий: Україна! Україна!
Серце моя, ненько!
Як згадаю твою долю
Заплаче серденько.

Де поділась доля-воля,
Бунчуки, гетьмани?
Де поділись?

(На сцені з'являється кобзар з хлопчиками і дівчатками)

II Ведучий: На розпутті кобзар сидить
Та на кобзі грає,
Кругом хлопці та дівчата
Як мак процвітають.
Грає кобзар, виспівує,
Вимовля словами як москалі, орда, ляхи
Бились з козаками...

Кобзар виконує одну з історичних козацьких дум про визвольну війну українського народу.

I Ведучий: Україна! Ти моя молитва,
Ти — моя розлука вікова...
Тримтить над світом люта битва
За твоє життя, твої права.

Вокальна група вчителів співаків ансамблю "Джерельце" співають "Боже, єдиний, великий, нам Україну храни!"

II Ведучий: Кличе юних слухний час
Сюди завітати,
До загонів козачат
Будем вас приймати.
Молоді козачата, ваш час наступає
Вся шановна громада із святом вітає.
Поведуть вас отамани,
щоб ви стали козаками.

I Ведучий розповідає про давню традицію дружити з козаками, адже в кожного козака було багато друзів, а найвірнішого звали джуною...

II Ведучий розповідає, хто такі були джури, якими вірними і відданими юними друзями козаків вони були, чому варто створити (поповнити) шкільний гурт юних козаків.

Звучить "козацький марш". На сцену підводяться учні початкових класів, за ними старші козаки несуть прапор козацького осередку (гурту) юних козачат.

Ведучі зачитують прізвища, хлопці б'ють чолом отаманові.

Отаман: Чи готові ви, панове — молодці, служити меті нашої великій, берегти і плекати волю та захищати Україну, відновити дух її і славу? Чи готові завжди і всюди чинити за неписаними законами козацької лицарської честі? А чи готові відповідь перед старшими тримати за вчинки свої? На тому присягайте товариству на зброї козацькій.

(Юні козачата по черзі присягають)

Козачата: Ми єсть народ, якого правди сила

Ніким звойована ще не була,

Яка біда, нас і чума косила,

А сила знову розцвіла.

Всі разом: О, Україно, о рідна ненько!

Тобі присягнемо вірненько!

Віддамо в боротьбі!

Юних козачат із вступом до гурту вітають представник загону козаків Криворізького козацького полку і Інгульської паланки, педагог-організатор школи, голова батьківської Ради, представники шефів-спонсорів школи.

Фольклорний ансамбль “Джерельце” виконує пісню “Джури”.

І. Ведучий: Визнання і права здобувають народ і народи,

І складають церкви небесам молитовний уклін.

Синьо-жовтий, мов клич,

Наче правди і пам'яті подих

України, краса! Ти розкуто встаєш із колін.

Прапороносці проносять по сцені і по залу державний синьо-жовтий прапор.

Юним козачкам гості вручають “Пам'ятку Джури”, “Словарик січовика”, сувеніри, квіти.

Під звуки “Козацького маршу” герої свята — юні козачата — першими входять в залу.

Прощання і проводи гостей. Підведення підсумків заходу. Аналіз вдалих місць і недоліків.

Примітка. В сценарії використано поетичні твори Т.Г. Шевченка, П.Г. Тичини, В.М. Сосюри та інших українських поетів.

ЗМІСТ

Передне слово	
РОЗДІЛ 1. Шкільництво Козацької республіки.	
1.1. Народні школи козаччини	
Завдання для самостійного студентського пошуку за викладом уривку статті Юрія Руденка "З ім'ям Дайбога"	
1.2. Сковорода і українська педагогічна думка XVIII ст.	
Завдання для самостійного студентського пошуку за викладом уривку статті академіка НАН України, проф. М.Г. Стельмаховича "Григорій Сковорода і народна педагогіка"	
1.3. Вплив українського шкільництва на європейський освітній процес	
Завдання для самостійного студентського пошуку за викладом уривку із посібника для учителів українознавства Миколи Олійника "Духовність України в російській культурі"	
РОЗДІЛ 2. Козацька педагогіка	
2.1. Енциклопедія національного виховання	
Завдання для самостійного студентського пошуку за уривком статті Ю. Руденка, О. Губка і О. Ковальчука "Козацька педагогіка"	
2.2. Система виховання в Козацькій республіці	
Завдання для самостійного студентського пошуку за уривком статті А. Алексюка і В. Берченка "І реабілітовано слово "лицар" ...	
2.3. Інтелектуальна духовність і тіловиховання	
Завдання для самостійного студентського пошуку за уривком статті А. Цося "Бойовитість духу, порив до життя: Система фізичного і психофізичного виховання запорозьких козаків"	
РОЗДІЛ 3. Педагогічна мудрість козацького фольклору	
3.1. Козацькі пісні і думи про виховання українців.	
Завдання для самостійного студентського пошуку за викладом статті П. Охріменка і О. Охріменка "Морально-етичні ідеали героїв українських народних дум і пісень про козаків"	
3.2. Виховне значення творів розповідних жанрів козацького фольклору	
Завдання для самостійного студентського пошуку за викладом статті Л.В. Куценка "У легендах і переказах"	
3.3. Виховний потенціал козацької мудрості	
Завдання для самостійного студентського пошуку за статтею Сергія Яна "Республіка в калиновім вінку"	
Рекомендована література	
ДОДАТКИ	
1. Урок позакласного читання в 3 класі "Кобзарі про Запорозжців"	
2. "Козацькі забави": Сценарій нетрадиційного виховного заходу	
3. "Козацькому роду нема переводу": Сценарій прийому молодших школярів в козачата	

Олександр Опанасович Любар,
Дмитро Тимофійович Федоренко.

Історія педагогічної думки і освіти в Україні. — Частина четверта: Козацька республіка.

Навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів.

Рекомендовано МО України, як навчальний посібник для студентів педагогічних закладів.

Історія педагогічної думки і освіти в Україні

Здано до набору 2.07.9 р. Підписано до друку 2.08.99 р.

Формат 60x84 ¹/₁₆. Палір писальний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 10,46.

Тираж 800. Зам. 2782.

Криворізька міська друкарня,
324200, м. Кривий Ріг, МСП-3, пр. Металургів, 28.